بسم الله الرحمن الرحيم

Gul Hayat Institute

پيغام

(۱) مهراڻ جي سيرت نمبر جي اشاعت ۾ بورڊ جيڪا محنت ۽ ڪوشش ڪئي آهي، اها قابل تحسين آهي.

ليفٽيننٽ ڪرنل محمدظهير ملڪ
مليٽري سيڪريٽري صدر پاڪستان.
سي. ايم. ايل. اي سيڪريٽريٽ،
راولپنڊي.

(۲) "مهراڻ" مليو. خوشي ٿي. اهو معلوم ڪري پڻ خوشي ٿي ته اوهان جا عالم قرآن ڪريم جي هڪ ناياب نسخي تي ڪم ڪري رهيا آهن. جڏهن اهو پڻ شايع ٿئي ته مون کي اطلاع ڏيندا.

ڊاڪٽر محمد افضال
چيئرمن يونيورسٽي گرانٽس ڪميشن ۽ مشير
براءِ اعليٰ تعليم صدر پاڪستان، اسلام آباد.

(۳) مهراڻ جو سيرت نمبر مليو. نبي ڪريم صلي الله عليه وآله وسلم جن جي سيرت مبارڪ ۽ اسلامي تعليم ۽ ثقافتي ورثي جي تحفظ ۽ فروغ لاءِ بورڊ جي علمي ڪوشش جو مان قدر ڪريان ٿو.

جسٽس سيد غوث علي شاهه
وزير تعليم، ثقافت، رانديون ۽ قانون
حڪومت سنڌ.

(۴) سير صاحب اڄڪلهه ڪن ڪتابن، خاص طرح مهراڻ جي "سيرت نمبر" کي نهايت دلچسپيءَ سان مطالع ڪري رهيو آهي. موصوف ان باري ۾ اوهان کي ستت پاڻ به خط لکندو.

محمد صديق ويڙهو
پوليٽيڪل سيڪريٽري ڊفينس منسٽر
حڪومت پاڪستان.

Gul Hayat Institute

(۵) مهراڻ جي "سيرت نمبر" کي جناب الاهي بخش سومري وزير صنعت حڪومت پاڪستان تمام گهڻو پسند ڪيو آهي ۽ هن نمبر شايع ڪرڻ تي اوهان کي مبارڪباد ڏني آهي.

علي نواز ڪلهوڙو
پرائيويٽ سيڪريٽري وزير صنعت
حڪومت پاڪستان.

(٦) سيرت نمبر جي شاندار اشاعت تي مبارڪباد قبول ڪندا. سنڌي ۽ ديني ادب جي اشاعت لاءِ اوهان جون ڪوششون قابل قدر آهن.

ڊاڪٽر سعيد مطلوب حسين

پاران: وزارت مذهبي امور،

حڪومت پاڪستان.

(٧) مهراڻ جو سيرت نمبر پڙهي خوشي ٿي. اوهان سيرت نمبر ڪي وڏي محنت ۽ محبت سان مرتب ڪيو آهي.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ

اعزازي وائيس چانسيلر اسلاميه يونيورسٽي،

اسلام آباد.

(٨) سيرت نمبر ۾ رسول ڪريم جن جي حيات طيبه جي سڀني پهلوئن تي سير حاصل مواد موجود آهي. منهنجي تجويز آهي ته ملڪ جي سڀني لئبررين ۾ سيرت نمبر رکڻ گهرجي. اهڙي شاندار نمبر شايع ڪرڻ لاءِ بورڊ جون ڪوششون قابل تعريف آهن.

نجم الدين سنگريو

اسسٽنٽ ايڊيوڪيشنل ايڊوائيزر،

وزارت تعليم حڪومت پاڪستان اسلام آباد.

(٩) مهراڻ جو سيرت نمبر اسلامي ادب ۽ علم جو نشان آهي. ان جو مواد هر لحاظ کان مسلمانن ۽ خاص طرح اهل سنڌ لاءِ نهايت مفيد معلوماتي سرمايو آهي.

سيد وصي مظهر ندوي

ميئر، حيدرآباد ميونسپل ڪارپوريشن.

(١٠) سيرت نمبر مهراڻ جو نهايت قيمتي پرچو آهي. ان جي شاندار اشاعت لاءِ اوهان جي ڪوششن ۽ محنتن کي آءٌ بخوبي سمجهي سگهان ٿو. اوهان کي مبارڪ هجي.

امداد جوڻيجو

ميمبر، پاڪستان بئڪنگ ڪائونسل، ڪراچي.

(١١) سيرت نمبر ۾ اهي مڙئي خوبيون آهن، جيڪي اهڙي "خاص نمبر" ۾ هئڻ کپن. ان جي سهڻي سٽاءَ ۽ مقامات مقدسه جي نادر تصويرن جي اشاعت مون کي ڏاڍي وڻي.

پروفيسر غلام رباني عزيز

اٽڪ، صوبه سرحد.

(١٢) سيرت نمبر جهڙي يادگار پرچي جي اشاعت تي مبارڪباد قبول ڪندا.

شيخ نياز احمد

مالڪ، شيخ غلام علي اينڊ سنس، لاهور.

Gul Hayat Institute

(۱۳) سيرت نمبر جهڙي جامع ۽ اهم علمي خدمت جي تعريف لاءِ سون کي لفظ ڪونہ ٿا سجهن.
ڪشور ناهيد
ريزيڊنٽ ڊائريڪٽر پاڪستان نيشنل سينٽر، لاهور.

(۱۴) سيرت نمبر ۾ آيل مضمون نهايت جاندار، حيات پرور ۽ روح افزا آهن.
نورشاهين، حيدرآباد.

(۱۵) سيرت نمبر ۾، مواد جي معيار ۽ ضخامت جون ضرورتون پڻ پوريون ڪيون ويون آهن. معمولي وقت ۾ اوهان واقعي غير معمولي ڪارنامو ڪري ڏيکاريو آهي.
ڊاڪٽر در محمد پٺاڻ
ڪراچي.

(۱۶) سيرت نمبر ۾ سرورق تي سچي سردار جي روضي مبارڪ جي ديدار نيڻن کي ٺاري ڇڏيو ۽ حضور پرنور جو خط باعث سرور ثابت ٿيو.
احمد خان آصف مصراڻي
خيرپور ناٿن شاهہ.

(۱۷) سيرت نمبر تمام معياري پرچو آهي. اهو اڳتي هلي سنڌ جي ديني ادب ۾ تاريخي دستاويز جي حيثيت حاصل ڪندو.
منير سولنگي
پير جو ڳوٺ، ضلعو خيرپور.

(۱۸) مهراڻ جو سيرت نمبر هر لحاظ کان تعريف جي قابل آهي. بفضل الله تعاليٰ مهراڻ هن وقت صحيح راهہ تي، صحيح نموني ۾، صحيح ادب پيش ڪري، سڀني رسالن کان ڪامياب وڃي رهيو آهي.
گل حسن گوپانگ "شاد"
شهدادڪوٽ.

(۱۹) سيرت نمبر ڏسي دل خوش ٿي. اهڙو شاندار "خاص نمبر" شايع ڪري اوهان ادبي بورڊ ۽ پاڻ کي مبارڪ جو مستحق بنايو آهي.
پروفيسر ڊاڪٽر اياز حسين قادري
ڪراچي.

(۲۰) سيرت نمبر ۾ آيل سڀ مضمون قابل قدر آهن.
پروفيسر ڊاڪٽر عبدالمجيد سنڌي
لاڙڪاڻو.

(۲۱) سيرت نمبر، جهڙو ٻاهران اکين جو ٺار آهي، تهڙو اندران هنئين جو هار آهي. سيرت نمبر ۾ هر مضمون پنهنجو مٽ پاڻ آهي.
حافظ خير محمد اوحدي
شڪارپور.

Gul Hayat Institute

(۲۲) حضور اکرم صلعم جن جي سيرت مبارک تي هر پهلوءَ کان تقريبن چڱو ۽ گهڻو ڪجهه لکيو ويو آهي ۽ هن زماني ۾ مسلمانن کي پنهنجي پيغمبر جي سيرت کان واقف ڪرڻ وڏو ۽ ضروري ڪم آهي. الله تعاليٰ اوهان جي اداري کي جزاء خير سان نوازي.

مولانا جان محمد ڀٽو، منصوره.

(۲۳) سيرت نمبر مهراڻ جو معياري ۽ تاريخي پرچو آهي.

قمرالزمان شاهه، حيدرآباد.

(۲۴) سيرت نمبر جي مهڻي سڻاء تي روح کي جيڪا راحت رسي، ان جي اظهار کان رهي نٿو سگهجي.

عزيزالرحمان ٻگهيو، حيدرآباد.

(۲۵) سهڻي سيرت نمبر جي يوم باب‌الاسلام جي موقعي تي مبارک اشاعت، ڪير ۾ ڪنڊ مثل آهي.

رحيم بخش "قمر"، نواب شاهه.

(۲۶) سيرت نمبر ۾ حضور پاڪ جن جي سيرت مبارڪ جي هر پهلوءَ تي منثور ۽ منظوم روشني وڌي ويئي آهي. شايد ئي ڪا اهڙي ڳالهه رهجي ويئي هجي، جنهن تي ڪا تحرير موجود نه هجي. اسان ان نمبر ڇپائڻ تي بورڊ جي سڀني ڪارڪنن کي مبارڪون ڏيون ٿا.

روزانه "مهراڻ"، حيدرآباد.

(۲۷) سنڌي ڪتاب پڙهندڙن، خاص ڪري ڪاليجن ۽ يونيورسٽيءَ جي شاگردن کي سيرت نمبر جي اشاعت مان فائدو وٺڻ گهرجي.

روزانه "آفتاب"، حيدرآباد.

(۲۸) سيرت نمبر بورڊ جي مطبوعات ۾ هڪ سٺي واڌاري طور ئي نه، پر تحقيق لاءِ پڻ هڪ معياري اشاعت تصور ڪيو ويندو.

سنڌي ادبي بورڊ، سنڌ جو هڪ قديم تحقيقي ادارو آهي، جنهن بيشمار موضوعن تي سوين ڪتاب شايع ڪيا آهن. تاريخ، طب، سائنس، لغت، لوڪ ادب، قديم وجديد ادب، تمام ميدانن ۾ ضخيم ۽ تحقيقي ڪتابن کان وٺي ٻارن جي ادب تائين هڪ طويل فهرست، ان جي ڪارڪردگيءَ کي ثابت ڪري ٿي.

روزانه "جنگ"، ڪراچي.

(۲۹) سيرت نمبر جي اشاعت تي اسان اداري کي مبارڪباد ڏيون ٿا ۽ اميد ڪريون ٿا ته ذڪر مصطفيٰ جا چراغ ائين ئي روشن رهندا، ڇو ته دلين جا انڌيرا انهن چراغن جي روشنيءَ کان سواءِ دور ٿي نه سگهندا.

روزانه "جسارت"، ڪراچي.

(۳۰) سيرت نمبر کي پڙهڻ ۽ سمجهڻ عين ثواب آهي.

هفتيوار "همدرد"، ميرپورخاص.

Gul Hayat Institute

(۳۱) بورڊ ڪيترائي ديني ڪتاب شايع ڪيا آهن. سيرت نمبر انهن ۾ هڪ معياري اضافو آهي.

هفتيوار "صبح صادق" نواب شاهه.

(۳۲) هر مسلمان مرد ۽ عورت لاءِ مهراڻ جي سيرت نمبر جو مطالعو ضروري آهي.

هفتيوار "آواز سنڌ"، دادو.

(۳۳) "سيرت"، عربي زبان جو لفظ آهي، جنهن جون معنائون عادت، خصلت ۽ خو وغيره آهن. اسان کي گهرجي ته اسان جي نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جن جي سيرت مبارڪ جو مطالعو ڪريون ۽ سندن سنت تي عمل ڪريون.

"مهراڻ" جو "سيرت نمبر" ايتريقدر سيرت تي جامع آهي، جنهن جو سنڌي رسالن ۾ ڪو مثال ڪونهي.

حضرت مخدوم محمد زمان طالب المولي
سجاده نشين،
درگاهه حضرت مخدوم نوح سرور رح، هالا سنڌ.

(۳۴) سنڌي ادبي بورڊ جيڪا علم ۽ ادب جي خدمت ڪئي آهي، ان جو مثال سنڌي ۾ جي ٻئي ڪنهن به اشاعتي اداري ۾ نٿو ملي. بورڊ جي علمي ادبي خدمتن ۾ رسالي مهراڻ کي هڪ خاص جاءِ حاصل آهي. تازو سيرت نمبر جنهن آب وتاب سان شايع ٿيو آهي، ان کي مهراڻ جي وقت تائين شايع ڪيل سڀني نمبرن ۾ خاص نمبر شمار ڪري سگهجي ٿو. هن نمبر ۾ حضرت محمد رسول الله صلي الله عليه وسلم جن جي زندگيءَ مبارڪ جي جدا جدا پهلوئن تي تحقيقي مضمون ۽ مقالا ۽ نعتيه ڪلام شامل ڪيل آهن. اهي تحريرون موجوده وقت جي سٺن ليکڪن جي رشحات قلم جا شاهڪار آهن.

سيرت نمبر بورڊ جي هر وجهه يادگار ۽ ڪامياب ڪوشش آهي ۽ ان لاءِ بورڊ جي چيئرمن ميان غلام مصطفيٰ قاسمي، سيڪريٽري ميان غلام رباني، ميان نفيس احمد ايڊيٽر انچارج ۽ ٻين سڙني ڪارڪنن کيرون لهڻيون. مهراڻ رسالي پنهنجي اسم بامسميٰ هجڻ جو پورو ثبوت ڏنو آهي. اميد ته سنڌي زبان جو هيءُ رسالو آئنده به اهڙا نمبر اشاعت هيٺ آڻيندو رهندو.

حضرت پير وهب الله شاهه راشدي صاحب
سجاده نشين، درگاهه ڳوٺ پير جهنڊو.

Gul Hayat Institute

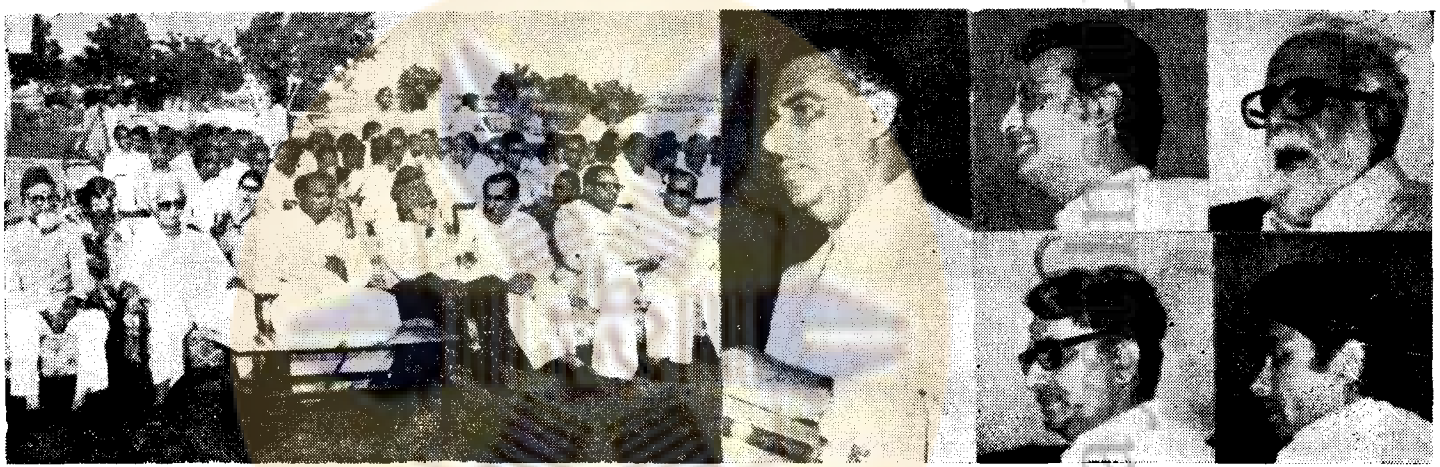

سنڌي ادبي بورڊ جي مسجد شريف ۽ پرنٽنگ پريس جي سنگ بنياد تقريب ۾ جناب جسٽس غوث علي شاهه
وزير تعليم ۽ ثقافت سنڌ، جناب عبدالله ميمڻ ڪمشنر حيدرآباد ڊويزن، علامه غلام مصطفيٰ قاسمي چيئرمن
سنڌي ادبي بورڊ، جناب غلام رباني سيڪريٽري سنڌي ادبي بورڊ ۽ مسٽر نفيس احمد شيخ ناشاد ايڊيٽر انچارج
مهراڻ خطاب ڪري رهيا آهن.

Gul Hayat Institute

سنڌي ادبي بورڊ جي مسجد شريف ۽ پرنٽنگ پريس

جي سنگ بنياد رکڻ واريءَ تقريب ۾

جسٽس سيد غوث علي شاهه

وزير تعليم، ثقافت، رانديون ۽ قانون، حڪومت سنڌ، ڪراچي جي

صدارتي تقرير

بسم الله الرحمان الرحيم

جناب چيئرمن ۽ سيڪريٽري سنڌي ادبي بورڊ

معزز خواتين و حضرات

السلام عليڪم:

اول ته مان رسمي طرح نه، پر خلوص دل سان اوهان جو شڪريو ادا ڪريان ٿو، جو اوهان مون کي اڄوڪيءَ تقريب ۾ سڏي، هيترن سارن دوستن، تعليمدانن، عالمن ۽ اديبن سان چار گهڙيون روح رهاڻ ڪرڻ جو موقعو ڏنو آهي.

دوستو، قرآن ڪريم ۾ رسول پاڪ جن کي الله پاڪ طرفان هڪ خاص دعا سيکاري ويئي هئي - اها آهي: رب زدني علما.

”يا الله منهنجو علم وڌاءِ“. اها دعا ان ڪري سيکاري ويئي، جو علم روشني آهي ۽ جهالت اونده آهي. ڪوبه سفر ۽ سو به وري سڄيءَ زندگيءَ جو سفر اونده ۾ ته ڪري ڪونه ٿو سگهجي.

منهنجي اها خوشنصيبي هئي، جو سنڌ جي وزارت ۾ جيڪي شعبا مليا، تن ۾ تعليم سرفهرست هئي. اوهان کي معلوم آهي ته تعليمگاهه اها جاءِ آهي، جتي ٻار جي ذهني نشو و نما ٿئي ٿي. ٻين لفظن ۾ ائين چئجي، ته تعليمگاهه اها اهم جاءِ آهي، جتي قوم جي مستقبل جو سنگ بنياد رکجي ٿو. اهوئي سبب آهي جو استاد کي قوم جو معمار ڪوٺيو آهي. پر تعليم رڳو حرف شناسيءَ جو نالو ڪونهي. ان ڪري هر ملڪ ۾، حڪومتن طرفان، تعليمي درسگاهن سان گڏ، علم جي هر شاخ ۾، اهڙا اعليٰ تحقيقي ادارا پڻ قائم ڪيا ويندا آهن، جيڪي قوم جي ذهني نشو و نما جو ڪم اتان کان اڳتي هلائيندا آهن، جتي دستوري طرح درسگاهن جو ڪم

پورو ٿيندو آهي. اهڙا ادارا بظاهر ڏسڻ ۾ ننڍا ايندا آهن، پر انهن جو بنياد وڏا وڏا عالم وجهندا آهن.

سنڌي ادب جي ميدان ۾ بورڊ اهڙوئي هڪ علمي ۽ تحقيقي ادارو آهي. جن لائق صد احترام اديبن ۽ عالمن بورڊ جو بنياد رکيو يا ان جي ڪم ڪار جو طريقو رٿيو هو، سي ويهينءَ صديءَ جي سنڌ ۾ علم ۽ ادب جي آسمان تي چمڪيا. مثلاً: علامه آءِ. آءِ. قاضي، سيد ميران محمد شاهه، شمس العلماءُ ڊاڪٽر عمر بن محمد دائودپوٽو، مولوي دين محمد وفائي، حڪيم فتح محمد سيوهاڻي، خانبهادر محمد صديق ميمڻ، مولوي عبدالڪريم چشتي، آغا تاج محمد ۽ عثمان علي انصاري صاحب... وغيره.

سنڌي ادبي بورڊ جو ڪم، جيئن بورڊ جي چيئرمن ۽ سيڪريٽري اوهان کي ٻڌايو، ته سنڌي ٻوليءَ، علم ۽ ادب جي تحقيق ڪرڻ ۽ اهي ڪتاب لکائڻ، ڇپائڻ ۽ شايع ڪرڻ آهي، جيڪي ڪو به فرد واحد سولائيءَ سان ڪري ڪو نه سگهندو. هونئن به سنڌ جي علمي روايت ايڏي قديم ۽ وسيع آهي، جو ان جي علمي ۽ ادبي سرمايي کي محفوظ ڪرڻ ۽ ان کي وڌائڻ لاءِ گهڻي ڪم ڪرڻ جي ضرورت آهي. اهڙو ڪم فقط اعليٰ علمي ۽ تحقيقي ادارا ڪري سگهن ٿا.

سنڌي ادبي بورڊ هن وقت تائين سنڌي، اردو، انگريزي، عربي ۽ فارسيءَ ۾ تقريباً ٻه سؤ معياري ڪتاب ۽ سؤ کن ڪان سٽيرو مهراڻ ۽ گل ڦل رسالن جا پرچا شايع ڪيا آهن. پنهنجيءَ جاءِ تي بيشڪ اهو وڏو ۽ قابل فخر ڪارنامو آهي. پر منهنجو عرض آهي ته سنڌ جو علمي ۽ ادبي سرمايو، صحيح معنيٰ ۾، ايترو ته وسيع آهي، جو سنڌي ادبي بورڊ جهڙا ٻيا ٻه- چار ادارا به ان کي سنڀالڻ ۽ گهربل ڪتاب ڇاپڻ لاءِ ڪافي نه آهن. اهڙيءَ صورتحال ۾، سنڌي زبان ۾ ڪتابن جي پيداوار کي وڌائڻ جو هڪ مؤثر طريقو اهو به آهي، ته بورڊ کي هڪ جديد سٺي پرنٽنگ پريس ڏني وڃي. اها بورڊ جي بنيادي ضرورت آهي ۽ ان جي پورائي ڪرڻ حڪومت جو فرض آهي.

بورڊ گذريل ڏهن ورهين کان به وڌيڪ عرصو پريس لاءِ التجا ڪندو رهيو آهي. پر حقيقت اها آهي ته بورڊ جي اها ضرورت موجوده حڪومت ئي پوري ڪئي آهي. انشاءالله تعاليٰ بورڊ جي ٻئي مطالبي يعني ساليانو گرانٽ وڌائڻ تي به موجوده حڪومت همدرديءَ سان ويچار ڪندي. اها ڳالهه مون کي خيال ۾ آهي. خدا ڪندو ته سڀ سٺائي ٿي پوندي.

قدرت کي ائين ئي منظور هو ته پرنٽنگ پريس جي جاءِ جو سنگ بنياد مون عاجز جي هٿن سان رکجي. سان ان کي پنهنجي خوشقسمتي سمجهان ٿو. پر مسلمان جي حيثيت ۾، اهو سڀڪجهه قدرت جو امر پائيان ٿو- بقول حافظ:

قرعه فال بنام من ديوانه زدند

Gul Hayat Institute

مهينو ماسو اڳ، مان بورڊ گهمڻ آيو هئس. مسٽر رباني ءَ کي صلاح ڏنم ته پريس سان گڏ، ڪنهن پاسي سان ڪا مسجد شريف به تعمير ڪريون ته سٺو. ڪجهه منهنجي صلاح، ڪجهه هنن همراهن جي همت – الحمد لله اڄ پريس سان گڏوگڏ مسجد شريف جي پيڙهه جو پٿر به رکجي رهيو آهي.

دوستو ۽ بزرگو! هر مسلمان جو اهو اعتماد ۽ ايمان آهي ته علم جو سرچشمو قرآن ڪريم آهي ۽ فيض جو مرڪز نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جن جي ذات مبارڪ. مون کي اهو معلوم ڪري خوشي ٿي آهي ته، سنڌي ادبي بورڊ پنهنجي رٿيل پروگرام موجب، جتي علمي ۽ ادبي ڪتاب شايع ڪري رهيو آهي، اتي قرآن ۽ سيرت کي سڀني تي مقدم رکيو ويو آهي.

اوهان کي معلوم آهي ته تازو بورڊ جي رسالي مهراڻ جو هڪ ضخيم سيرت نمبر شايع ٿيو آهي، جنهن کي ملڪ جي علمي حلقن ۽ نَون توڙي پراڻن سنڌين گهڻو پسند ڪيو آهي. اوهان جي شهر جي سيد، مولانا وصي مظهر ندويءَ ته ان کي ”اسلامي ادب ۽ علم جو نشانُ“ ۽ ”سنڌ جي تواريخ“ جهڙن وڏن نالن سان سڏيو آهي.

اڄ مون کي ٻيو اهم اطلاع مليو ۽ ڏاڍي خوشي ٿيم تہ انشاءالله هن نئي هجري سال ۾، قرآن ڪريم جو اهو فارسي ترجمو پڻ شايع ٿيڻ وارو آهي، جيڪو برصغير پاڪ و هند ۾ قرآن ڪريم جو جيڪڏهن اولين فارسي ترجمو نہ آهي، تہ شروعاتي ٻن-ٽِن ترجمن ۾ ضرور شامل آهي. ان تواريخي نسخي تي بورڊ جا عالم ورهين کان ڪم ڪري رهيا هئا.

دوستو! قرآن شريف جي انهيءَ ترجمي جي اشاعت تي رڳو سنڌي ادبي بورڊ نہ، پر ساري سنڌ ۽ پاڪستان فخر ڪري سگهندو. ليڪن ٿوريءَ دير لاءِ مهرباني ڪري ان ڳالهہ تي بہ سوچيو، تہ اسان پنهنجي اسلاف جي ايڏيءَ وڏيءَ ۽ شاندار علمي روايت کي قائم ڇو نہ رکي سگهيا آهيون؟

Gul Hayat Institute

عارفن جو قول آهي تہ سنڌ الله وارن جو گهر آهي. ڪن تواريخ نويسن جو خيال آهي تہ سنڌ باب الاسلام آهي. ٻين عالمن جو چوڻ آهي تہ دنيا ۾ پهريون پهريون قرآن شريف جو ترجمو سنڌي زبان ۾ ٿيو. ساڳيءَ ريت اها روايت بہ آهي تہ نبي ڪريم جن جي خطن جو پهريون پهريون مجموعو ديبل جي هڪ سنڌي عالم مرتب ڪيو هو. چون ٿا تہ بخاري شريف جي شرح لکڻ ۾ جيڪو بيمثال ڪمال ابوالحسن سنڌيءَ کي نصيب ٿيو، ان جو عرب ۽ عجم اعتراف ڪيو. ابومعشر سنڌيءَ لاءِ چيو وڃي ٿو تہ سندس جنازي نماز خود خليفي هارون رشيد پڙهائي. سبحان الله! سنڌ جي علمي عظمت

جا ڪهڙا ڪهڙا ڳڻ ڳائجن! آخر پٽ ڏٽيءَ بہ بيسبب تہ سنڌ کي دعائون ڪونہ ڪيون هيون:

سائينم! سدائين ڪرين، متي سنڌ سڪار،
دوست تون دلدار، عالم سڀ آباد ڪرين.

پر سنهنجا دوستو ۽ بزرگو- سوال آهي تہ اڄ اسان وٽ ڪو مخدوم بلال ۽ مخدوم جعفر پيدا ڇو نٿو ٿئي؟ اڄ ساڳيءَ سنڌ ۾ مخدوم معين، مخدوم محمد هاشم ۽ ابوالحسن ڪبير ۽ صغير جي پايي جا ڪل گهڻا عالم موجود آهن؟ سونهاريءَ سنڌ جي ڪُک مان ڀلاري ڀٽائيءَ ۽ سچل سائينءَ جو ڪو حقيقي روحاني وارثُ هاڻي ڇو نٿو نڪري؟

دوستو، مان جڏهن ان ڳالهہ تي غور ڪندو آهيان، تڏهن مون کي سنڌ جي سپوت، شمس العلماء ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوٽي جا لافاني الفاظ ياد ايندا آهن:

”اسان جي پياري سنڌڙي، ڪنهن مَهَل اسلهہ ماڻڪن جي کاڻ هئي ۽ سرهن گلن جو چمن هئي.
پر ڪٿي آهن اهي غواص، جي پاتال ۾ پيهي، سپون سوجهي ڪڍن؟
ڪٿي آهن اهي واس وٺندڙ ڪوڏيا، جي بيابان جهاڳي، نازڪ گلن جي سرهاڻ سنگهن!
ڪٿي آهن اهي ڪاني ڪرامت جا صاحب، جن جي فيض مان پيرت جا پهڙا پُرجامِ پيئندا هئا؟
اڄ انهن جا روح تاڙي رهيا آهن تہ آهي ڪو جو سُڪل ڪَسيءَ ۾ پاڻي آڻي، ۽ وڇايل وڻون واري، همٿ ڪري!“

سنهنجا ڀائرو، سنهنجا عزيز دوستو ۽ سائيو! باوقار قومون ماضيءَ جي شاندار روايتن کي نہ رڳو تاريخ جي صفحن ۾ محفوظ ڪنديون آهن، پر اڳتي وڌائينديون آهن. ياد رکو تہ الله پاڪ جي رحمت مان نااميد فقط ڪافر ٿيندا آهن، ان ڪري مون کي آس آهي ۽ الله پاڪ ۾ اميد آهي تہ سنڌ جا لائق ۽ فائق تعليمدان، عالم ۽ اديب پنهنجن نيڪ نام بزرگن جي شاندار روايتن کي وري قائم ڪندا ۽ الله پاڪ جي ڪرم سان سنڌي ادبي بورڊ جي هن نئي پرنٽنگ پريس مان سندن گهڻي ڪان گهڻا علمي ۽ ادبي شهہ پارا شايع ٿيندا. (آمين)

وري ورندو واءُ، وري وسندا مينهڙا.

Gul Hayat Institute

مهراڻ

سنڌي ادبي بورڊ جو ٽماهي علمي ۽ ادبي رسالو

جلد ۳۰] [نمبر ۳

جولاءِ، آگسٽ ۽ سيپٽمبر

۱۹۸۱ع

•

ايڊيٽوريل ڪميٽي

علامه غلام مصطفيٰ قاسمي

ڊاڪٽر غلام علي الانا

سيد شاهه محمد شاهه شاد

ايڊيٽر انچارج

نفيس احمد شيخ

Gul Hayat Institute

سنڌي ادبي بورڊ

سنڌ يونيورسٽي نيو ڪئمپس، ڄامشورو سنڌ.

مهراڻ

سنڌ يونيورسٽي نيو ڪئمپس ڄامشورو، سنڌ.

مهراڻ 23888/6
هيڊ آفيس 71176
پريس 22764

ملڻ جو هنڌ
سنڌي ادبي بورڊ جو بوڪ اسٽال
سنڌ يونيورسٽي نيو ڪئمپس، ڄامشورو
(پوسٽ باڪس نمبر 12، حيدرآباد سنڌ)
۽
سنڌ جا سمورا نامور ڪتب فروش

Gul Hayat Institute

قيمت : 00ـ8 رپيا **ساليانو چندو** 00ـ30 رپيا

Printed and published by Ghulam Rabbani A. Agro, Secretary Sindhi Adabi Board, at the Board's Printing Press ,Tilak Incline, Hyderabad, Sind.

بسم الله الرحمٰن الرحيم

گذارش

سيرت نمبر جي آجيان:

اسان لاءِ خوشيءَ ۽ فخر جي ڳالهه آهي، ته مهراڻ جي پڙهندڙن، سنڌي عالمن ۽ اديبن، نون توڙي پراڻن سنڌين ۽ سرڪاري ۽ عوامي حلقن مهراڻ "سيرت نمبر" کي پسند ڪيو آهي. ان سلسلي ۾ اسان سنڌ ۽ پاڪستان جي معزز شخصيتن جا ڪي خط ۽ اخبارن جا تبصرا هن پرچي ۾ شايع ڪيا آهن.

اسان رب العزت جي بارگاهه ۾ سربسجود آهيون، جنهن ذات پاڪ اسان کي ايتري توفيق عطا ڪئي، جو رسول مقبول صلي الله عليه و آله وسلم جن جي حيات طيبه جي اشاعت بابت پنهنجي طرفان ڪجهه نه ڪجهه خدمت ڪري سگهياسين.

اسان جي ڏاڍيءَ در دعا آهي ته شال اسان کي اڳيا به وڌيڪ توفيق عطا ٿئي، جيئن سنڌي ادبي بورڊ عام سنڌي ادب سان گڏ ديني ادب جي اشاعت ۾ به اهلِ سنڌ جي خدمت ڪري سگهي. ان سلسلي ۾، هن موقعي تي، قارئين ڪرام کي اهو ٻڌائڻ مناسب ٿيندو ته مخدوم نوح سرور رحه واري قرآن شريف (ترجمه فارسي) جي ڇپائيءَ جو ڪم آخرين مرحلي ۾ آهي ۽ انشاءالله عنقريب اهو تاريخي نسخو قارئين جي هٿن ۾ پهچي ويندو.

سيرت نمبر کان پوءِ رسالي جو جيڪو دستوري پرچو (مهراڻ ١-٢/١٩٨١ع) شايع ٿيو، ان کي پڻ قارئين ڪرام پسند ڪري، اسان جي عزت افزائي ڪئي آهي. خاص ڪري نون لکندڙن ان کي گهڻو پسند ڪيو آهي. پڙهندڙن کي شعر ۽ افسانا وڌيڪ پسند آهن. اميد آهي ته ان ڏس ۾ اسان پنهنجن مهربان ڪهاڻيڪارن

وٽان گهڻي ڪان گهڻو ۽ سٺي ڪان سٺو سواد سان تي پڙهندڙن جي اِها خواهش به پوري ڪري سگهنداسين.

جشن نزول قرآن:

سنڌي ادبي بورڊ، جمعةالوداع ٢٨- رمضان ١٤٠١هه (مطابق ٣١- جولاءِ ١٩٨١ع) تي ريڊڪراس هال ۾ "جشن نزول قرآن" جي تقريب منعقد ڪئي، جنهن جي صدارت، نامور عالم جناب سيد وصي مظهر ندوي، سيٽر حيدرآباد، ڪئي. جناب مسيح الدين احمد صديقي ڊئريڪٽر جنرل پاڪستان اڪيڊمي آف ليٽرس اسلام آباد، خاص مهمان طور شرڪت ڪئي. جناب علامه قاسمي صاحب، جناب غلام رباني صاحب جناب ڊاڪٽر محمد علي قاضي صاحب، سامعين کي خطاب ڪيو ۽ قرآن ڪريم جي فضيلت بيان ڪئي.

ان موقعي تي قرآن مجيد جي ڪن نادر، قيمتي ۽ تواريخي قلمي نسخن جي نمائش پڻ ڪئي ويئي. نمائش جو افتتاح جناب مسيح الدين احمد صديقي ڪيو.

سنڌي ادبي بورڊ پرنٽنگ پريس:

٧- سيپٽمبر ١٩٨١ع تي (٧- ذوالقعد ١٤٠١هه) جسٽس سيد غوث علي شاهه صاحب وزير تعليم ۽ ثقافت سنڌ، بورڊ جي پرنٽنگ پريس ۽ مسجد شريف جو سنگ بنياد رکيو. تقريب ۾ دانشورن، اديبن ۽ شاعرن، صحافين ۽ شاگردن، تعليمي ماهرن ۽ اعليٰ عملدارن وڏي تعداد ۾ شرڪت ڪئي.

تقريب ۾ جناب قاسمي صاحب جن سنڌي زبان جي علمي ۽ ادبي سرمايي بابت عالمانه تقرير ڪئي، جنهن کان پوءِ بورڊ جي سيڪريٽري جناب غلام رباني صاحب بورڊ جي علمي پروگرام بابت رپورٽ پيش ڪئي.

ان موقعي تي حيدرآباد ڊويزن جي هردلعزيز ۽ علم دوست ڪمشنر جناب عبدالله ميمڻ صاحب پڻ سامعين کي خطاب ڪيو ۽ پاڪستان جي ممتاز علمي ادارن: پاڪستان اڪيڊمي آف ليٽرس، مرڪزي اردو بورڊ لاهور، پشتو اڪيڊمي پشاور، بلوچي اڪيڊمي ڪوئٽيا ۽ انجمن ترقي اردو ڪراچي وٽان نيڪ تمنائن جا پيغام پڙهي ٻڌايا ويا.

آخر ۾ مجلس جي مير، وزير تعليم سنڌ، صدارتي تقرير ڪئي، جا هن پرچي جي مُنهڙ ۾ شايع ڪئي ويئي آهي.

آديسي آڻي ويا:

۲۴-جولاءِ ۱۹۸۱ع تي، سنڌي زبان جي نامور اديب ۽ شاعر جناب ڊاڪٽر سيد اسدالله شاهه "بيخود" حسينيءَ جي افسوسناڪ رحلت جي خبر، سنڌ جي سمورن علمي ۽ ادبي حلقن ۾ نهايت ڏک سان ٻڌي ويئي!

ڊاڪٽر حسيني ڪهنه مشق ۽ قادرالڪلام شاعر جي حيثيت ۾ ۽ پڻ باغ و بهار نثر نويس جي حيثيت ۾ سنڌي ادب ۾ يادگار شخصيت جو مالڪ رهندو. "تذڪره شعراء تڪڙ" سندس سڀ ڪان وڌيڪ معياري ۽ شهرت يافته تحقيقي تصنيف آهي. سندس گوناگون علمي ۽ ثقافتي، تعليمي ۽ ادبي خدمتون سدائين ياد رهنديون. بورڊ جي اعزازي سيڪريٽريءَ جي حيثيت سان، "مهراڻ" سان ورهين جا ورهيه سندس انتظامي ناتو رهيو.

ڊاڪٽر حسيني جي وفات تي ادارو گهري رنج و غم جو اظهار ڪندي سندس پوين سان همدرديءَ جو اظهار ڪري ٿو. شال رب ڪيس سرهي. آمين.

● سکر جو پراڻو صحافي حڪيم عطامحمد ۽ حضرت سچل جو عاشق صادق قاضي علي اڪبر درازي پڻ تازو گذر ڪري ويا آهن. رب سائين کين جنت ۾ جايون ڏئي.

درستي:

مهراڻ جي "سيرت نمبر" ۾ صفحي ۳۷۱ تي مضمون نگار جو نالو "غلام حسين پنهور" بدران "خادم حسين پنهور" ڇپجي ويو آهي. مهربان قارئين اها درستي نوٽ ڪرڻ فرمائين.

ـ نفيس احمد شيخ

Gul Hayat Institute

Gul Hayat Institute

فهرست

شاعري

نمبر	نالو	صفحو
۱.	مخدوم محمد زمان طالب المولیٰ	۹
۲.	عطامحمد حامي	۱۱
۳.	محبوب سروري	۱۲
۴.	اسدالله شاهه بيخود حسيني	۱۳
۵.	سيد اظهر گيلاني	۱۴
۶.	سليم ڳاڙهوي	۱۵
۷.	بردو سنڌي	۱۶
۸.	انور هالائي	۱۷
۹.	مخدوم سعيدالزمان عاطف	
۱۰.	نوازعلي شوق	۱۸
۱۱.	عنايت بلوچ	
۱۲.	رحيم بخش قمر	۱۹
۱۳.	مير محمد پيرزادو	۲۰
۱۴.	وفا ناٿن شاهي	
۱۵.	خاڪي جويو	
۱۶.	تاج جويو	۲۱
۱۷.	اياز گل	
۱۸.	نصير مرزا	۲۲
۱۹.	ڊاڪٽر درمحمد پٺاڻ	
۲۰.	ڪنول لهاڻو	۲۳
۲۱.	ادل سومرو	
۲۲.	ذوالفقار سيال	۲۴
۲۳.	سوز هالائي	
۲۴.	ملڪ نديم	۲۵
۲۵.	غلام هالائي	۲۶
۲۶.	محمد حاجن ابڙيجو خوشتر	
۲۷.	محمد خان مجيدي	۲۷
۲۸.	احمد خان آصف	
۲۹.	جوهر بروهي	۲۸
۳۰.	نثار بزمي	
۳۱.	عاجز اڇڻ	۲۹
۳۲.	مريم مجيدي	
۳۳.	ج. ع. منگهاڻي	۳۰
۳۴.	مهر پروين	۳۱
۳۵.	سرفراز راڄڙ	
۳۶.	ناظم منگي	۳۲
۳۷.	محمد اسحاق راهي	۳۳
۳۸.	احمد خان مدهوش	۳۴
۳۹.	نشتر ناٿنشاهي	۳۵
۴۰.	بيوس بازيدپوري	
۴۱.	سيد اڪبر	۳۶
۴۲.	حيدر شاهه	
۴۳.	نظام الدين زائر	
۴۴.	نياز پنهور	۳۷
۴۵.	صابر نظاماڻي	
۴۶.	عزيزالله عزيز بروهي	۳۸
۴۷.	مختار گهمرو	
۴۸.	سيوخان سوچ لغاري	۳۹
۴۹.	منظور ظفر	
۵۰.	خليل لاڪير	۴۰
۵۱.	مسرور سومرو	
۵۲.	زيب سنڌي	۴۱
۵۳.	راهي چنا	
۵۴.	محمد رمضان ڪمبوه زلفي	۴۲

Gul Hayat Institute

ڪهاڻيون

١. فيصلو	ـ رزاق مهر	٤٥
٢. چري چاهت چت جي	ـ ملڪ آگاڻي	٤٧
٣. آزاديءَ ڪان قيد ڀلو	ـ ظفر عباسي	٥٣
٤. تصوير اڌوري	ـ آزاد جتوئي	٥٧
٥. درد ۽ وڇوڙو	ـ عاجز عبدالغني پنهور	٦٠
٦. گل ۽ بلبل	ـ آسڪر وائلڊ مترجم: چام وقارحسين قادري	٦٨
٧. ڪُنجي	ـ بانو قدسيه مترجم: عبدالقادر جوڻيجو	٧٥

مقالا

١. سنڌ جو آخري سومرو بادشاهه ۽ سنڌس ڀائر	ـ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ	١٠٩
٢. مير علي شير قانع ٺٽوي	ـ ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي	١١٥
٣. ساهتي پرڳڻي جو تواريخي پس منظر	ـ قريشي حامد علي خانائي	١٢٣
٤. نئون سنڌي غزل	ـ ڊاڪٽر اياز قادري	١٣٤
٥. فقير هدايت علي تارڪ جا لکيل ڪتاب	ـ ڊاڪٽر نوازعلي شوق	١٣٧
٦. فقير خوش خير محمد هيسباڻي	ـ محبوب علي جوکيو	١٤٩
٧. سبيءَ جي سنڌي ۽ سنڌس اهميت	ـ داد محمد خادم بروهي	١٦٦
٨. حيدرآباد جو اڳيون اوج (قسط-١)	ـ حبيب الله رحيم بخش مرزا	١٧٩
٩. هوءَ جي هليا هوت سونهارا (ڊاڪٽر اسدالله شاهه حسينيءَ جي ياد ۾)	ـ امداد حسيني	٢٠٢

Gul Hayat Institute

شاعري

Gul Hayat Institute

Gul Hayat Institute

مخدوم محمد زمان طالب المولي

ڪافي

اسان وٽ لاءِ آهي محبت مهانگي،
هلي آءُ ساجن، سڄڻ يار سانگي.

وري ڪونه ورئين، ويا ورهه گذري،
متان مورهٿون مان ويس توکي وسري،
سڄڻ تو وٽان ڪو وريو ڪونه وانگي.

جنب توسان ڪهاڻ جو پهه مون پچايو،
هميشه انهيءَ لاءِ مون حيلو هلايو،
قبوليم اها رمز آخر اڙانگي.

پرين! توکي شايد ويا وهم ويڙهي،
وري آءِ جاني، وري منهنجي ويڙهي،
يقين ڪر، هتي آهه صحبت سهانگي.

اها ڪين گذاري، لڳل جنهن کي لوري،
سا ڦٽڪي ۽ سٽڪي، رڳي جنهن ۾ جهوري،
جا دلڙي ڪري تو ڇڏي تنهن نانگي.

سڄڻ طالب المولي توکي پڪاري،
ونيو واٽ تنهنجي ڏو هر هر نهاري،
سنڌ نام لرسل جهونگاري ٿو جهانگي.

Gul Hayat Institute

منهنجا گلرخ گل گلزار هجين،
منهنجا ڦولڻ باغ بهار هجين.

توکي مولا هميشه پناهه ڏئي،
تنهنجو هرڪو لايو سجايو ٿئي،
توکان سڪو آب حيات پئي،
ساري دلين جو دلدار هجين.

تنهنجا دائم دشمن دفع ٿين،
تنهنجا ٻيڙا ٻهڳڻ ٻار هجن،
تنهنجي آڏو مخالف روز نمن،
غمگينن جو غمخوار هجين.

تون هردم دلبر شاد رهين،
تون شاد رهين آباد رهين،
تون صاحبؑ هر امداد رهين،
تون سهڻا سراپا پيار هجين.

تنهنجو طالب مولا دعائون ڪري،
پنهنجي مولا جي در سر ڪي ڌري،
منهنجو ٻول پيارا جلد ڀري،
سدا جالي جلويدار هجين.

Gul Hayat Institute

عطامحمد "حامي"

سلام

داخل رهيو نہ جنهن ۾ درود ۽ سلام آ،
الله جو قسم سا عبادت حرام آ.

جنهن خُلق سان مچائي ڇڏي خَلق عام آ،
هرڪنهن جي ڳل ۾ جنهن جي محبت جو دام آ.

وَالشمس جنهن جي عارضِ آطهر جي صُبح آ،
وَالليل جنهن جي زلف معنبر جي شام آ.

جبريل جنهن جي در تي اچي تو کهڙي کهڙي،
جنهن جي زبان جو قول خدا جو ڪلام آ.

يٰس جنهن جي سيرتِ طيبيءَ جي ڳالهہ آ،
طٰہٰ ۾ جنهن جي صورتِ معنيءَ جي مام آ.

خود لاشريڪ جنهن کي سڏي تو ڪري شريڪ،
جنهن جو خطاب خلق ۾ خيرالانام آ.

جنهن جي هٿن ۾ آهي شفا ڪائنات جي،
سو آخري رسول عليہ السلام آ.

پهتو آتي جتي نہ فرشتا پڄي سگهيا،
والله هي حبيبِ خدا جو مقام آ.

دل جو قرار، روح جي راحت، سُڪونِ قلب،
مولائي ڪائنات محمدﷺ جو نام آ.

ظاهر ظهور جڳ ۾ جو آيو يتيم ٿي،
باطن جي اک ڏسي ٿي تہ چامن جو جام آ.

آهي هي آرزو تہ چون حشر ۾ حضورﷺ،
دامن لڳل اسان جو هي 'حامي' غلام آ.

محبوب سروري

نعت

وصف ان جي لکڻ وقت ٿا هٿ ڏڪن،
لفظ تعريف جي لئه ڪٿان آڻجن،
استعاره ۽ تشبيهون ناقص لڳن،
ڳالهه ڀڪراءِ ڪئي ٿي مين شاعرن،
ان جي تعريف مشڪل ڪان مشڪل آ فن؛
منهنجي محبوب جون ڪهڙيون ڳالهيون ڪجن!

منهنجو محبوب سائين وفادار آ،
منهنجي محبوب وٽ پيار ئي پيار آ،
منهنجو محبوب سڀني جو سردار آ،
منهنجو محبوب رحمت ۾ سرشار آ،
ان جي در تان سوالي نه خالي وڃن؛
منهنجي محبوب جون ڪهڙيون ڳالهيون ڪجن!

ان کي محبوب ٿو ڀڄندي ڀڄندي چوان،
مرڳو گستاخي مون کان نه ٿي پئي متان،
هن جو درجو ڪئي ۽ ڪئي آهيان مان،
عاشقن جي مگر لسٽ ۾ شل هجان،
من غلامن سان گڏ منهنجو نالو لکن؛
منهنجي محبوب جون ڪهڙيون ڳالهيون ڪجن!

ان جي تعريف ۾ آهه حمدِ خدا،
ان جي تعظيم ۾ آهه حق جي ثنا،
ان سان آهي وفا ڄڻ خدا سان وفا،
ان جي آهي رضا ۾ خدا جي رضا،
ههڙا محبوب ڪنهن کي نه ڳوليا لڀن؛
منهنجي محبوب جون ڪهڙيون ڳالهيون ڪجن!

جنهن جي قدمن ۾ ’اقبال‘ جي آ خودي،
جيڪو ’حالي‘ جو آ محورِ عاشقي،
جنهن تان قربان ’رومي‘ سندي مثنوي،
صدقي صدقي مٿس ’شاهه‘ جي شاعري،
جنهن کي نذرِ عقيدت ٿا سڀ پيش ڪن؛
منهنجي محبوب جون ڪهڙيون ڳالهيون ڪجن!

منهنجو محبوب ملڪن ۾ مشهور آ،
منهنجو محبوب هر عيب کان دور آ،
منهنجو محبوب ئي جلوهٔ طور آ،
منهنجو محبوب ”نورٌ علىٰ نور“ آ،
ههڙا محبوب ڪنهن کي ڪٿان هٿ اچن؛
منهنجي محبوب جون ڪهڙيون ڳالهيون ڪجن!

منهنجو محبوب مولئٰ جو راز آشنا،
هن جي هر ڪا ادا آ، ادائي خدا،
هر ادائي خدا آهي ان جي ادا،
منهنجو محبوب آئينءِ حق نما،
جيڪي ان کي ڏسن سي خدا کي ڏسن؛
منهنجي محبوب جون ڪهڙيون ڳالهيون ڪجن!

جنهن جي الفت آ سرمايهءِ زندگي،
جنهن جي خوشنودي افضل ترين بندگي،
جنهن جي آهي خوشي ۾ خدا جي خوشي،
جنهن جي سڪ ۾ ئي سڏجان پيو ’سروري‘،
شال محشر ۾ مون کي هو پنهنجو چون؛
منهنجي محبوب جون ڪهڙيون ڳالهيون ڪجن!

اسدالله شاهه "بيخود" حسيني

بيت

منهنجو جيءُ جڏو ڪيو، مٺن محبوبن
اڻ سڄاتل سپرين، کولهي ڪيئن سکهجن
اڪيون آئيڙيو تن ڪي، مايوس ٿيو مونَن
آس نه لاهيان آنُ مان، سِڪونُ سرس سندن
جڏهن ڪڏهن جيئري، ملي مانَ وجن
هينئون هيريو جن، سي ڏنر ڪڏهن ڪين ڪي.

جي ڏٺا ڪڏهن ڪين ڪي، تن سان لنئون لڳي
آسُونٿهين انهن لاءِ، پيئون، ٻرَ پڳي
سڪَ نه ڳنيدي سُپيرينهن، ڪانهي سيڻ سڳي
ٻر سڳي يا اڳيي، ويني نهاري واٽڙيون.

ويٺي واٽ نهاري، ڪڇيءَ وجهيو پاند
هرڪنهن ڪي هوتن لاءِ، پڪيڙي پاند
هيڪر ٿئي هيڪاند، پوءِ مرڻ ناهي ميهڻو.

مرڻ ناهي ميهڻو، جيئري جڙن شال
ويچاريءَ جا وصال لئي، هيڻا ٿيڙا حال
نه ڪا ڏيٺ نه ويٺ ٿي، نڪي محبن ساڻ مقال
هئي هئي حال ۽ قال، حبيبن هٿ ڪيا.

حبيبن هٿ ڪيا، چريءَ جا چارا
چڏي وئي چرڪ ۾، انڪل ۽ آرا
ڳنتيون ۽ ڳارا، محبت ڏنس مفت ۾.

محبن ڏنس مفت ۾، فڪر ۽ فراق
جئن ٿي چڪي چاهه ۾، تئن ٿي ٿئي چاق
جڏهن اوئين ڪئي عاق، تڏهن پرين ڪئي پنهنجي.

سُڄاڻي نه سڄڻ ڪي، مٺي ڪري نه ماٺ
ويٺي ڪري واٽ تي، رڳي پوڇا پاٽ
ڪاهي پيئي ڪاٺ، اڻ ڏٺي عجيب لئه.

اڻ ڏٺي عجيب لئه، ڪئن ٿي ڪيهه ڪري
مٺن محبوبن ري، مالدي ٿيو مري
آئي عشق اري، ڳالهيون ڪري نه ڳوٺ مان.

بي سمجهه ٻرن ۾، رُلي ڪري ريهون
مٺو وهاري مونن ۾، ڪوڪون ڪري ڪيهون
چوري ٿي چيهون، سڄڻ ڏٺين نه ساهه ۾.

سڄڻ ساهه پَساهه ۾، هيءَ جهوتون ٻَهر جهلي
وهاري وجود ۾، هاڙهي ڏانهن هلي
جي روح سان روح رلي ته بچي پئي ٻرن ڪان.

بچي پئي ٻرن ڪان، ووڙي جي وجود
اندر ساز سرود ٿيو، اندر آهنگ عود
هئي هئي هست ۽ بود، ويچاري وِلهي ڪئي.

شڪَين' سُڃاڻن نه سپرين، پڪين' ملن پرين
'ها' ۽ 'لا' جي وچ ۾، منجهيو پئي مرين
چوري! چو نه ڪرين، دل ۾ دَوَر دليل جا.

رقت راحت روح جي، رقت 'رياء الناس'
هڪ پَساڻي پرين ڪي، ٻي ليئي ڪري لاس
جنهن کي ترس تپاس، سا روئي نه راجن وچ ۾.

Gul Hayat Institute

سيد اظهر گيلاني

معجزه رجعتِ آفتاب

رسول الله ضيائي نور، سانيڊي قلبِ انور ۾، ٿيو رونق فزا هڪڙي دفع آغوشِ حيدر ۾،
اکين کي ننڊ هئي ليڪن، لڳل هئي ديد داور ۾، جمالِ طور جو عالم رهيو روئي منوّر ۾،
زمين تي عرش اعظم جا نشان الله جي قدرت،
علي جي گود ۾ هر دو جهان الله جي قدرت.

شرابِ عشق ۾ شيرِ خدا مخمور نظريو ٿي، نظروارن کي ڇا نزديڪ ۽ ڇا دور نظريو ٿي؟
محمدؐ جو علي جو، حق جو هڪڙو نور نظريو ٿي، محمدؐ کي ڏسي گوڏي تي هو مسرور نظريو ٿي،
نمازِ عصر ٿي ليڪن نه آئي جهول ۾ حرڪت،
اهو فعلِ علي ٿيو معجزه جو باعث و برڪت.

آقاڻ ننڊ مان مرسل کي حيدر ناروا سمجهو، آقاڻ کان سمهاڻ کي ٿي افضل مرتضيٰ سمجهو،
عبادت ننڊ هئي ان جي، آقاڻ کي قضا سمجهو، اهو هو راز رباني، ٿي شيرِ ڪبريا سمجهو،
حرا ۾ هو نبي جاڳيل، علي ننڊ ڪئي شبِ هجرت،
انهيءَ ننڊ ۽ سجاڳي ۾ ملي وئي دين جي دولت.

شهِ خاور مٿالي مُنهن، وڃڻ جي ڪئي ٿي تياري، جواني موڪلايس، بار پيريءَ جو پيس باري،
ڏلو اولداهين کي رات، پيغامِ سيه ڪاري، وئي بزمِ جهان مان روز روشن جي عملداري،
ڪنڌ بريو شام، زلفن کي خوشي سان دوشِ هستي تي،
اونداهي جو ويو پهرو لڳي ”صهبا“ جي بستي تي.

گلِ رخسار تان قدرت وهايا نور جا ڳوڙها، يڪايڪ خوابِ نوشين کان پڇي آرس شهِ بطحيٰ،
مٿي عرفان سان ڏوتل نيڻ کوليا مست ۽ آجرا، حسين منظر ڏسڻ لئه در کلي ويا عرش اعظم جا،
ڪٿي هٿ پنهنجا نازڪ، شوق سان شانِ جمالي ۾،
دعا ڪئي مرتضيٰ جي واسطي درگاهِ عالي ۾.

”اي خالق تون ڏسين ٿو، هو علي مصروف طاعت ۾، نماز عصر ٿي ان جي قضا مجبوري حالت ۾،
علي رخنو وڌو ناهي، ڪڏهن پنهنجي عبادت ۾، ڏسن اڄ معجزه ڏسندڙ، رکن ايمان قدرت ۾،

دعا مان تو گهران، آمين تو حيدر ڪري هڪدم،
ديارِ غرب مان سورج پڌل واپس وري هڪدم.“

جڏهن سورج ڪي مغرب ۾ وڃي فرمانِ حق پهتو، ڇني لبيڪ مرسل کي، زمين جي گود مان نڪتو،
سياهي تي امالڪ روشني پنهنجو ڪيو غلبو، وئي روپوش اونده ٿي، نه ان کي آيو هٿ رستو،

ڏٺو عالم سڄي، هي رنگ شانِ پاڪبازي جو،
شرف عمرِ ضيائي مهر کي بخشو درازي جو.

نظامِ شمس ۾ هن معجزه آڻي ڇڏيو چڪر، جو او پر جي بجاءِ اولهه کان پهريون پيرو ٿيو اظهر،
ادائي فرض خاطر، باوضو ٿي شوق سان حيدر، ”خدائي لم يزل“ جي آستانه تي جهڪايو سر،

جبينِ پاڪ جڏهن فارغ ٿيو شوقِ عبادت کان،
تڏهن مهر فلڪ ”اظهر“ اجازت ورتي حضرت کان.

نوٽ: هي معجزه حديث جي روشنيءَ ۾ منظوم ڪيو ويو آهي. هن واقعي کي ابن منده، ابن شاهين ۽ طبراني بروايت اسماء بنت عميس بيان ڪيو آهي. ساڳيو مضمون ابن مردويه بروايت حضرت ابو هريره لکيو آهي ته اهو معجزه ”صهبا“ جي مقام (هي مدينه منوره ۽ خيبر جي درميان آهي) عالم وجود ۾ آيو هو. [شفا - مواهب - خصايص ڪبريٰ]

سليم ڳاڙهوي

غـزل

لڙندا ڏسي ڪي لڙڪ ستارن ڪيا ڏنو!
غمگين جي غم تي شوخ شرارن ڪيا ڏنو!

مظلوم حسرتن جي سڻي آهَ ۽ ڪِراهَ، قدرت جي بي نياز نظارن ڪيا ڏنو!
ڪيڏو تضاد آهِ زماني ۾ دوستو! آنسو ڏسي ڪليءَ جا بهارن ڪيا ڏنو!
ڪوئل جي ڪوڪ ڪي سڻي ٽهڪڙ لڳا تيتر، ڪونجن جي هر ڪِراه تي ٻارن ڪيا ڏنو!
پاڻي ڪري ٿو سرد سفيد ۽ سياه کي، ٻيڙا ڏسي ڪُنن ۾ ڪنارن ڪيا ڏنو!
مصروف آهِ خلق سراسر مذاق ۾، هڪڙو رُنو غريب، هزارن ڪيا ڏنو!
هن حال ڏسي ڪري، هن قال ڪي سڻي، ڏاريا رُنا ’سليم‘ ۽ پيارن ڪيا ڏنو!

بردو سنڌي

(١)

ديس جي ڌرتي پياري پياري، آهي اسان لءِ سون جي کاڻ.
کيت کيت جا قدر چمي ٿو، مستين پَريل هيءُ مهراڻ.
لاهي ويل ويهڻ جي هاڻي، هارين هَرَ کي گُل آ لاتو،
ٽَٽي ٽڏي جي کاڻ نه تن کي، هر جا ساوَڪ ۽ سُرهاڻ.

(٢)

تنهنجي گهور جا گهاوَ گهيرا ڀرين!
تنهنجي پيار تي سخت ڀَورا ڀرين!
هلي آءُ تو لءِ هينئُون سيج ٿيو،
پَري پير اچ ڪُجھه اُپَهرا ڀرين!

(٣)

تنهنجي مُرڪ سان مُحب چالداڻ ٿي،
تنهنجي ٺهڪ سان جڳ ۾ سرهاڻ ٿي،
نهاريش، ڪلي، ليئنهن جو مينهن پيو،
آ 'بردي' جي دل اچ ته ميهراڻ ٿي!

(٤)

جي ڪيلندي رُئندي مون توساڻ گهڙيون گهاريون،
سُنهن تنهنجي سِڪَ جو سي، ساهه کان وڌ پياريون،
آ پيار تنهنجو پيارو، ۽ غصو به ميهَرَ وارو،
جي تنهنجي سُنهان ليڪرن، سي گاريون به مزي واريون.

(٥)

پَري پيرُ تنهنجي نه پهرن ڪان ٿيان،
رهي نه ڪا طاقت جدايُون سهان،
جي جيارين ته تنهنجا لکين ٿورڙا،
جي مارين هٿن سان ته پوءِ لک لهان!

(٦)

هٿيون دل ۾ ڳالهيون ته ڪي سؤ هزار،
ڇيم يار ملندو، ته ٿيندي پچار،
جڏهن مُرڪندي تو نهاريو ڀرين!
رهي منهنجي مَن ۾ نه ڪائي مُيار.

(٧)

ڪَڏ توسان ويهي پَرکيم، ڀاڙي ۾ رهي پَرکيم،
ڪجهه مَن ۾ پڇي پرکيم، ڪجهه سِرَ تي سهي پرکيم،
مون گُلَ چيئيا توتي، ڪنڊن سان نوازيو تو،
هيرو نه، تون شيشو آن، سوچيم ته صحي پَرکيم!

(٨)

هُئي آس ايندي مگر ڪين آئي، تڪيندي اسان ديد پنهنجي ٿڪائي،
وڃي واٽَ ڀُلجي، سا پريات سُک جي، اچا رات ڏُک جي آ آگري آنداهي.

انور هالائي

غزل

مروت ناهه پنهنجن ۾، شناخت ناهه يارن ۾،
اچي ڪينو پيو ڪاهي، قسم سان قربدارن ۾.

ٺٽي پيو ڀروسو سارو، لٽي آ ساک الفت جي،
وڻا جا وڻ ويا وڍجي، جفائن جي سهارن ۾.

ڪُنن سان لڙ تون مانجهي ٿي، نه ڪر ڪو ڀروسو ڪنهن تي،
نه ٿيندو فيصلو هرگز ته موجن ۽ ڪنارن ۾.

ٿيو رت ڇاڻ اڄ گلشن سندم دل جي تمنا جئن،
الائي ڇو خزائن جي ڪيم ڳولا بهارن ۾.

سندم سر آهه هڪڙو ۽ سچائي تان ڪٻو صدقي،
لکج منصف خدا لِک منهنجو نالو جان نثارن ۾.

ڏياچ آهي، نه ٻيجل ڪو، نڪو گرنار ۾ وانگي،
نڪو ماتم نڪو پڙڪو، نه سورٺ سوگوارن ۾.

جبل جو جور ساڃيو آ، لڪن جي لاڏ ساڃي آ،
پڙاڏو اڄ به سسئيءَ جو ٿو سڄي ڪوهسارن ۾.

اسان جا فعل منجي ويا، وڏا سڏجون ٿا نالي ۾،
اڃا پي ڪجهه نه ڪجهه چئجي ته آ ساڃاهه يارن ۾.

تميز آهي نه ڪا اڄڪلهه گناهن ۽ ثوابن ۾،
عجب آ پاڪبازي آهه ڦاٿي ٻن ترارن ۾.

ڇنون ڪنهن کي، ٻڌون ڪنهن سان، اسين پٿر مثل آهيون،
نه ٿيا شمس و قمر ساٿي، نه دلداري ستارن ۾.

ٿياسين ڪوڙ کان باغي، سچائي جا ته سودائي،
سدائين ڌوڪو کاڌوسين، اجاين اعتبارن ۾.

عمر گذري وئي 'انور'، رڳو سورن ۽ سختين ۾،
الائي ڇو خزائن جي ڪيم ڳولا بهارن ۾.

مخدومزاده سعيدالزمان ”عاطف“

لال لب ۽ مست نظرن سان نهوڙي تو ڇڏيو،
مون کي پنهنجي مشڪين زلفن ۾ وڪوڙي تو ڇڏيو.

تنهنجي جلون ڀرين مون کي هوش کان ٻاهر ڪيو،
ٿهر آ، هي پنهنجي زلفن کي ٻه چوڙي تو ڇڏيو.

مون ڪئي تو سان وفا توکي خبر آهي اها،
پيار ۾ منهنجا مٺا مون کي ڀروڙي تو ڇڏيو.

تنهنجي منهنجي وچ ۾ هو دنيا جو هڪ ليڪو لڪل،
ڀر ڪري مون سان وفا ليڪي کي ٽوڙي تو ڇڏيو.

مون بنايو آ وفائن جو حسين پختو محل،
۽ وري اُن ۾ سڄڻ خود کي ٻه جوڙي تو ڇڏيو.

عشق ۾ دنيا ڇڏي مون سان ڪئي آ تو وفا،
هن زماني جي اصولن کي ٻه موڙي تو ڇڏيو.

تنهنجون وائون، تنهنجا رستا، تنهنجو ’عاطف‘ ٿيو ڏسي،
قلب ۾ هي عشق جو اڄ تير کوڙي تو ڇڏيو.

نوازعلي ”شوق“

غزل

نيرُ ليٽڻ سان وهيو، بادل وسيا ڇڻ بيشمار،
منهنجي قسمت جا ڏٺي، منهنجي مقدّر کي سنوار.

ڪي ته ٿهڪن ۾ ٽيڙن، ۽ ڪي ته سڏڪن ۾ سڙن،
شب جي تارن ۾ وجهي تارا، رُني ڪو زاروزار.

دل دلبورو آ بڻي، ڇيڙيو ٿا ان جي تار ڪا،
ڪيرُ ٿو سمجهي سگهي هت، ڪنهن جي سورن جي پڪار.

هن محبّت جو اثر آهي ٻنهي طرفين تمام،
ٿو سڙي ڪامي پتنگ ۽ شمع آهي اشڪبار.

آس جون مکڙيون ٽڙڻ کان اڳ ويون ڪومائجي،
مان ميان کهڙيءَ طرح ۽ ڪيئن چوان آئي بهار.

عنايت بلوچ

●

چـو دل ۽ جگر، سينو اکيون، رُوح رڙي پيا،
شايد سـي سيڻي تـاب حسن جـي کان سڙي پيا.

رخصت جـي مهل پـاڻ تہ خاموش رهيو، پـر
اکڙين مان سندس سُرمـي رتـل لُڙڪ لڙي پيا.

هڪڙي ئي نظر هن جـي کيو ڪيڻ لـہ هتيڪو،
اکـڙيـن جـي اشارن جـا ڪيل قـول پڙي پيا.

تـو ريءَ حيـاتـيءَ جـو سـفـر سڄ سُجهي ٿـو،
ڪنهن کي چـا خبر ڪيئن گذاريون ٿا کهڙي پيا.

هين هجر جـي هـاجـي تـي ڪـير ضبط کهٽو، پـر
نيڻن مـان وهـي ليـرَ، ڳلن تـي سي ڳڙي پيا.

ڳوڙهن جـو وهـڻ، ڪيـن رُڪڻ راس نہ آيو،
چـپـڙن ۾ سندس چـاهہ جـا الـفـاظ اڙي پيا.

رحيم بخش "قمر"

●

محبت ۾ سختيون سهڻ، ڪم اسان جو!
ڏکن ۾ بہ راضي رهڻ، ڪم اسان جو!

مـلـي مـوت جـي جـي سزا سوڪڙي تي، تہ سوريءَ تي مُرڪي چڙهڻ، ڪم اسان جو!
حـبيبن هـٿـان جـي مليو زهـر قـاتـل، پـيـالـو سـو پرتئون پيئڻ، ڪم اسان جو!
نہ تـلـوار تـيـرن جـي پـرواهہ آهـي، قريبن جـي آڏ ئـون ڪُسڻ، ڪم اسان جو!
ڏسـي مُنهن مبارڪ جـو جلوو ۽ جـرڪو، پرينءَ لئي پتنگ جـان پچڻ، ڪم اسان جو!
نہ محبوب آيـو تـہ پويت جـي پـرَ تـي، سو لُڙڪن سـان خطڙو لـکڻ، ڪم اسان جو!
وٺـا تير ديـدن جـا دل جـي مٿان جـي، سنيالي سـي دل ۾ رکـڻ، ڪم اسان جو!
"قمر"! شمس، تارا، ڪتيون جنهن تان صدقي، فـدا تنهن تـان هردم ٿيڻ، ڪم اسان جو.

Gul Hayat Institute

مير محمد پيرزادو

پٿر جي بيجان بت ڏانهن!

تون چپ نه رهه، تون چپ نه رهه،
هيءَ چپ اسان کي ماري ٿي!

تون ڪڇ ته ڪلا کي ڪانڊ ملي،   ڏي ٽهڪ ته منهنجي ذات کلي،
ڪجهه ٻول ته من جي ڊيل ٽلي،   هر جذبو تنهنجي آهي بلي!

تون چورج چپ ته چنگ چرن،   تون گهنور ته منهنجا انگ نچن،
تون مرڪ ته مهڪي گل پون،   تون ٻهڪ ته منهنجا ٻول ٻرن!

تون اچ ته هرڪا چيز اچي،   تون لچ ته هرڪا چيز نچي،
تون چاهين جي ڪو رنگ رچي،   تون چاهين جي ميڙو به مچي!

هيءَ مات اسان کي ماري ٿي،   ۽ هالوَ اسان جا ڏاري ٿي،
ڪجهه ڳاري ٿي، ڪجهه کاري ٿي،   ۽ تنهنجي ياد ٻڪاري ٿي.

اڄ چوري ڇڏيون چپ چپن،   جيئن خاموشيءَ ۾ ساز ڇيڙن،
جيئن پنهنجا سيني ساڳ ميڙن،   جذبا به نچن، آڪاسا به نچن!

آ جيوت معنوي چرپر ۾،   آ ياد جي معنيٰ هرڪر ۾،
آ منزل ويجهي سُرُ پُرُ ۾،   تو هينئڙو ريجهي گهر گهر ۾.

آ ڪجهه ته ڪيون، آ ڪجهه ته ڪيون،   پيو ڪجهه نه سهي پر هيئن ڪيون،
ڏٿي ٻاهه سڙي ۽ خاڪ ٿيئون،   من توري جهٽ لئه جوت ڏيون.

ٿون چر ته چري ٻني آس ٻرين،   ڪر موڙ ته جاڳي پياس ٻرين،
ڪڻ ساهه ته ٻڪڙي واس ٻرين،   جيئن سمجهون آهي سواس ٻرين!

تون چپ نه رهه، تون چپ نه رهه،
هيءَ چپ اسان کي ماري ٿي!

Gul Hayat Institute

وفا ناٿن شاهي

غزل

ڪڏهن عيسيٰ، ڪڏهن منصور آهيان،
سان پنهنجي ظرف کان مجبور آهيان.

ٻنهي، ڳڻجي، جي ٻوڪيا ها هٿن سان، آهن ٻوٽن جو چنبيل ٻُور آهيان.
ونئي ڇا لئه هلين ٿو ميڪدي ۾، سان پنهنجي ئي لشي ۾ چور آهيان.
تعارف مختصر منهنجو اهو آ، بشر آهيان، دليلِ نور آهيان.
محبت آهي لصب العين منهنجو، ازل ۽ فطرتي دستور آهيان.
سلامِ شوق کي شرف تبسم؟ 'وفا!' ممنون ۽ مشڪور آهيان.

خاڪي جويو

غزل

هن ڪهاڻي ڪٿي الڏيرن ۾،
ڪٿين ٻنڌ ٻنجي ويا هيرن ۾.

ڪيڏو لئه ڪروڌ سمايل هو، ڪو ڏيرن، من جي ميرن ۾.
تو لال لهوءَ جي لاک ڏيان، سان ٻرهه ٻريءَ جي ٻيرن ۾.
سورج لئه سورج ترٻي ٿو، گهنگهور گهٽا جي گهيرن ۾.
ڪا لاک رتي جي باک ڦٽي، سَوَ آيرن سڄ سويرن ۾.
ڪي جڳ جنب جي جنگ لڙي، هي ورهه وتوسون ويرن ۾.
جي پيار جا ٻنجي آڏري ويا، سي آئيون سپ آکيرن ۾.
آزاد گذاريان، عمر سڄي، سان "خاڪي" شال ڪٿيرن ۾.

تاج جويو

غزل

اڄ ٻسي اي پرين! ٻين تنهنجا ٻنل،
دل جو شيشو ٻڳو، ڏات ڳاتا غزل!
ڏيهه توکي جڳهو آ ڏکويو ڪوي!
آهه اوري آڪهان لڙڪ تنهنجا اڏل!
ٻير ٻٿرن ڇٽا، ٻوءِ ٻه ڪاهوڙيا،
وڪ وتري وجهي ويا لتاڙي جبل!
مُرڪ موٽي مهاڻن ڪي ملندي ميان!
ڪپ کينجهر مٿان ليٽ ليڙندا ڪنول!

اياز گل

گيت

تون ڪهڙا چانورا!
او سانورا! او بانورا!
منهنجي چالَ چپرُ تون آهين،
مان درياهُه ڪپرُ تون آهين،
او سانورا! او بانورا!
تون ڪهڙا چانورا!
سينـي ۾ دل ڏڙڪي جيسين،
مان تنهنجي، تون منهنجو تيسين،
او سانورا! او بانورا!
تون ڪهڙا چانورا!
مان تنهنجي چرڻن جي داسي،
او! منهنجي مَنَ جا رهواسي،
او سانورا! او بانورا!
تون ڪهڙا چانورا!
ڏور گذارڻ اوکو آهي،
دل کي ڏيڻو دوکو آهي،
او سانورا او بانورا!
تون ڪهڙا چانورا!

نصير مرزا

ترائيل

جن راهن تي تون مان گڏجي هلندا هئاسين،
تن راهن تي ڦوهر آيري پيا هين اڄ،
ياد نہ اٿم ڪيئن ۽ ڪڏهن وڇڙي وياسين،
جن راهن تي تون مان گڏجي هلندا هئاسين.

جن وڻن جي ڇايا هيٺان وهندا هئاسين،
تن وڻن کي ساڙي ڇڏيو آهي وڄ،
جن راهن تي تون مان گڏجي هلندا هئاسين،
تن راهن تي ڦوهر آيري پيا هين اڄ.

Gul Hayat Institute

ڊاڪٽر درمحمد پٺاڻ

وائي

هريو مٿو ۽ هريو امر آ، ٻاقي جذٻا مڪتا هوڀا،
هو ٻه ڏين ڪي ٻاڻ ڪي ڏوڪا.
”ذات-ڏيٿو“ ڪو ٻاري لڪتو، ماڻهن ٻاتا مڙلي ڪوٻا،
هو ٻه ڏين ڪي ٻاڻ ڪي ڏوڪا.
کھڙا کھڙا لٽرن گھايا! ماڻهو جڻ ڪي آهن پوٻا،
هو ٻه ڏين ڪي ٻاڻ ڪي ڏوڪا.
سڀ ٿي ڄاڻن سڀ ٿي سڃاڻن؛ ڦاٿي اپ ڪي کھڙا ٿوٻا؟
هو ٻه ڏين ڪي ٻاڻ ڪي ڏوڪا.
ڪوڙيءَ ملھ تي ڪٿين وڪاڻا، رد ڪيا جن روڪڙ روپا،
هو ٻه ڏين ڪي ٻاڻ ڪي ڏوڪا.

ڪنول لھاڻو

گيت

ٻنجي جيئن ٿي ٻريت پڪاري،
آءُ ٻه ساجن منهنجي دواري.

ڳلي ڳلي ۽ وڻ وڻ ووڙي،
ٻربت ٻربت، ٻن ٻن، ڀوڙي،
ڪوئل ڪوڪي تيئن ڪوڪاري،
آءُ ٻه ساجن، منهنجي دواري.

ٻاڻ وهيٺي ٻاڪل لاهي،
جھاتيون ٻائي ڪالڪ اڏائي،
راتيون روئي، ڏينهن اياري،
آءُ ٻه ساجن، منهنجي دواري.

تو ٻن من آ، ماندو موڳو،
چاهت ڪي اچي ڏي چوڳو،
ساري ٻھجي ٻا وچ ساري،
آءُ ٻه ساجن، منهنجي دواري،

آدل سومرو

وائي

ٻُڌيءَ جهڙي ٻُٽ ۾،
منهنجو روح رڙي.

ساهه سدائين ڪانئر جو، موت سنڌيءَ مٽ ۾-
منهنجو روح رڙي.

ڪهڙو تنهن سان پريتڙو، ڪاڻي جنهن جي ٻُٽ ۾-
منهنجو روح رڙي.

مانَ جو مانُ، مي ڇا ڇاڻن، جيءُ جڙيو جن ڇُٽ ۾-
منهنجو روح رڙي.

ذوالفقار سيال

وائي

شهر سڄي ۾ چرچو آهي، چونڪ چونڪ تي واڪ،
دل وارا ليلام ٿين ٿا.

هر ڪنهن پنهنجو پاڻ آ ماريو، سينا سيٿي چاڪ،
دل وارا ليلام ٿين ٿا.

مينديءَ رتڙا، ابهم جذبا، سڙي ٻڌيا راڪ،
دل وارا ليلام ٿين ٿا.

سوري توتي سينگاريا ويا، ڪي معصوم ۽ ماٺهو پاڪ،
دل وارا ليلام ٿين ٿا،

Gul Hayat Institute

سوز هالائي

غزل

سُور سانديندا وَتون ۽ پُور پاليندا وَتون،
لُڙڪ پيئندا، پوءِ بہ کِلندا، مُسڪرائيندا وَتون.

حال محرم ناهہ ڪو، جنهن ساڻ سلجن سُور ڪي،
پاڻ سان پنهنجا سيئي احوال اوريندا وتون.

راز جون رمزون سيئي راز ۾ رکندا اچون،
لينهن جي ناسُور کي لوڪئون لڪائيندا وتون.

زندگيءَ ۽ موت جي چڪتاڻ ۾ چڪيا هلون،
روز مَرندا، روز جهُرندا، زخم کائيندا وتون.

زهر جو پيالو پَري، سقراط پيتو هڪ دفعي،
وَرَ ڏيو وهہ جا وٽا، چپڙن تي چاڙهيندا وتون.

عشق جي آري ڪَڏهين بندش قبولي ڪانہ ڪا،
ان حقيقت سان سيئي ناتا نڀائيندا وتون.

"سوز" ۾ سڪندا وتون، ڪوندر ۾ ڳهاريندا وتون،
پوءِ بہ سڄڻ کي سنڀاريندا ۽ ساريندا وتون.

ملڪ نذير

غزل

نہ غم ۾ ڪو ساٿي سڀ ڳنڌ خوشي ۾، اڪيلا اڪيلا اسان زندگي ۾.
رُئل يار پرچي مڃي عمر پنهنجي، گذاري ڇڏي سي اسان بندگي ۾.
اسان ڪان پڇو ڪين صدمن جون ڳالهيون، اسان بي وفا کي ڏني جاءِ جيءَ ۾.
ڪنهن مهٽي ۽ منڙي محبت آ موهيو، بڻايو آ مجنون حياتي سڄي ۾.
اسان جو دکن ۾ ڪو ساٿي بہ ڪينڊو؟ ڪٿي آ نذير صدا هي سنڌيءَ ۾.

غلام هالائي

ڪافي

منهنجو دلبر سو دلدار اٿئي.
جيڪو سهڻن جو سالار اٿئي.

جنهن ڏي ناز ڀريا ٿو نيڻ کڻي،
تنهن کي نينهن ٻچي ٿو جادو هڻي،
منهنجو ساجن سڀ کي ڏاڍو وڻي،
اهڙو محب مٺو مٺڙار اٿئي.

منهنجي رانجهن جي اٿي رمز سُٺي،
جنهن سان مرڪي ملي سا سُرڪ مُٺي،
جنهن تي راز ڪري سا قُرب ڪُٺي،
اهڙي پيارل جو مون سان پيار اٿئي.

جيڪا ونس وجي تنهن کي اڏيو ڇڏي،
جيڪا مُنهنڙو مٽي تنهن کي وريو سڏي،
جيڪا مديون ڪري تنهن کي بخشيو ڇڏي،
اهڙو ٻاجهه ڀريو منهنجو يار اٿئي.

جنهن سان ٻرچي ٻوي تنهن جي ٻات ڀري،
جنهن تي ڏمر ڪري ته ٻه نظر ڌري،
جيڪا جهولي جهلي خالي ڪين وري،
اهڙو ڏيهه ڌڻي ڏاتار اٿئي.

توتي خاص غلاما هُن جو ڪرم،
توکي ويجهو اچي ڪين درد ۽ غم،
تنهنجو ڪهڙو ڀلا ڪنهن ٻئي سان ڪم،
بس هڪڙو سخي سردار اٿئي.

محمد حاجن ابڙيجو "خوشتر"

●

سوين سُور صنم، تنهنجي لاءِ سَٺم،
ويهي رات سڄي، تو لاءِ يار رُنم.

ڇو پيار ڀلا ڀرين اهڙا ڏنڻ،
سي جهٽ پٽ ۾ سڀ وسري ويڻ،
مان ته تنهنجو هُيس، تنهنجو يار قسم.

ساري رات مِٺا مون سان وِهندو هئين،
ڏاڍا ٻول مٺا، مون کي چوندو هئين:
هائي روئي ڪيم تو لاءِ اکڙيون لم.

جڏهن مون کان ٿئين تون يار جدا،
ڪهڙو حال ٿيو، سو ڄاڻي خدا،
پر ڪين ڪڏهن ڪنهن کي ڏانهن ڏنم.

نه ڪي ٻل ٿي سري منهنجي توکان سوا،
هائي 'خوشتر' تي ڪر تون ڪا عطا،
نه ته توکان سوا ويندو لڪري دم.

محمد خان مجيدي

اڃا ٻه اڳتي

اِهي سُکن جون بهار بستيون،
دُکن جا ديرا اڃا ٻه اڳتي.

اِهي ته چيڱون آٿن آڏامن، چيپون ۽ چيرا اڃا ٻه اڳتي.
اِهي ته ميرن لَٽن سان ماٺهو، مَٽن جا ميرا اڃا ٻه اڳتي.
اِهي ته انگڙيون اڙيون آراتون، مَلهن جا ڦيرا اڃا ٻه اڳتي.
اِهي ٻکي سڀ سُکيا سَتابا، غريب ڪيرا اڃا ٻه اڳتي.
اِهي ته هلڪا وڏن جا واهي، وڏا وڏيرا اڃا ٻه اڳتي.
اِهي ته ليڪا نِپڻ ۾ سَولا، ڪهٽن تي ڪهيرا اڃا ٻه اڳتي.
اِهي آڏامي لڳن ٿيون ڪکريون، چَڙاڪ چيرا اڃا ٻه اڳتي.
اِها ته ننڊ مان آٿڻ سان نڪتي، آٿيا سويرا اڃا ٻه اڳتي.
اِهي ته ٻَب جا ٻهاڙ اوري، ٻُنهون جا ٻيرا اڃا ٻه اڳتي.
هٽن سان هتڙا مليا ته ڇا ٿيو؟ دليون ۽ جيرا اڃا ٻه اڳتي.
اِهي ته ٻوٽرا ٻيرن گلن تي، ٻَلن جا ٻيرا اڃا ٻه اڳتي.
اِهي ڀلايون ڪندا اهن تا، ڀَلا ڀَليرا اڃا ٻه اڳتي.

Gul Hayat Institute

احمد خان آصف مصرائي

غزل

بنائي عشق کي رهبر، عجيبن کي ڏسي ورتم،
محبت جي سهاري سان حبيبن کي ڏسي ورتم.

سمايو درد جو دل ۾، دوائون ان جون دلبر وٽ،
سوين حيلا حڪيمن جا، طبيبن کي ڏسي ورتم.

نه باغن ۾ بهار آيو، نه گلڙن ۾ نکار آيو،
خزان جي خوف ۾ اڄ عندليبن کي ڏسي ورتم.

سُڪون قلب حاصل ناهه ڪنهن کي، هرڪو حيران ٿيو،
بچيو سرمائيدارن کان، غريبن کي ڏسي ورتم.

رڍن جي روپ ۾ ڪيئي بگهڙ بالڪل نظر آيا،
وڃي ويجهو شريفن ۽ نجيبن کي ڏسي ورتم.

جُدائي جي عذابن ۾ گذرتي عمر اي 'آصف'،
نه آهي بخت ياور ٿيو، نصيبن کي ڏسي ورتم.

جوهر بروهي

غزل

هاڻ جيون ۾ ڪو مزو نه رهيو.
حال پائي ۽ پرجهلو نه رهيو.

شهرواسين ۾ مان به ڪيجان ٿو، شهر مان پو به واسطو نه رهيو.
ڪنهن بئي ۾ اميد ڪهڙي رکان، پاڻ تي پنهنجو ڀروسو نه رهيو.
ايترو انتظار ڪرڻو پيو، نيٺ ڪنهن جو به آسرو نه رهيو.
دل جي ڌڙڪڻ به نيٺ رڪجي وئي، هاءِ هائي ڪو ماسرو نه رهيو.
زندگيءَ جي ڪٽڻ نه واري ٿي، مون جيان ڪولي هيڪلو نه رهيو.
بدنصيبي آ اوج تي پهتي، شعر منهنجي ۾ سلسلو نه رهيو.

سوچ ترڙائي ٿي اڙي 'جوهر'،
بي غمي جو ڪو مرحلو نه رهيو.

Gul Hayat Institute

نثار بزمي

غزل

جلائي شمع پڄهائڻ مان فائدو ڪهڙو،
نہ لائي سگهجي تہ لائڻ مان فائدو ڪهڙو.

ملن تہ پاڻ ۾ دليون ملن ٻہ ڪي يارو!
رڳو اکين جي ملائڻ مان فائدو ڪهڙو.

ٻرن ٿا لڙڪ تہ، تي روشني ٿئي جڳ ۾،
تہ ٻوءِ لڙڪ لڪائڻ مان فائدو ڪهڙو.

جهڪي نہ دل تي اگر سر سان ڪڏ ڪا سجدن ۾،
تہ پوءِ ٻرڙ گسائڻ مان فائدو ڪهڙو.

نہ دل رکي جا محبت تہ دل آها ڪهڙي،
انهيءَ کي گهر ۾ ٽڪائڻ مان فائدو ڪهڙو.

هُجي خريدڻي ڪا شيءِ تہ ٻوءِ وٺي چڏجي،
ڪا چيز خالي چُڪائڻ مان فائدو ڪهڙو.

هُجي جا دل ۾ تہ ڪولي ڪجي اها ظاهر،
مگر بهاني ٻڻائڻ مان فائدو ڪهڙو.

نہ ٻُوند ڪنهن کي ملي، جام کي ٻيئن وٺا،
تہ ٻوءِ اهڙي ورهائڻ مان فائدو ڪهڙو.

هُجي منهن ڪو آواز ۾ تہ ٻو وه وه،
اجائي ٻي سُري ڳائڻ مان فائدو ڪهڙو.

ملي جتي نہ محبت جو ڪو صلو 'بزمي'،
اُتي ڪا آس لڳائڻ مان فائدو ڪهڙو.

عاجز آچڻ

ڪافي

نار ڏٺيءَ جي جيڏيون مون کي، پنهل ڏيو پرچائي.
پنهل ڏيو پرچائي، ٻون کي، ساجن ڏيو سرچائي.
رانول مون کان رات رسي ويو، منهنجي ننڊ ڦٽائي.
ڏاڍيءَ ڏر کان ڏوهارڻ جون، بَدِيون ڏيو بخشائي.
سڪندي ڪيئي سج لهي ويا، واٽن تي واجهائي.
روئي تن کي ريجهائيندس، ٻانڌ ڳچيءَ ۾ ٻائي.
دل ڪسي هتو دور هليا ويا، 'عاجز' کي تڙپائي.

مريم مجيدي

غزل

ڪجن ڇا نيڪاريل نظارن جون ڳالهيون؟
پڇاريل پٽن تي بهارن جون ڳالهيون.

اکين جي وٽين ۾ ته، آلڪا لڙڪن ٿا،
ڪري ڪيئن سگهجن قرارن جون ڳالهيون؟

ڪٿي ساهه سُڏڪن، ڪٿي روح راڙا،
اهي ويل واڪا، ڏُکارن جون ڳالهيون.

امن جي آڌوڙيل هڏن تي ٻه هاڃا،
ڪريون ڇا سگهارن هچارن جون ڳالهيون؟

ڏُکن ڏيهه ۾ سڀ ڏکويا وتون ٿا،
مٽي مُرڪ ۾ پي ميارن جون ڳالهيون.

گناهن ثوابن جا گهيرا لتاڙي،
ڪُڏي ٿا ڪهون عشق وارن جون ڳالهيون

ج. ع. منگهاڻي

وائي

ڏي تون ڏونگر وات ميان، آئون نه بيهٽي آهيان.
تنهنجي اندر ڪان پيي اونهان، منهنجي اندر ڦات ميان.
آئون نه بيهٽي آهيان.

جوتي منهنجي جيء سندي، ماڳ جي ٿيندي لات ميان،
آئون نه بيهٽي آهيان.

هب مٿان 'منگهاڻي' گذري، ويندس آچي ڳات ميان،
آئون نه بيهٽي آهيان.

Gul Hayat Institute

مهر پروين

بيت - (سر سارنگ)

(١)

ساريو سڄڻ يار کي، روئان راتو ڏينهن،
محب موٽيو ڪين ڪي، نيزي چڙهيو نينهن،
سڙي ويو مينهن، ڀڳو نہ 'پروين' سان.

(٢)

چوٽي ڪري چنڊ جيئن، بادل ڪئي بهار،
ڪڪرن سندي ڪار، سڏي پئي سڄڻ کي.

(٣)

آئي آهي بهار، ڪئي نياپو نينهن جو،
ملڻ جي ملهار، سکهي ٿيندي سڄڻ سان.

(٤)

من ماندو ڪيو 'مهر' جو، محب هٿي مَنڊ،
اهڙي سونهن سڄڻ جي، جهڙو چوڏهين چنڊ،
گهورن سان کو گهنڊ، ويو وڃائي وجود ۾.

(٥)

وَڃائيي وجود ۾ سڄڻ شهنائي،
رهي نہ سڌ ڪائي، 'مهر' کي ڪنهن ملڪ جي.

(٦)

سک سڪايو سڄڻ جي، حال وڃايو هير،
شل سڄڻ اچي سيج تي، ويلي انهيءَ وير،
پرين سندا پير، چُمنديس آئون چاهہ سان.

(٧)

الله ان پرينءَ کي، جو ساريان سڄو ڏينهن،
اکيون وَسن ايئن ٿيون، جيئن ساوڻ وسي مينهن،
نديون وارو لينهن، شل ڇڄي نہ ڇيهون ٿئي.

(٨)

مُندون موٽي آئيون، سڄڻ ڪيا سانگ،
آڏرن پيا ڪانگ، سکها اينده سپرين.

(٩)

جانب آيو جُوءِ ۾، ويو ڏرت ڏڪار،
سائيهه ٿيو سڪار، اچڻ سان عجيب جي.

(١٠)

جانب آيو جُوءِ ۾، سرهو ٿيڙو ساهہ،
پورو ٿيو پساهہ، سپريان جي سيج تي.

(١١)

محب موٽي آئيو، ڪري پلايون پال،
لٿو جيءُ جنجال، جالب مليو جيڏيون.

(١٢)

دلبر اچي ديرو ڪيو، 'مهر' سندي من،
ڪاڻ ڪندي ڪن، وسندي پنهنجي وصل ۾.

(١٣)

سَر تہ وسان محب سان، جو مشفق مهربان،
اچڻ سان احسان، محب ڪيو 'مهر' تي.

(١٤)

محب ٿيو 'مهر' جي ساهہ سندو سينگار،
سات ڏنو سردار، ڪري وڙ ولهيءَ تي.

Gul Hayat Institute

سرفراز راڄڙ

●

آءُ تہ منڙي ڪيڏيون راند،
مون جي ڪنيون تون ونڃ پلاند.

ڪالهہ بہ مون وٽ ڪين تون آئين، راند جي ڇو تون مهل وڃائين،
وڃي ويئي ڪيئن هيءُ ويڄاند.

چنڊ پيو چمڪي ۽ ستارا، ڇو هي ڳهارين پري پيارا،
ورهہ ڪان ناهير ڪا ويساند.

آءُ تہ ويهي ڊارو ڊاريون، واري واري ڳوٺون هاريون،
راند ۾ ڳهرجي تي پي راند.

توکي هرگز مات نہ ڏيندس، ڪنير تڏهن پي مات ميڄيندس،
ڪيڏڻ لئہ ٿو هايان پاند.

هن ۾ ڪير ڪتي تو پيارا، ساٿهن جا تيا اندر ڪارا،
چون ٿا دنيا تي وڻوانہ.

راند 'فراز' جو آهي بهانو، جنهن ڪي تون آن ياد روزانو،
توسان ڳهرجي ٿي هيڪاند.

ناظم منگي

غزل

سڄڻ جدائي ڪئي خوب انقلاب رُنو،
آ بي رخي تي حقيقت ۾ انتخاب رُلو.

صنم جي مُرڪ نصيبن جي آ سنوار، مگر
هو سنگدل ٿيو وفا منهنجي بي حساب رُلو.

جڏهن بہ سامهون گذريو نقاب سان گذريو،
اُداس سمجهي پيو محجوب بي حجاب رُلو.

وصالِ يار لِيءِ شب روز بيقرار رهيس،
پريشان حال تي مهتاب آفتاب رُلو.

خدا گواهہ وڦا جو وٺي جفا نہ ڇڏينءِ،
سان بي گناهہ هيس تنهنڪري عذاب رُلو.

ستم جا داستان تحرير ڪئين نقاد ڪريان،
قلم ڪنير تہ رقم تي ڏنم ڪتاب رُلو.

تڙاڪتون ٿيون گلن ڪي ملن بهار منجهان،
اڄڙ چمن ڪي ڏسي خود بخود سراب رُنو.

تمام عمر محبت ۾ ڏک ڏنا 'ناظم'
مگن نہ سات ڏنو تنهنڪري شباب رُلو.

محمد اسحاق "راهي"

قطعا

چنڊ ڏرتيءَ تي ٽو ايري دوستو!
زلف مُنهن تان ٽو ڪري دلبر ٻري،
آسمان جي چنڊ کي لٿاهو ڏيو،
ڪم وڃي ٿي يا ٻجي پاسو ڪري.

جت ڏٺم تنهنجا قدم سجدو ڪيم،
راهه تنهنجي ۾ صنم سجدو ڪيم،
تون ٻجان ٻر تنهنجي دلبر ٻار جو،
جو مسليم ۽ جو ڏٺم سجدو ڪيم.

مون کي لينهن لماڻي ٻڙيو،
ٻمني: يار جي ماڻي ٻڙيو،
هڏ هڏ ٻيار جي ٻيچ ۾ آهي،
ڪهڻون جي ٻرَ ڪهاڻي ٻڙيو.

قدم ان جا مون ڏي اچڻ کان نہ روڪ،
اکيون عشق واريون ڏسن کان نہ روڪ،
قبولي آ هڪڙي ڪي دلين ڇڏيو،
زمانا! اسان کي ملڻ کان نہ روڪ.

رباعيون

جلون جي خدائيءَ ۾ فقط يار ٿو ڳوليان،
بازارِ محبت ۾ خريدار ٿو ڳوليان،
ڪو دام ڪٽيندڙ کي ٻڌائي 'راهي'،
دل ڏئي جو وٺي دل سو طلبگار ٿو ڳوليان.

اوسيڙو آ آمد جو کيان وينو ٿو،
ٻرچاڻي اچي ڪير رڻان وينو ٿو،
تقدير جو اي 'راهي' سهارو آهي،
تقدير جي مالڪ کي ڏسان وينو ٿو.

حورن جي ستائش ٿو کيان پيو مان،
جلون جي ٿو تعريف لکان پيو مان،
اي دوست: قلم تنهنجي اشارن سان هلي ٿو،
جڻ يار فدا توتي ٿيان پيو مان.

حسرت جي ڪچهري ۾ اچي ويٺاسين،
مايوس طبيعت کي ڏسي ويٺاسين،
مدت کان پريل نيڻ هيا اي 'راهي'،
اڄ اوچتو اي يار وسي ويٺاسين.

•

Gul Hayat Institute

احمد خان "مدهوش"

"شاعر نه هجي ها ته......" (قطعات)

شاعر کو اگر بزم جهان ۾ نه هجي ها،
هيءَ آس و محبت به اسان ۾ نه هجي ها،
سازن ۾ هجي سوز نکي روح لحن ۾،
دراصل جي شاعر جي اذان ۾ نه هجي ها.

شاعر نه هجي ها ته ثقافت نه هجي ها،
هيءَ رونقِ محفل ۽ نزاڪت نه هجي ها،
جنهن فن تي ڪري ناز تي مطربه هاڻي،
تنهن فن جو ڪوئي قدر ۽ قيمت نه هجي ها.

شاعر جي تخيل جي عنايت نه هجي ها،
تهذيب و تمدن، فن و صنعت نه هجي ها،
ترقي تا سڏيو جنهن کي اي اربابِ سياست،
سا ڪنهن به نموني سان سلامت نه هجي ها.

شاعر نه هجي ها ته اخوت نه هجي ها،
انصاف و مروت ۽ عدالت نه هجي ها،
قومن کي ملي ها نه ڪڏهن درسِ صداقت،
هين اوج تي انسان جي عظمت نه هجي ها.

شاعر نه هجي ها ته هيءَ ملت نه هجي ها،
آزادي جو اعزاز ۽ عزت نه هجي ها،
شاعر نه اگر قوم کي بيدار ڪري ها،
هت نعمتِ جمهور جي دولت نه هجي ها.

شاعر نه هجي ها ته صحافت نه هجي ها،
هيءَ علم و ادب نشر و اشاعت نه هجي ها،
اسٽيج نه ڊراما نه اداڪار نه فلمون،
مطلب ته ڪوئي لطف و لطافت نه هجي ها.

Gul Hayat Institute

نشتر ناڌڻ شاهي

غزل

بي وفائن سان نڀاهڻ ٿا گهرون،
لينهن ٿالڪن سان لڳائڻ ٿا گهرون.

هرخوشي کي پيار تان صدقو ڪيم،
غم کي سيني سان لڳائڻ ٿا گهرون.

عشق جي هر آزمائش ۾ اسان،
پنهنجي وک اڳتي وڌائڻ ٿا گهرون.

پاڻ ڏي هُن جون خطائون پيي ڪري،
يار رُٺڙي کي مڃائڻ ٿا گهرون.

يار جون يادون ٻه خطرا ٿي پيون،
دل جي ڌڙڪن کي دٻائڻ ٿا گهرون.

وقت گذريل جي ڪري يادن کي ياد،
دل جي آتش کي اجهائڻ ٿا گهرون.

تنهنجي محفل ۾ اسان پڻ اي سڄڻ!
اڄ نوان نغما ٻڌائڻ ٿا گهرون.

آيو سان سينگارجي مقتل ۾ هان،
پنهنجا توسان وعدا پاڙڻ ٿا گهرون.

ضبط ليئن ۽ زبان تي پڻ ڪري،
درد کي دل ۾ دٻائڻ ٿا گهرون.

ڪان نظرن جا سجهن ٿا تنهنڪري،
تنهنجي ليئن ڪان لٽائڻ ٿا گهرون.

پنهنجي دل کي تنهنجي سيني ۾ رکيم،
تير مژگان ڪان لڪائڻ ٿا گهرون.

تنهنجي قدمن کي چمون ٿا، ڏي چمڻ:
پنهنجي ايمان کي اجارڻ ٿا گهرون.

خنجر ۽ تلوار جو کهڙو ضرور!
دل کي گهورن آڏو گهائڻ ٿا گهرون.

تو ڪشي 'نشتر' زلي نقصان ٿيو:
پاڻ زخمن کي چڏائڻ ٿا گهرون.

Gul Hayat Institute

محمد حسن "بيوس" بازيد پوري

غزل

اسان جي عيبَ اوڻاين ۽ ارمانن سان تنهنجو ڇا،
اسان مجذوب متوالن ۽ مستان سان تنهنجو ڇا.

ڏکن ۾ ڏينهن ٿا گذرن، ڏکما ڏاڍا ڏسي ڏاتر،
ڏٺا سون ڏاڍَ ڏکَ ڏاڍا، ڏکن منهنجن سان تنهنجو ڇا.

ڪنڊيون، ڪجليون، ڪڪوريل، ڪارڙيون ڪن قربُ ڪنهن ڪنهن تي،
اکيون اهڙيون عجيبن جون، انهن اکڙين سان تنهنجو ڇا.

سڄڻ جي سينڌ سهڻي ڇڻ ته آهي سير سنڌوءَ جي،
سراپا سونهن جو سردار آ، ساجن سان تنهنجو ڇا.

مٺو ماهِ لقا منهنجو مٺو آهي مٺايُن کان،
مٺو محبوب جو مرڪڻ، مٺن منهنجن سان تنهنجو ڇا.

اسين اڄ يار اٿ هوتي نشن ۾ پُر خمار آهيون،
لٿا ٿيون لينهن جا ڏاڍا، اسان نشئين سان تنهنجو ڇا.

مٺي محبوب جي درَ جا اسين منگريا مڙئي ماڻهو،
اسين منگريا آهيون 'بيوس'، اسان منگرين سان تنهنجو ڇا.

سيد اڪبر

غزل

ڪاري رات ڪان ڪهڙو ڊڄُ،
نيٺ ته لڪري ايندو سڄُ.

دل جا داڻا، من جا موتي، ماروئڙن کي ميڙي ڏجُ.
پيار منجهاران پيارئي سهڄي، پوکج پيارا اهڙو ٻجُ.
لوهه به آخر ڳري وڃي ٿو، راڻا ٿورو تون به ته رڄُ.
پارس سان ئي سون ٿئي ٿو، ٿورو ٿوڪ ٽڪيءَ تي ٽڄُ.
ماڪ چون ٿا موت ٿئي تي، پلَ نه پاڻو اهڙي ڪڄُ.

ايڻ نه ايندو هو اربيلو،
ڪجهه ته 'اڪبر' ڪپ ۽ ڪجُ.

حيدر شاھ

غزل

ڏکن ۾ ڪيلي ٿا گذاريون اسان،
پيا پيار پنھنجو جياريون اسان.

ھي اکڙيون اوھان لاءِ اڀي ڇڏيون، پيئي لُڙڪ محبت جا ھاريون اسان.
حياتي پريشان وارن جيان، گھڙي پل ٿا جنھن کي سنواريون اسان.
الدر ۾ اچي جيڪو پيھي وڃي ٿو، ڪلي نانءُ اھڙو اچاريون اسان.
مصيبت اڳيان 'شاھہ' طوفان بڻجي، اميدن جي ٻيڙي کي تاريون اسان.

نظام الدين زائر

•

غم ڪان ڪو آزاد نہ آھي،
ڪير آ جو ناشاد نہ آھي.

دل ۾ تنھنجي ياد آ ليڪن، لب تي ڪو فرياد نہ آھي.
ڪو ڪو ڪير جي نھر کڏي ٿو، ھرڪوئي فرھاد نہ آھي.
پيار ۾ جيڪو لُٽجي وڃي ٿو، ھرگز سو برباد نہ آھي.
جانِ غزل جي محفل ۾ اڄ، مون کي غزل ڪو ياد نہ آھي.
ڪھڙو واءُ لڳو آ يا رب، دنيا ۾ ڪو شاد نہ آھي.
ممڪن آھي شعر ۾ غلطي، 'زائر' ڪو استاد نہ آھي.

نياز پنھور

•

ذھن تي وريا ياد جا سايا،
آڌما سُڏڪي سُڏڪي آيا.

وڪريل سوچون، ڪر ٿيل سپنا، ڪوئي جي اھائي مايا.
اڄ بہ چپن تي ھُريا آھن، تو آڏو مون جي گيت ڳايا.
تنھن ڏينھن سپنا سايا ڇپا، جنھن ڏينھن مون وٽ پيارل آيا.
ڪوي تو پنھنجي دل جا آڌما، ڪجھ سپنن ۾ ڪيئن سمايا.

Gul Hayat Institute

علي نواز صابر نظاماڻي

ڪافي

اکيون يار تنهنجيون ڀ ڪوثر جا پيالا،
ڀئي ليڻ لروار نرمل نرالا.

اکين ساڻ دلبر دلين کي ڦُٽين ٿو،
عقابي اکين سان دلين کي جهٽين ٿو،
ڏسن تنهنجا عاشق ته کيئي ڪشالا...

اکيون تنهنجون اسرار اوڻها رکن ٿيون،
ڏتاريو وڻن جهڙ دليون مي لکن جون،
تيئن زور وارا ٻــ ته زير و بالا...

اکيون تنهنجون ڪاريون وڏي شان واريون،
وجي دهلجو دل جي تــوڏي نهاريون،
سدا هئڻ نه 'صابر' کي بڇيون ۽ پالا...

عزيزالله عزيز بروهي

●

چڏي محب منو منثار ويو،
دکي دل کري دلدار ويو.

هائي ڪيئن گذاريان سان يار بنا،
ٿيو آهيان پريشان پوار بنا،
حق ڪين نهي حقدار بنا،
لٽي منهنجو سڄڻ سينگار ويو.

پيو ڪونه پتو اهو سُور اٿم،
مٿان ڀور جي پيو هڪ ڀور اٿم،
دل دردن ۾ چور چور اٿم،
هليو سونهن پريو سردار ويو.

روئي روئي گهڙيون مان گذاريان ٿو،
ويٺو واٽ سڄڻ جي نهاريان ٿو،
پنهنجي پيارل کي مان پڪاريان ٿو،
وجهي ڏکن ڏجهن ۾ يار ويو.

هت وينو 'عزيز' ٿو آهه پري،
ساري سيني ۾ ٿي باهه ٻري،
شل قربن وارو قرب ڪري،
پنهنجو پاڙي نه جو اقرار ويو.

مختيار گهمرو

ڪسي دل پين ڪي ڏيڻ ڪار ناهي،
کهڻ ساڻ الفت رکڻ ڪار ناهي.

سڪو سيڪ جو سوري محبت وڏائي،   وري تار دل جي ڇنڻ ڪار ناهي.
جدا ٿي نہ جاني جدائي ٿي ماري،   محبت ۾ منهنڙو مٽڻ ڪار ناهي.
ٻڌي راز دل جو ڪري رازداري،   وري سور ٻئي سان سلڻ ڪار ناهي.
وفا جا افسانا وساري نہ ڇڏ تون،   وفا ۾ جفائون ڏيڻ ڪار ناهي.
تڪيندي ستارا گذاريان ٿو راتيون،   سوا تنهنجي سک سان سمهڻ ڪار ناهي.

نہ 'مختيار' ڪان ٿي پري يار جاني،
"رسي وچ نہ پيارا رسڻ ڪار ناهي."

ميوو خان "موج" لغاري

صاف دل جون سڀ سٺايون، ٻي ٻيائي ٻانگ ڇٽ،
قدرتاً اهل ڪدورت جون سٺائون سانگ ڇٽ.

صلح سان اصلاح ايندي ۽ سدا سالم سلوڪ،
ورنہ جهيڙن جهري ٿين، چار چوڪا چالڪ ڇٽ.

ڪيڏ ڪاريا ڏيهہ مان ۽ ڏاهہ! جي ڏولکر ڪي ڏار،
ڏاڍ سان ڏاڍو ٿي لڙ، پوءِ ڏاڍ ڇٽ يا ڏانگ ڇٽ.

دوبدو آهي ميانِ عاشق و معشوق جنگ،
برسرِ پيڪار ٻئي، مشتاق ڇٽ يا مالڪ ڇٽ.

حسن جي فوجن ڪري حملا، مارايا مير مور،
لينهن جي لاتي لمائي، ڪيا اٿل اڙٻانگ ڇٽ.

منتظر مان هت مران، ۽ هي اڏيو تنهنجو عجيب،
جي پرين پيلالگ! ليڪ لحظي ۾ لنگهہ فرلانگ ڇٽ.

سام ۾ قاصد ڪر، پر در تي چوڪيدار چست،
يا تہ چاريءَ چور، جي نہ تہ ڪانگ سوڏو ڪالگ ڇٽ.

قرب جو پيغام قاصد کان، قريبن جو مليو،
ٿيا رقيبِ روسيہ جا، آسرا آسانگ ڇٽ.

ٿيو محب سان 'موج' ميلو، ويو لهي ڏولائو ڏنجهہ،
اهلِ ڪينہ ڪل جا ڪل، ڪيا نت نيت جي نانگ ڇٽ.

Gul Hayat Institute

منظور ظفر

گيت

اي جانِ من پرين پرين،
اي مه جبين اي دلنشين.

(۱)

هي رات جونرڻ ڏسي،
هي ساهه جو ڪجهه ڏسي،
هي پيار جو مجھ ڏسي،
اچين اچين لئي اچين،
اي جانِ من پرين پرين.

(۲)

هي روپ رنگ سانولا،
هي جوش جوش ولولا،
حسين حسين هي سلسلا،
رات رتڙ جان رنگين،
اي جانِ من پرين پرين.

(۳)

دور دور جا بجا،
جهولن جا چهچٽا،
حسين حسين اچا اچا،
۽ تون لئي چيو وٺين،
اي جانِ من پرين پرين.

(۴)

ڳالهه ڳالهه تي ڳريون،
لشڪيون اکيون ڪچيون،
مري ويون پريون پريون،
اچان نٿي اچين لچين،
اي جانِ من پرين پرين.

خليل لاکير

وائي

ڀرين جهليو ڀُور او منڙا،
موت تون پنهنجي ماڳ وري.

روئي روئي نير وهائي، نيڻ ٻه تيزڙ جهور او منڙا،
موت تون پنهنجي ماڳ وري.

توريءَ آئت ڪير ڏئي، چوڪوه تو گهارين ڏُور او منڙا،
موت تون پنهنجي ماڳ وري.

مند وري ڪا راس نه آئي، جنهن سان ساجن سور او منڙا،
موت تون پنهنجي ماڳ وري.

هر ڪا ڳالهه 'خليل' امر آ، موت ٻه آ منظور او منڙا،
موت تون پنهنجي ماڳ وري.

Gul Hayat Institute

”مسرور“ سومرو

غزل

سازِ دل جي سان سچڻ سائين کي اڄ ساري ڏٺم،
مست المستي ۾ تي مستي کي ڀڻ جياري ڏٺم.

زندگي جي پُرخطر ساگر ۾ اڇلي پاڻ کي،
ريءَ ترهي، بازوئن تي پاڻ کي تاري ڏٺم

’نحن اقرب‘ سان ملائي جڏهن ’من حبلِ وريد‘،
منهن کي مونن ۾ وجهي ان سام ۾ گهاري ڏٺم.

عشق وارن جي اکين مان اشڪ نت جاري ڏٺم،
’ليس الانسان‘ الاسّاسعيٰ ساري ڏٺم.

ڪنهن طرف کان پيي پيو ناهي پنهل جو ڪو پتو،
رڻ پٽن جهنگ جهر ۾ ۽ جبلن ۾ جهونگاري ڏٺم.

يا جي اکين ۾ مون خود کي لڪائي دوستو!
شاعري پٽ جي ڏٺي جو ورق هڪ واري ڏٺم.

زندگي آ موت جي الفي ۾ پنهان اي عزيز!
دود کي دل ۾ دکائي پاڻ کي ٻاري ڏٺم.

نياز نوڙت آ حيات خضر کان ”مسرور“ وڌ،
زندگي جي لاءِ خطرن کي صفا ٽاري ڏٺم.

زيبِ سنڌي

غزل

زيب اڄ ٿيون ڪانڌ هاٿي تنهايون
چئني پاسي ٿهليل آهن اونداهيون.

تو لئه جيڪي گيت لکيا مون آهن سڀ،
هلي اچين جي ساجن! ٻئي گڏجي ڳايون

ياد پوني شل پيارا، تو جو چيو هو:
”توري سائين! اسان ته جن، ڪجهه پيي ناهيون“

رات سهائي، رُت مستاني آئي آ،
گذري رُت يا دور ٿين هي تنهايون.

اوهين وساريو، ڀلي وساريو، خوش هجو،
ممڪن ناهي، اسان ڪنهين ٻئي کي چاهيون.

پهرن واري بستيءَ کان هل دور هلي،
ننڍڙو ننڍڙو پيارو ڪو گهرڙو ناهيون.

راهي چنا

جل ٿل ۾ جوت نہ ڪائي

من منهر ۾ پورا پورا،
چانڊوڪي جي گهاگهر ٽڪرا،
چنڊ ۾ ٽڪرا؛
ماٺ ستارا.

رات رلي آ، ماڪ وسي آ،
لهر لهر سان ڇاتي ڇيهون،
جل ٿل ۾ جوت نہ ڪائي،
ماڻهو ماڻهو، پٿر پٿر،
پيڙا پيڙا،
سڏ پڙاڏا.

پنهنجا سمورا پالہ پسيل،
سرلهن جا پيلا پيلا پن ڇڻيل،
اوسيڙوئي اوسيڙو!
لڙاسائي-

هاءِ ڙي هي تنهائي،
واءِ ڙي هي تنهائي.

●

محمدرمضان ڪمبوهہ "زلفي"

شال رسان

تنهنجي سونهن ثنا مان ڪيئن لکان؟
تنهنجي زلفن جا پيچ و خم ٿو ڏسان،
منهنجي دل ۾ رهي ٿو اهوئي گمان،
تو ايڏو حسن آندو آهي ڪٿان؟

تنهنجي ديد لئہ ٿيا حيران سوين،
جيئن قرب مان ڪنهن ڏي نيڻ کڻين،
تنهنجو رخ ٿئي چنڊ ستارن جان،
تو ايڏو حسن آندو آهي ڪٿان؟

تنهنجي حسن جو هرڪو طالب ٿيو،
منهنجي من ۾ آگ لڳائي تو،
تنهنجي سونهن ڪئي تو مان سلام ڪيان،
تو ايڏو حسن آندو آهي ڪٿان؟

تنهنجي هجر ۾ مان ٿيو آن ديوانو،
جيئن پيار ۾ ٻيوس پروانو،
تنهنجي ديد لئہ هرپل سڪندو رهان،
تو ايڏو حسن آندو آهي ڪٿان؟

مون تي نازل تنهنجو جمال ٿيو،
منهنجا پير ٿڙيا، ۽ هوش ويو،
شل عشق جي منزل تي مان رسان،
تو ايڏو حسن آندو آهي ڪٿان؟

پنهنجي هستي تنهنجي لئہ وقف ڪريان،
تنهنجي لاءِ جيان، تنهنجي لاءِ مران،
تنهنجي سونهن جي 'زلفي' ثنا ڪريان،
تو ايڏو حسن آندو آهي ڪٿان؟

Gul Hayat Institute

کھاڏيون

Gul Hayat Institute

Gul Hayat Institute

رزاق مهر

فيصلو

”دريءَ پٺيان ٻيهي هن چيو: ”نيٺ ڪهڙو فيصلو ڪيئي؟“

”ڇاجي باري ۾؟“

”منهنجي باري ۾، ڇثو چا ٿو چوين؟“ پڇيائين.

سان هن جي سوال لاءِ قطعي تيار نہ هئس، سندس منهن ڏانهن واٽڙن والگر ڏسندو رهجي ويس.

”پڌاءِ، مون کي موت جي منهن ۾ ڏسڻ پسند ڪندين، يا پنهنجي قدمن ۾ جاءِ ڏيندين؟“

”مان توکي ٻنهي روپن ۾ ڏسي نٿو سگهان. فهميده! مون توکي پوڄيو آهي.“ چيم: ”تون منهنجي لاءِ مقدس آهين، منهنجي اتاولي روح جي عبادتگاهہ آهين. مان تنهنجي پوڄا ڪرڻ ٿو چاهيان.“

هن وراڻيو: ”پر تون منهنجي سوال کي لنوائي، مون کي جنهن عذاب ۾ مبتلا ڪري رهيو آهين، اهو منهنجي سهڻ کان ٻاهر ٿيندو پيو وڃي — مون کي پڌاءِ، تون مون سان شادي ڪرڻ لاءِ تيار آهين يا نہ؟“

ماڻ پاڻ کي صدين جو ذهني مريض سمجهڻ لڳس. مان محسوس ڪري رهيو هوس تہ ڪا شيءِ منهنجي دماغ جي رڳن کي لپوڙي رهي هئي، ٽوڙي رهي هئي؛ ۽ مان چاهڻ جي باوجود بہ ڪو جواب ڏيڻ کان لاچار ٿي پيو هوس.

ڪيتري دير ٻئي چُپ رهياسين. نيٺ هن ڳالهايو: ”پڌاءِ نيٺ چا ٿو چوين؟“

”فهميده، چيم: جڏهن مان مري ويندس تہ منهنجو روح تنهنجي قدمن ۾ جهڪيل هوندو. ڪائنات جي ڪنڊ ڪڙڇ تنهنجي سجدي کان خالي نہ ڇڏيندو.“

”اهو منهنجي سوال جو جواب ناهي.“ فهميده چيو: ”تون هاڻي چا ٿو چوين. پڌاءِ، مون وٽ وقت تمام ٿورو آهي، ۽ مان انهيءَ ٿوري وقت ۾ ڪو فيصلو ڪرڻ ٿي چاهيان.“

هن جي هٿ کي زور ڏنم. چيم: ”تون منهنجي اندر جو آواز آهين. مون توکي ڪڏهن بہ پاڻ کان ڌار نہ سمجهيو آهي.“

”تون مون سان شادي ڪرڻ نٿو چاهين؟“ هن پنهنجو هٿ منهنجي هٿ مان ڪسڪائي ورتو.

”مون کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪر، فهميده!“

سندس چهري تي پريشانيءَ جون انيڪ ليڪون اڀري آيون. هن ڪجهه نه ڪڇيو.

مون ڳالهايو: ”فهميده، ڪي ماڻهو ظاهري طرح پنهنجي اندر کان مختلف هوندا آهن. ضروري ناهي ته هر ماڻهوءَ جو ٻاهريون ڏيک ان جي اندر جو آئينو هجي، جڏهن ته انهن جو اندر جاچيو ويندو آهي ته اهي چڪناچور هوندا آهن. ڪنڊرن جيان ويران هوندا آهن. اهڙن ماڻهن مان هڪ مان به آهيان. مان مجبورين جي صليب تي ٽنگيل هر دؤر ۾ خود غرض نظر ايندو آهيان. منهنجي اندر ۾ جهاتي پائي ڏس فهميده! منهنجي اندر ۾ جهاتي پائي ڪو فيصلو ڪر.“

هن جي چهري تي خزان جي ٻهرين ڀر جهڙي اداسي ڦڪڙجي وئي. منهنجي مٿان هڪ ڀرپور نظر وجهي، ٿڌي ڏيئي ٻيهي رهي. چيائين: ”مان سمجهنديس ته مون جنهن کي چاهيو هو، اهو فقط خواب هو، سندر سپنو هو، جيڪو اوچتو ٽٽي پيو.“ هوءَ اٿي وڃي وئي.

”فهميده!“ سڏ ڪيو مانس، پر هوءَ نه بيٺي.

ڏڪندڙ هٿن سان دري بند ڪري، ٿڪل ٽٽل قدم کڻي ڪوٺيءَ ۾ آيس. منهنجو ننڍو پٽ رانديڪن سان کيڏي رهيو هو. اٿي وڃي سامهون وارو ڪٻٽ کوليم، فهميده جو فوٽو ڪڍيم، پوءِ پاڻ کي ڪرسي تي ڇڏي ڏنم. مان پريشانيءَ جي اهڙي ڏٻڻ ۾ ڦاسي پيو هوس، جنهن مان جيئن جيئن پاڻ ڪڍڻ جي ڪوشش ٿي ڪيم، اجا به اونهاين ۾ لهندو ٿي ويس. منهنجي ذهن ۾ مانڌاڻ متل هو. ڪيتري دير ڪنڌ جهڪائي فوٽوءَ ڏانهن ڏسندو رهيس. پوءِ جڏهن ڪنڌ مٿي ڪيم ته منهنجي مٿان منهنجي زال شڪيلا بيٺي هئي. هن هڪدم فوٽو منهنجي هٿن مان ڦري ذرا ذرا ڪري ڇڏيو. ڦاٽل فوٽوءَ جي ٽڪرن ڏانهن ڏٺم ۽ وري شڪيلا جي اکين جي ٻنيءَ ۾ ڏٺم، جن ۾ نفرت جون چڻيون ڦڙڪي رهيون هيون. سندس اکين سان نظرون ڪيڏي ڦاٽل فوٽوءَ جي ٽڪرن ڏانهن ڏٺم. پوءِ محسوس ڪيم ته مون غلط فيصلو نه ڪيو هو. اوچتو ذهن ۾ متل مانڌاڻ، طوفان کان پوءِ وسيل مينهن جيان بلڪل صاف لڳو، ۽ مان محسوس ڪري رهيو هوس ته ڪا شيءِ منهنجي سيني کان آهستي آهستي لهي رهي هئي.

ملڪ آگاڻي

چري چاهت چت جي

فلم جي آخري شو تان موٽندي بہ هن کي جاڳندو ڏسندو هوس. قدمن جي اوچتي آهٽ تي هن جي خيالي دريائن کي ٻنڌو اچي وينه‌و هو، ايستائين جو ڪڏهن ڪڏهن بغير ٺڪ ٺڪ ڪرڻ جي بہ دروازو کولي ايندو. مک تي منجهيل مرڪ پکڙيل. جهريل لفظن ۾ پڇنه‌و:

”پارٽنر آئين؟ ڪيئن پڪچر پسند آئي؟“

جواب ڏنو نہ ڏني جهڙو، پنهنجن ئي سوالن جي مٿس بارش ”چا يار، پنهنجا حال قال تہ ڪيا اٿئي. مترمّ مرندن لاءِ، واٽا واهن لاءِ ڇا مرجي. هن کي تنهنجي ٻجرجڻ جي سُڌ ئي ڪانہ ۽ تون...“

”اڙي بابا، خدا ڏي ڏس، توکي هروڀرو انهن ڳالهين ۾ وڏو ڪنهن آ-سان پڇان ڇا ٿو.“

”ڏسيان ڇا، بس فلم ڏٺم پيو...“

”اڙي بابا، تون آخر چڙيو ڇا تي آن-ٻڌائين ڇو نہ...؟

”ٻڌايان ڇا، ڏوڙ وجهينس-تو واري ڇوري آ، جو ناز لخرن ۽ فلم ڏسڻ ۾ پوري ۽ تون...“

”اڙي ٻڌاءِ، پيو ڪير؟“

”نہ بابا نہ، هروڀرو مون کي لنبڊ ناهي ڦٽائڻي.“

”ميان هاڻ ڪٿي خدا ڏي ڏس.“

”هيس ٻہ-چار ڇوريون ساڻ. اسان جي ٻنيان وينيون هيون. دل ۾ آيو تہ ڪجھ ٻڌايائين، پر وري سوچي تري ويومانس. تون بہ ڪهڙي نہ ڇسي سيٺڻ سان ڦاٿو آهين.“

”ڳهلو بہ ڪو حد جو آهين. نهيو، مانڙي ڪري آرام ڪر.“

”ٻر تون سوچين ڇو ٿو. اجايو خوابي پارس جي ڪڍ ڇو پيو آهين. اهي حال رهيا تہ پوءِ اهو ڏينهن پري ناهي، جڏهن هڪ ڏينهن سماجي نفرت، ذات پات ۽ اونچ نيچ جي ديوار هيٺان ڇپيانجي چٽجي نہ وڃين.“

”اڄ جي جيٽ دؤر ۾ اهڙين ڳالهين کي ڪهڙي اهميت؟“

”پر هن کي تہ تنهنجي سورن جي سڌ ئي ڪانہ ۽ تون آهين جو اجايو ٻيو غمن جي گهراين ۾ ٽڙڪي ٽڙڪي زندگيءَ جو انت آڻين.“

”مان پنهنجو پاڻ ملهائي، اوجاڳن جي آڳ لاهيندس پوءِ...“

ائين ئي هو اوجاڳا ڪاٽي ننڊڙي تلڦڙي ٻارڙي جيان لڇي ڦٿڪي گذاريندو رهيو. عاشيہ جي ملڻ جي آنلامانڻ هن جي اندر ۾ ولوڙ پيدا ڪندي رهي. پهرن جا پهر، راتين جون راتيون وياڪل وياڪل، آپاڻڪو آپاڻڪو ٿي گذارڻ لڳو. هن جي منهن تي سدائين ڳڻتي ۽ تڪليف جا آثار. هن جي خيالن ئي خيالن ۾ عاشيہ جون ڪيئي سندر سندر مڪڙيءَ جهڙيون مورتون، ڪرَ موڙي اٿنديون هيون، جن جي مڌر مڌر نيڻن مان امرت جا ڍُڪ پي، الڙ جي ڪڙاڻ وڃائيندو هو. آواز ۽ آلاپ بہ سريلو هوس. ڪڏهن ڪڏهن اڪيلائپ ڪان ڪڪ ٿي، تن جي تندن کي ڇيڙي ويهندو هو، تڏهن آواز هاسٽل جي ڪمرن مان پڙاڏا ڪندا ٻولار ۾ ائين اڏري ويندا هئا جهڙا ڏوٿيون ڏيندڙ ڪبوتر، پڙڪا ڏيندڙ تتر يا پاڻيءَ جي مٿاڇري تي قطاريل هنجهن ۽ بدڪن جا وَلَرَ.

هو، هڪ سنگتراش جيان خيالن ئي خيالن ۾ عاشيہ جي جڙيل مجسمي ۾ ڪيئي رنگ اوتيندو ۽ ڪيئي روپ ڀريندو هو، جيڪي ڪن پل ۾ مڪڙ جي ناڙيءَ جيان رجي ويندا هئا. وقت جون ويرون ڪيتريون آيون ڪيتريون ويون، جن ۾ هڪ نہ پر سوين ڀيرا نثار پڏيو ۽ تريو. آخر هڪ ڏينهن جڏهن هن جو پيار گونجاري جيان گونجي اٿيو، تڏهن عاشيہ جي امن ۽ شانتيءَ ۾ نفرت جو تيز چوهو ڇوليون هڻڻ لڳو:

”توکي ڪيترا ڀيرا روڪيو اٿم، اشراف ٿيءُ، ڇڏي ڏي منهنجي پچر.“

”مارا ايڏو غصو...“

”ستو تي تہ منهنجي راهن تي اکيون وڇائڻ بند ڪر، پر جي اِ تہ پوءِ اجايو ڏنو ٿيندين. تون پاڻ سنڀال...“

”مون پاڻ سنڀالڻ جي طاقت نہ ساريندي تہ توکي سهارو...“

”او مسٽر، توکي خبر هئڻ گهرجي تہ دبي جي مجي سمنڊ جو ترو ڇاڇولي لئي سگهي. تون هرويرو...“

”ان معاملي ۾ آءٌ تمام سخت آهيان. پنهر جيڪڏهن...“

”تون هرويرو ايترو ڀري ڇو ٿي وڃين. اڄ جي دؤر ۾ ڌرتي ۽ آسمان جون...“

”ٺيڪ آ ٺيڪ، پر مان نٿي چاهيان تہ ماڻهو مون تي توجهڙي خسيس جي سٿڻ جي مٺرو لائن.“

”هُون ـ! سوچيو هيم...“

”تنهنجي سوچ هرويرو اڙي بہ مون ۾ آ ـ ٻيو گهڻو ملڪ پڪو پيو اٿي، آخر هيءَ ڦشري مون لاءِ ڇو؟“

خبر ٿي مون تولاءِ ڇا لہ سوچيو..."

"پر مان توسان ٿن جون تندون ڳنيدي اجائي سجائي زلدگيءَ ۾ زهر اوتڻ نٿي چاهيان."

"خير! تون ڪٿي ڇا بہ چوين پر پوءِ بہ..."

تون آخر چاهين ڇا ٿو؟ اهوئي تہ مان بہ توسان گڏ جان پوهي ۾ ڏيئي زندگيءَ ۾ پنهنجن هٿن سان پاڻ زهر اوتيان! جي اهو ٿو سوچين تہ پوءِ تون ڀليل آهين. مان ايتري اياڻي ٿي ناهيان جو پاڻ تي تنهنجي محبت جو ڇنڊو هڻي پنهنجو پاڻ کي ڪارنهہ جي ڪُن ۾ ٻوڙيان."

"تون ڪٿي ڇا بہ چوين پر مون کي تنهنجو پيار گهرجي، پوءِ ڇو نہ ڪٿي اهو هزارين پردن پٺيان ٿي هجي."

"تون آخر ڪيستائين... او مسٽر مان چوانءِ ٿي ڪن کولي ٻڌ، اهو ياد رک تہ تنهنجي زندگيءَ ۾ منهنجو اچڻ ناممڪن آهي، مان پنهنجو پاڻ کي سٺي نموني سڃاڻان ٿي. ان ڳالهہ جو خواب خيال ٿي دل مان ڪيدي ڇڏ تہ ڪو مان بہ ڪا تنهنجي ٿي سگهنديس."

لفظ زهر ۾ ٻڏل تير مثل هئا پر پوءِ بہ آواز ۾ مٺڙا مٺڙا سر هئا، جيڪي سنگيت جي لهرن جيان ماحول ۾ ٻوڙي ويا. ٻنهي جو بحث هو ڇڻ طوفان ۽ لهرن جي ويڙهاند، زندگي ۽ موت جي جنگ، هن جو منهن پيلو ٿي ويو، هن هڪ عورت کان هار کاڌي هئي، لفظن ۾، جملن ۾ ۽ پيار ۾.

"ها! منهنجو ۽ تنهنجو ميلاپ سچ بہ مشڪل آهي. اها خبر مون کي اڄ پيئي آهي. هونءَ بہ سگهي مان ڪا جي آميد رکڻ... تون منهنجي زندگيءَ ۾ جهڙيءَ طرح گهڙي آئي آهين، ڪوشش ڪندس تہ جيئن اڳ لاءِ تنهنجي وَرِ نہ چڙهان!"

"ڏاهو ٿيءُ، هروڀرو مون کي بدنام..."

جملي کي اڌورو ڇڏي هڪ جيڏين ۾ بي عزتيءَ جي ڊپ کان ڊڄي نثار کي پيار جي پڇرنڊڙ باهہ ۾ ڏکو ڏيئي اها جو ويندي رهي.

وقت گذرندو رهيو، اڳين ڳالهين جون وٿيون ويڪريون ٿينديون رهيون. نين ڳالهين، نين باتين، نين چميگوين ڳٽن مان منهن ٻاهر ڪڍيا. وڏي جنگاڻ ۽ وڏي ڏي-وٺ ٿي. پهرن جا پهر پڇارون ٿيون، وقت جي وٿيءَ هڪ ٻاسي نثار جي تڙپ ۾ واڌارو ڪيو تہ ٻئي طرف عاشيہ جي اندر ۾ آندمانڊ پيدا ڪئي. نثار جي ڳالهين عاشيہ جي چت تي اهڙا نقش چٽيي ڇڏيا جن جون يادگيريون اڃان سوڌو تازيون هيون. بي رخي آهستي آهستي ختم ٿيندي ويئي، جنهن سان گڏ عاشيہ جي من ۾ نثار جي پيار جو ٻڪيڙو پرڙا ساهڻ لڳو. هن ڏانهن بغير خواهش جي بہ ڇڪجڻ لڳي.

"مون کان چُڪ ٿي آهي، جو توسان سٺو ورتاءُ ڪين ڪيو اٿم، مان بي خبريءَ ۾ توکي رنج رسايو، تنهن جي معافي ٿي گهران."

نثار هڪ ڀيرو عاشه ڏانهن ڏٺو جنهن جي مانائپ، معصوميت ۽ گهري خاموشي سمونڊ جيان هئي، جنهن ۾ هن پاڻ کي وساريندي ۽ غرق ٿيندي محسوس ڪيو. هن جي بدن ۾ هڪ قسم جي ڪتڪتائي ڊوڙي ويئي. شڪست جو سيڻاندو هن جي جسم مان نڪرندو رهيو. هن جو ڏک ۽ گهُٽي ڪن پل لاءِ ڪافور ٿي ويو. هن کي محسوس ٿيڻ لڳو ڄڻ عاشه سان سوين سالن کان سندس سڱ هجي، جنم جنم گڏ گذاريو هجائون، جڳن کان واقف ۽ سڃاپرا هجن.

”تو جيڪي ڪجهه ڪيو سو درست ڪيو ۽ وڏيڪ اڃان جيڪو ڪجهه ڪرين ها، سو به واجبي هجي ها. ڇو ته ان ۾ تنهنجو نه پر قصور حالتن جو هو. تو جيڪو هيءُ مون تي وڙ ڪيو آهي، تنهن جي قيمت زندگي ڀر ادا ڪري ڪين سگهندس.“

عاشه کي هن جي لفظن مان سچائي جهلڪندي نظر آئي، هن کي ائين محسوس ٿيو ڄڻ ڪنهن مقناطيسي اثر سبب نثار ڏانهن ڇڪجي رهي هجي. پر پوءِ به پڪ ڪرڻ خاطر پڇيائين:

”سچ سچ ٻڌاءِ تون ائين سدائين ٻاچولي وانگر منهنجي ڪڍ ڇو پيو آهين؟ ڀلا ان طرح مون کي شرمندي ڪرڻ مان توکي آخر هٿ ڇاٿو اچي؟ توکي ڀيون به ته ڇوڪريون آهن پوءِ...؟“

هن جيڪا نثار ۾ هلڪي ڪشش محسوس ڪئي، تنهن جو اڻ چٽو احساس نثار کي به ٿيڻ لڳو.

”عاشه، تون منهنجي زندگيءَ جي ميراث آهين، اهڙي ميراث جنهن کي وڃائڻ جو سوچي به نٿو سگهجي. ڀيون ڪئي اڏامنديون اچن پر لطيف جيان منهنجي پرينءَ جي قدم برابر ناهن.“

هن اکيون زمين ۾ کپائي ڇڏيون، ائين ڄڻ ڪجهه سوچيندي هجي، ائين ڄڻ ڪجهه ڳوليندي هجي، لڄ هن جي اکين مان ليئا پائي رهي هئي، چوري پڪڙجي پيئي، چوري پيار جي چوري، چوري نينهن جي چوري، چوري دل جي چوري.

”ڊڄان ٿي متان سماج ڪا سيڪت نه ڏئي، ڊڄان ٿي متان تنهنجي پياس اجهائيندي اجهائيندي ڪٿي پاڻ نه پياسي رهجي وڃان!“

هڪ ڳالهه ٻڌ، مون سان پيار ڪرڻ تولاءِ ايڏي اهميت ڪٿي نه به رکي پر مون لاءِ زندگي ۽ موت جو سوال آهي، تون ڪيترو به ڪيپائين پر توکي مون سان ساٿ ڏيڻو ئي پوندو.“

هيڏي وڇوٽي، هيڏي وٿيءَ کان پوءِ جڏهن نثار ۽ عاشه کي ڪٺي ڏٺو ويو، تڏهن ڪيترائي لفظ مٺن ميڙا ڪري ڪريا، ڪيترين ئي نظرون ڪين ورائي ويون. عاشه هڪ ڀيرو وري ڇرڪي ويئي. هن کي اوچتو پنهنجو وجود ياد اچي ويو. هن وري هڪ ڀيرو پنهنجي ڇڪ تي پڇتايو، پوتيءَ جو پلاند نيڪ ڪندي گهيري مان نڪري ويئي.

ائين ئي ڪيترائي ايڪسيڊنٽ ٿيا، ڪيترائي ڀيرا جائي واٽي قريب ٿيڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي. نيٺ تڪر ٽٽي پيا. آڏو آيل پهاڙ پرزا ٿي پيا، دريائن جا بند ڀڄي پيا، پوءِ ڪيترين ئي ڇوليون آيون، ڪيترين ئي ڇوليون ويون، جن ٻن دلين کي ڀڪائي رکيو.

عاشيه، نثار جي پلانه سان پنهنجو پلئه ڪيترن ڀيرن جي پڪارن کان ڀوءِ اٽڪايو. جيتوڻيڪ هن کي سُڌ هئي ته مائٽن جي ناءِ ناموس کي ڀڃائي، پاڻ لاءِ پاراتو کٽيو آهي، پر ڀوءِ به سڀ لڪ لاڳاپا ۽ ڳنڍيون ڳانڍاپا ٽوڙي، نثار کي محبت جو ديوتا سمجهي عمر ڀر، ڀُوڄڻ جا ڀِهه پچايا ۽ ساڻس گڏ سيج ماڻڻ جا سپنا سهيڙيا. هن وقت جي ويل ڏرڻ نه ڏلي، سِر جا سانگا لاهي، وڃي نثار جي آڄ لاٿي.

گذريل رات جوت جلي سنجها ٿري، تنهن ٽاٽي هوءِ سهي سنبري نثار جي موهه ۾ نڪتي. اڄ ڀيريون پيرو ٻن دلين پريت جا پيالا وڏي پاپوهه سان هڪ ٻئي کي پيارا. ڀيريون پيرو ٻن دلين دوريءَ کي ڏکي وِهه جي وَٽن ۽ زهر جي ڏُکن پرڻ جا ڪيترائي قسم ورجايا. اهڙي سمي روح ريجهائڻ لاءِ ساهه جي سازن تي ڪيئي سُرَ ڇڙيا، ڪيئي جلترنگ ڀُريا، ڪيئي قربن جا ڪوٽ اڏيا ۽ ڪيئي من مندر ۾ محبت جون مورتون سجيون.

اڄ ٻن دلين سپنن ۾ نه، پر ساپيان پنهنجي آڏمن، اميدن، خواهشن ۽ تمنائن جا ڪيئي حسين تاج محل جوڙيا. اهڙي سمي عاشيه جي سونهن، سندرتا، جوڀن ۽ جوانيءَ رات جي سالت کي پيار جي پڙلائن ۾ تبديل ڪري ڇڏيو.

رات جون رمزون به پيار ڀريون، دل کي ڀريائڻ جهڙيون. هوا ۾ گلڙن جي سرهاڻ. بجليءَ جي تيز روشني، رات جي وجود کي لٽي ڇڏيو هو. آسمان تي تارا چمڻيءَ جي ٽمڪي جيان ٽمڪي رهيا هئا. چنڊ جي سهاڻي مرڪيوري بلبن جي روشنيءَ سان وچڙيل. اهڙي سمي چنڊ کي چمڻ لاءِ ڪيترائي چڪور اُڏاڻا، ڪيترن جا ڀَرَ ڀرزا ڀرزا ٿيا، ڪيترن جا ڳاٽا ٽُٽا ۽ ڪيئي ڌرتيءَ جي ڌوڙ ۾ دفن ٿيا، پر ڀوءِ به بي خيالو، بي فڪو به دليون پيار جي منزلن ڏانهن وڌنديون رهيون. اهڙي سمي مهون مچر ماڻ، نه ڏاڍ نه ڏاڻ، ڀوءِ رهڇون ڪير ڏي روح کي. خاموشيءَ جا بند پڃي نثار پنهنجون سڪ ڀڏل اکيون عاشيه جي خماريل اکين ۾ اٽڪائيندي چيو هو:

"عاشيه، ڄاڻين ٿي زندگيءَ جو فلسفو ڇا آهي!؟"

"زندگي!؟ زندگي حقيقت آهي، زندگي سچ آهي، زندگي پيار آهي، محبت آهي ۽ زندگي؟ زندگي تون آهين مان آهيان."

"تون ۽ مان، مان ۽ تون! انهن پنهي لفظن ۾ ڪيڏي نه ردم آهي، ڪيڏي نه آسيس آهي، ڇڻ جوانيءَ جو نشو هجي، زندگيءَ جو نچوڙ هجي ۽ سنسار جو سارو سک هجي!!" ڪن پل لاءِ خاموش پولار ۾ نظرن جي ڪهُٽ.

"پيارا، ڇا ٿو سوچين!؟"

"سوچان ٿو ته انسان ڪيڏا نه سهڻا سپنا سهيڙي ٿو، ڪيڏا نه ڀِهه پچائي ٿو ۽ آخر ۾ انهن جو ڇيهه... پاڻين تي تولاءِ آسن ۽ اميدن جا ڪيڏا نه حسين ڪوٽ اڏيا اٿي، پر... متان... ڊڄان ٿو ته تون...!"

”ماڻا؟ پرين، مان رات جي تاريڪين ۾ غوطا کائڻ کان جرڪندڙ سوجهري کي وڌيڪ پسند ڪريان ٿي—— پرين! تون ئي ته منهنجو سوجهرو آهين، تون ئي ته منهنجي زندگي آهين ۽ تون ئي ته منهنجي هستي ۽ مستي آهين.“

”عاشي، فطرت جو اٽل قانون آهي. اڳتي، اڳتي، تمام اڳتي پوء...“

”ها، پر مان اڳتي تهان اڳتي نڪري آئي آهيان، دنيا جي ڪابه طاقت واپس ڪري نٿي سگهي.“

”مون ڀانيو هو... خير...“

”نثار! مان سک کي پڪ ۾ بدلجڻ جو ڪڏهن سوچيو به ڪين آهي، تڏهن ته سڀ ليڪا لتاڙي تو تائين پهتي آهيان. تون هرو ڀرو نه ڇرڪ. مان ڄاڻان ٿي ته تون ڇوڻ ڇا ٿو چاهين. پر پڌو، منهنجي پيٽ ۾ ڪڏهن به ٻئي جي پاپ جو پاڇو ڪين پوندو. نثار، مان تنهنجي آهيان ۽ تنهنجي ٿي رهنديس. مون کي سنهن آهي تنهنجي سر جو، جيئري جدا ٿيڻ کان ڏاڍو تي چڙهي ستيءَ ٿيڻ جي رسم کي جياريندس.“

”ميني، مون کي سونهن هڪڙي آهي ۽ سا تنهنجي، باقي هي ويرانيءَ جا ڀوڇاري پنهنجو ڇا ٿا بگاڙي سگهن.“

نثار جي سيني ۾ منهن ساڻيندي سرگوشيءَ واري انداز ۾ چيو هئائين ”نثار، مان تنهنجي آهيان، تنهنجي ٿي رهنديس ۽ تون منهنجو...“

”مٺي مان تولاء سڀ ڪجهه سهسائي سگهان ٿو، پر اڄ...!“

”جاني، تنهنجو سک سواد مون کي دنيا جي مڙني نعمتن کان وڌيڪ پيارو آهي. جيون جتا ڪئي ته هڪ ڏينهن... ها، هڪ ڏينهن... اسان ٻئي... ها اسان ٻئي...“

ٻيءَ گهڙيءَ ٻئي دليون کي گهڙيون محبت ۾ محو، پريت جا پيالا پيئڻ لڳيون. هنن کي ڪا، ڪلهه جي خبر ئي ڪانه ته ڪو گهڙي گهڙي به گهاء هڻندي ۽ پل پل به پڇتاءُ ڪرائيندو.

ائين اوچتو ئي اوچتو ڪنهن ازدها جو وات ڦاٽو. موت جي تيز تيزابي ڦوڪ هوا ۾ گهن گهن ٿا— گهن گهن ٿا!! ۽ سنهڙا سنهڙا آواز آيري، فطرت جي آغوش ۾ هميشه هميشه لاءِ دفن ٿي ويا. آسون تراس ۾ تبديل ٿي ويون، پيار پڙاڏي جي صورت ۾ گهايل ڪبوتر جيان پرڙا هڻي ساڻو ٿي ويو، ساهن جي چڙيل سازن جون تارون ڪن پل ۾ ٽٽي پيون. دور پري دور ڪنهن نم جي تاريءَ تي ٻه ڪايل ساهه، ڪوئل جيان ڪوڪي اٿيا هجن. جوانيءَ جي جوت اجهاڻي، محبت جا اڏيل محلات ڪن پل ۾ ڍهي، ڍو اچي پٽ پيا. چند تلهڙي ٻارڙي جيان ڇپڙا ڪيري رت روئي ڏنو، ايستائين جو سندس ڳوڙها لالاڻ جي صورت ۾ ٻرهه جي پاڇولن پنيان گم ٿي ويا. ويري وقت وار ڪري ٻن دلين کي ڀڪڻ کان اڳ ٻوهي ۾ ڏيئي، ڏينهن اڇڻ جون ڏيائيون روشن ڪيون. سوجهري تي اڪين ڏٺو، هڪ طرف رت ۾ ليٽڙيل ٻه مئل مڙدا ۽ ٻئي طرف......!!

Gul Hayat Institute

ظفر عباسي

آزاديءَ کان قيد ڀلو

”ايڏانهن نہ وڃ، ڳهڻا ڪٽا خطري جو نشان اٿئي پياري!“ جهرڪ ڪنڌ ڏئي ڳدري جي وَل جي هڪ ٽاريءَ تان ٻيءَ ٽاريءَ تي ويهندي چيو.

”ڪاري جي ٻاهران ئي ٿي ٻہ-ٽي ڪٽا چڳان، ڀلا ٻُڪ ٻہ تہ ڪجهہ ڪرڻ تي مجبور ٿي ڪري نہ!“ جهرڪيءَ ڪٽو چڳندي چيو.

”ٻُڪ لهي ٿي سگهي، جان ڦاٿي تہ ڇٽي ڪونہ ٿي سگهي ڇري!“ جهرڪ سمجهائيندي چيس.

”جان تہ سڀ ڪنهن کي پياري آ.“

”تہ ٻہ احتياط ضروري آ، منهنجي جان!“ جهرڪ چيو.

”انڌي ڪانہ آهيان، احتياط ڪيان پئي، ڪاري جي اوسي پاسي کان ئي ڪوڙ ڪٽا پيا آهن. هلي آ تون بہ اچي کاءُ!“ جهرڪيءَ چيو.

”آهي تہ ڳوهہ وانگر شڪاريءَ جو گهر ڳولهڻو، پر تون ڇٽين، مان نہ اچان!“ جهرڪ وَل ۾ چڪ وجهي، ٻڙن ٽُڪي، ان کي ڪتريندي چيو ۽ ٽپ ڏيئي اچي ڪاري جي ڀرسان ويٺو.

ڪجهہ گهڙيءَ تائين هو چڳندا رهيا، ٻاهريان ڪٽا پورا ٿي ويا، پر هنن جو پيٽ اڃان پورو ڀَرِ ڪونہ ٿيو هو، تہ جهرڪ چيو:

”اٿي هل تہ هلي کو ٻيو چارو ڳولهيون.“

”هيڏي هوڏي ڏس! کو بني بشر نظر اچئي ٿو. اجايو ٻيو وهم گمان ڪرين. خبر ٿئي تہ هيءُ ايٽمي دؤر آ، هتي ’وهم گمان‘ ٻُري بلڪ تمام ٻُري ڳالهہ سمجهي ويندي آهي. السان بہ واندا آهن ڇا؟ جهرڪين ڦاسائڻ لاءِ جو ڪارا اڏيون ويٺا انتظار ڪندا. هو چاهين تہ سيڪنڊ ۾ سڄي دنيا تباهہ ڪري سگهن ٿا، اسان کي ڪونہ ڦاسائي سگهندا.“ جهرڪيءَ طويل سمجهاڻي ڏيندي جهرڪ کي چيو.

”ڦاسائي تہ سگهن ٿا، پر...“ جهرڪ سوچيندي چيو ”هل ڀلا... پر پوءِ متان هٽ نہ مهڻا ڏيون!“

”توکي ٽوري تي چوان ته ڪٿي اچي وات ۾ وجهه! مان پنهنجو خيال پاڻهي ڪنديس!“ جهرڪيءَ طعنو ڏيندي جهرڪ کي چيو.

”ترس، مان ڏسان ته ڪارو فريبي ته ڪونهي.“ جهرڪ چيو.

”مان پاڻهي ٿي ڏسان.“ چوندي جهرڪي ٽپ ڏيئي ڪاري تي چڙهي ويئي ته مَن ڪارو ڪِري، پر ڪارو ڪونه ڪِريو. ٻـنـي نينگ ٽپا ڏنائين، پر پوءِ به ڪجهه نه وريو ته نينگ ڏئي ڪاري کي انڪائينڊڙ تيليءَ کي ٻرڻ جو ’ٽيڙو‘ ڏئي ڏڪ هنيو، ته به نه ڪِرڻ ڪان پوءِ ڪيس يقين ٿي ويو ته ڪارو ساڪن آ اصل ڪان آتي.

هن ڪاري جي وٽ وٽان داٿو ڪٿي، ٽپ ڏئي پوئتي وڃي پئي ڪاڏو. هاڻي جهرڪ بـ ائين ڪرڻ لڳو هو. ڪجهه ڪٿن ڪاڻ ڪان پوءِ جڏهن ماحول ۾ ڪابہ ڦيرگهير ڪونہ نظر آين، تڏهن ڪين پڪ ٿي وئي ته ’هيرا ڦيريءَ جي ڪا ڳالهه ڪانهي‘. هاڻي ٻنهي اڳتي وڌڻ شروع ڪيو ۽ ڪاري اندران ڪاڻڻ لڳا. اوچتو ڪاري سان انڪيل تيليءَ ۾ ٻدل سنهڙيءَ ڏور ڪـي ڇِڪ آئي، تيلي ڪاري ڪي اڌ ۾ سهارو ڏيڻ ڇڏي ڏنو ۽ ڪارو اچي زمين سان مليو.

جهرڪ ۽ جهرڪي ڇرڪجي ويا ۽ وائڙا ٿي هڪ ٻئي ڏانهن نهارڻ لڳا. مايوسيءَ وچان هيڏانهن هوڏانهن ڀڄڻ جي ڪا واهہ ڳولهڻ لڳا، پر نراسائي سندن مقدر ٻنجي چڪي هئي. ڪاڻن آن جا ٻـنـي ڪٺا بہ ڪاڻ وسري ويا، جن جي باقي ’ڳجهيءَ‘ ۾ قِلت هئي.

جهرڪ همت ڪندي جهرڪيءَ کي چيو:

”آيس ته مان تنهنجي ڪري، پر پوءِ بہ چڱو، جو آهيون ته گڏ! توکي ڪُٺائين تـه مان بہ قربان ٿوتان.“

”هڙي ويل بہ ٽوڪن ڪان ٽٿو مڙوبن.“ جهرڪيءَ روئڻهارڪو ٿي چيو.

”تنهنجو عقل آ سيبتي! نه ته اچي ها هڙي ويل!“

”آهي ته صحيح، پر هاڻي ڇا ٿيندو؟ امان ۽ بابي کي ڪير ٻڌائيندو!“

”اِجهو ڪي مُئينءَ! ماڻهين پٽهين کي ٻڌائي ڇا ڪبو؟“

”ائين نه چئہ، وائي ته ڪا سٺائي وار.“

”الله بچاوني، باقي وايون سپ سٺايون اٿني.“

ٻئي ٽپڪين ڪڏڪين سان گڏ سَسڪا پُسڪا بہ هٽي رهيا هئا. اوچتو هڪ پاسي ڏانهن ڪارو مٿي ٿيو، هنن ٻنهي هڪ ٻئي پويان وٺي اوڏانهن ڇال ڏنو. ٻئي لمحي هو ڪپڙي جي هڪ ٿلهي ڳوٿريءَ ۾ ڦاسي چڪا هئا.

ٿلهي ڪپڙي جي ڳوٿريءَ ۾ هنن جو ساهہ گهٽجڻ لڳو، ٽپڪيون ڪڏڪيون وسري وين، سسڪا پسڪا الائي ڪيڏانهن هليا وين. هاڻي هو پنهنجي بدقسمتيءَ تي روئيندي موت جو انتظار ڪرڻ لڳا.

السالي هٽ ڳوٺڙيءَ ۾ داخل ٿيو ۽ جهرڪ ۽ جهرڪيءَ کي جنگهن کان وٺي ٻاهر ڪڍيائون. هاڻي هو انسان جي هٿ ۾ هوندي، موت جو انتظار ڪندي، ٻچائڻ جون التجائون وري خدا کان گهري رهيا هئا.

انسان خلاف توقع هنن کي ڀهريائين گلابڙي رنگ ڏنو ۽ پوءِ اچي کين سهڻي پڃري ۾ بند ڪيو ۽ هرويلي تي کين سنو سنو ڪاڻو ڪارائيندو رهيو! جهرڪ ۽ جهرڪيءَ ان انسان جو جائزو وٺڻ شروع ڪيو. هنن ڏٺو ته:

انسان هن هيڏي ساري جڳهه ۾ اڪيلو رهندو هو، تنهائي کيس ڏاڍي تڙپائيندي هئي ۽ پوءِ هو اتي ايندو هو، اڌ اڌ رات هنن وٽ اچي هنن سان دل وندرائيندو هو. هنن کيس ڪڏهن اونڌي مُنهن کٽ تي ڪِرئي پئي، رئندي به ڏٺو.

"اسان کي ته موت جو خطرو هو! پر هتي ته مزو لڳو پيو آ." جهرڪيءَ چيو.

"ٻاهر پنهين ماڻهين ۽ ماڻٽ مٽ تو وارا، ڳالهائڻ به نه ڏيندا هئا ۽ هتي ته ڏس پيار جي هن پڃري ۾ محبت ڪندي ڪوبه روڪي نٿو، ڪوبه ٽوڪي ٿو. ائين چئي جهرڪ جهرڪيءَ جي ڳچيءَ تي ڳچي رکي اکيون بند ڪري ڇڏيون.

اوچتي پڃري جي در کلڻ جي کڙڪي تي جهرڪ ۽ جهرڪيءَ اکيون پٽيون، ۽ هو اهو ڏسي دلگ رهجي ويا ته اڄ ان انسان جي هٿ ۾ هنن لاءِ ڪاڏو ڪونه هو. هٿ پڃري ۾ داخل ٿيو ۽ پئي لمحي ۾ جهرڪ ۽ جهرڪي ان انسالي هٿ ۾ هئا. انسان هٿ کي ڏاڍيان لوڏو ڏيئي ڪٽي اڇل ڏني، جهرڪ ۽ جهرڪي اڏامي وڃي ساهون واري وڻ تي ويٺا.

السان جو جهرڪ ۽ جهرڪي اڏائڻ کان پوءِ ليٽڻ جو لير ڇاڪي پيو، روئيندي چوڻ لڳو:

"وڃوا اي معصوم پکيئو! وڃو. جتي انسان کي انسان کان جدا ڪيو ٿو وڃي ته هو ماندو ٿي ٿو پوي، اتي اوهان به ضرور ماندا ٿيا هوندئو. مون رڳو اهوئي سوچيو هو ته اوهان منهنجي تنهائي دور ڪري سگهو ٿا، پر مون اهو ڪونه سوچيو هو ته منهنجي تنهائي دور ڪرڻ لاءِ اوهان کي ماڻٽن جي وڇوڙي جو منهن ڏسڻو پوندو. پر جڏهن مون اوهان جي حالت ڏٺي ته مون اوهان کي ڇڏي ڏنو. ها! مان انسان ئي تنهائيءَ مان تنگ ٿي پيو آهيان اوهان ته پکي آهيو. وڃوا وڃو اي پکيئو! وڃي پنهنجي وڇڙيل ولر سان ملو، منهنجو پاڳ مون سان!" ۽ ائين چئي انسان سڏڪو پري اونڌي مُنهن وڃي وڇايل هنڌ ٿي ڪِرپو ۽ روئندو رهيو.

"اسان کي ڇو ڪڍيائين؟" جهرڪ نهايت آهستگيءَ سان جهرڪيءَ کان پڇيو.

"سوچيو هوندائين ته هنن کي به ڪي ماءُ-پيءُ هوندا، مٽ-مائٽ هوندا، وڃي انهن سان ملن." جهرڪيءَ چيو.

”سچ“ پڌاءِ! تنهائيءَ ۾ محبت ونڊيندي ڪڏهن ماڻهپيءَ ياد به ايندءِ؟“

”نه“ جهرڪيءَ چيو.

”ته پوءِ، هل ته هلي ٿا ڇٽولس ته اسان کي پڃري ۾ وجهي ڇڏ!“ جهرڪ وڻ تان اٿندي چيو!“

”آت“ جهرڪيءَ به چوندي آئي ۽ هو ٻئي اچي ان اونڌي مُنهن ستل انسان جي ڪٽ تي ويٺا ۽ چين چين ڪرڻ لڳا.

ان انسان ڪنڌ مٿي ڪري مُنهن ورائي جهرڪ ۽ جهرڪيءَ کي ڏٺو پوءِ اٿيو، ۽ اندران پڃرو ڪڍي آيو ۽ اوڇتوئي اوڇتو سِر جو اڌڙ ڪڍي هڪ ٻن ڏکن سان پڃرو صفا ڇپو ڪري جهرڪ ۽ جهرڪيءَ کي چوڻ لڳو:

”قسم آ مون کي پنهنجي انسانيت جو ته اي جهرڪ ۽ جهرڪيو! اڳتي مان ڪڏهن به ڪنهن پکيءَ کي ڪولهه ڦاسائيندس. اوهان مون ۾ اعتماد رکو، پلي هاڻي وڃو. ڏسو اوهان جي سامهون ئي پڃرو ڀڃي ڇڏيم، هاڻي ڦاسائيندس ته ڇا ۾!“

جهرڪ ۽ جهرڪيءَ هڪٻئي ڏانهن ڏٺو ۽ پوءِ مايوس ٿي اڇل ڏيئي وڻ اڏاڻا.

انسان کين گڏ ويندي، پويان ڏسي چيو:

”شل! اوهان جي جوڙي سلامت رهي!“

۽ وري اهو انسان اونڌي مُنهن وڃي ان گهنجيل هنڌ تي سڏڪا ڀريندي ڪِريو!

آزاد جتوئي

تصوير اڻ پوري

سانوڻ! الا مون کي فوٽوءَ جو ڏاڍو شوق آ. ڪڍ نه...؟ ڏس. مان ڪيڏو هار سينگار ڪري آئي آهيان. پلا مان توکي ڪوڙ ٿي وٺان."

"نه سولي اهڙي ڳالهه ڪانهي، هونئن به توکي فوٽوءَ جي ڪهڙي ضرورت. توکي ڏسڻ سان ته..."

"ته ته... اهو تو ڇا چيو...؟ الا مون کي ٻڌا! ڏس سانوڻ، سونيءَ جي ته جڻ زندگيءَ جي وڏي ۾ وڏي خواهش ئي اها هئي ته هوءَ پنهنجي تصوير ڪيرائي."

ڪڏهن ڪڏهن اوچتو منهنجي ڪمري ۾ ايندي هئي، اچڻ سان ڪمري ۾ لڳل فوٽو ڏسڻ لڳي ويندي هئي. هڪ دفعي اوچتو نظر البم تي پئجي ويئي هئس، جهٽ هٿ ڪئي ورتو هئائين.

"سانوڻ تو واري ڪتاب (البم) ۾ ڪوڙ تشويرون (تصويرون) هين،" ڪلي چيو هئائين: "تون ته وڏو ڪو شودو آهين."

هن جي سادگيءَ تي مون کي به ڏاڍي کل آئي هئي. پلا ان ۾ شودي هڻڻ جي ڪهڙي ڳالهه آ...؟ پر توکي فوٽوءَ جو شوق آ. پوءِ...!

خبردار! جي مون کي ڪو لفظ ڳالهايو اٿئي.

هون! واه واه! وڏي غيرتمند آهين. ته پوءِ روز مٿو نه ڪائيندي ڪر فوٽو ڪڍڻ لاءِ.

ڏس سانوڻ. تون ته ڪاوڙيو ٿو وڃين... مون ته توسان ٽوڪ ڪرايو نه...

ان ڏينهن ڪتاب پڙهي رهيو هئس، چپندي چپندي ڪشي اکيون بند ڪيائين. ڏاڍي ڪاوڙ آئي.

ڏس سوني تون هروڀرو ويجهي ٿيندي وڃين ٿي. مون کي اهي ڳالهيون ڪونه وڻنديون آهن. سندس معصوم صورت ساري ڪاوڙ ختم ڪري ڇڏي هئي. ٿورو مشڪي ڏنو هوم. ايتري ۾ هن ايترو ته زور سان ڀاڪر پاتو هو جو سندس شعور جي حد ٽپي ويئي هئي. اها گهڙي هن جي اٿاهه پيار جو ثبوت هئي، جنهن جي ڀريان ڪابه سڌ ڪانه هئي.

هوءَ جڏهن بہ ايندي هئي تصوير ڪڍڻ لاءِ زور ڀري ڏيندي هئي، ڳهڙيءَ ڳهڙيءَ گلي جو هار ٻنجي ويندي هئي. ڪڏهن تہ قميص کي وٺي چڪ ڏيئي ڏونداڙيندي هئي.

ڪراچي ويندو هوس تہ ڏاڍي اداس ٿيندي هئي. سندس مرڪندڙ ۽ کلندڙ چهرو ڪن پل ۾ مڪڙيءَ وانگر بند ٿيو ويندو هوس.

تنهن ڏينهن پري ڪان مون کي ايندو ڏسي در وٽ اچي بيٺي، ڀڄڻ شرط بيگ ۾ ڪٿي هٿ وڌائين، صفا ويهڻ ئي ڪونہ ڏنائين.

الا مون کي هرهر تنهنجي ياد ستائيندي هئي. خدا جو قسم! هوءَ ائين چئي ويندي هئي جو سندس هرهڪ لفظ ان جي سچائي جو ثبوت ڏيندو هو.

سوني خبر اٿئي. اڄ مون وٽ ڇا آهي؟

مون کي ڪهڙي خبر؟ بيزاريءَ مان چڻ تہ چيو هئائين.

اڇا توکي خبر ناهي؟ ڇڳو ان کي ڇڏيون ٿا، پوءِ تہ ڄڻ هن کي اڻ تڻ ٿي پيئي هئي. ليٽ پڌايو هومانس، اڄ مان تنهنجو فوٽو ڪڍندس.

فوٽو...!؟ اڄ هن فوٽوءَ کي غيرضروري سمجهيو هو، ڪو بہ جواب ڪونہ ڏنو هئائين.

”سوني! اوسوني! مان تنهنجو فوٽو ڪيدان، تون ان ۾ خوش ناهين ڇا؟ ڪو بہ جواب ڪونہ ڏنو هئائين. سندس مهڪندڙ ۽ ٽهڪندڙ صورت سوهڻ جي دڙو والگر بلڪل خاموش ٿي ويئي هئس. ڪن پلڪ ۾ پنهنجو مٿو سيني تي رکي اکيون پوري ڇڏيون هئائين. سندس ڇوليون هڻندڙ مست الست جواني جي ڪوساڻ پوري جسم کي گرم ڪري ڇڏيو هو. آهستي چيو هئائين: سانوڻ هاڻ مون کي تصوير جي ڪا بہ ضروت ڪانهي.

پر سوني!

جي!

پر مون کي تہ تنهنجي تصوير جي ضرورت آهي.

تون هاڻي وچ تيار ٿي اچ تہ مان تصوير ڪيدان.

پوءِ تيل ڦليل ڪري ۽ ڪجل پائي، سهڻو گلابي چولو ۽ ليڪڙن تي سوسيءَ سان سينگارجي آئي هئي. ڪارا ڪارا وار سنواري گلابي سڳين سان ۾ ڳتون ناهي وچان سينڊ ڪيدي آئي هئي. جيئن سنڌو درياءَ پنهنجي موج ۾ ڪشمور ڪان ڪيٽي بندر تائين، تيز وهڪري سان ساوا ساوا کيت ۽ سونا سونا سنگ پيدا ڪندو آهي، تيئن سندس مست جوانيءَ جا سونا سنگ جهولي رهيا هئس.

ڪيمرا ڪان اڳ سندس تصوير دل تي عڪس ٿي ويئي هئي. هوءَ ڳل ۾ ڇڳهہ ناهيو مرڪي رهي هئي، ۽ پوءِ ڪيمرا جي نش پليٽ تي هن جي تصوير هميشه لاءِ محفوظ ٿي ويئي هئي.

رات جا بہ ٿيا هئا، ترين پنهنجي رفتار سان ڪراچيءَ کي ويجهو ٿيندي پئي ويئي، گاڏيءَ جي تيز ڪڙڪي ۽ دل جي تيز تيز ڌڙڪڻ ۾ بہ هن جو وجود سامهون هو.

Gul Hayat Institute

ڪراچي ڪينٽ تي گاڏيءَ جو اسٽاپ ٿيو.

ماڻهن جو چوليون هڻندڙ سمنڊ، ڪچاڪچ، ساز ۽ آوازواري زندگي، رلڳين ۽ پرڪشش ٽريفڪ جا رنگين سگنل، تيز تيز ڊوڙ، ڊگها ويڪرا ڪارا ڏامر جا رستا، زندگي ۽ موت جو سلسلو، انساني ڊوڙ، گاڏين جا زرڙات ۽ چرڙات، پرڪشش چهرا، خوبصورت زندگيءَ جي پياري پياري جهلڪ، ميڪپ واري زندگيءَ جو رڪارڊ ٽوڙ ڊيڪ. ۽ پوءِ...! هن جو وجود سامهون هرڪنڊ ۽ پاسي ۾... هرڇهري ۾... سنڌي گج ۾ ڊيکيل مضبوط جسم، گول ۽ سڊول ڇاتيون، منهن تي خوبصورت مرڪ، مرڪ مان ٽهندڙ گل تي چڪهه.

وڏو قدآور فوٽو ٺهرائي فريم ڪرائي اچي روم تي رکيو هوم، ۽ وقت جو انتظار ڪرڻ لڳو هوس.

اڄ آفيس ۾ تمام گهڻو ڪم هو. هيڊ آفيسر جي غيرموجودگيءَ ۾ تمام ڪم اچي مٿان پيو، مس وڃي شام جو واندڪائي ٿي. روم تي پهتس، ٿڪاوٽ تي پيئي، ڪم جي ڪري چاهيم ته ماني به ڪونه کائيندس. ان ارادي سان هٿ منهن ڌوئي اڃان بيڊ تي مس آيس ته ٽيليفون جي رنگ ٿي، جنهن کي ٻڌو اڻ ٻڌو ڪري اکيون ٻوري ڇڏيم. سون واري پارٽنر پري ڪان ٿي هڪل ڪئي: "يار ڪمال ٿو ڪرين! ڏسين به ٿو ته ڪم سان آهيان پوءِ به ٽيليفون لٽو ڪشين...؟"

يار ننڊ تي اچي، ٽڪ به ڏاڍو تي پيو آ، تون ئي ڪڻ.

ڪجهه گهڙيون ٽيليفون جڻ چيڪاٽ ڪندي رهي پر ڪنهن به ڌيان ڪونه ڏنو آخر سون واري پارٽنر وڃي کڻين. هلو هلو! ڪير سائين؟

يار ڪمال ٿو ڪرين ٽيليفون به تنهنجي، کڻين به ڪونه ٿو. پارٽنر اکيون ڪُرڙيون ڪري چڻ ته ڌمڪي ڏني.

هان وٺ! سنڀال پنهنجي ٽيليفون کي!

هلو! هلو سائين! ......!

؟........!

زندگيءَ جا حسين لمحا ڪن پل ۾ زهر بنجي ويا. ذهن ڪنهن وڏي پهاڙ ۾ دٻجي ويو. سامهون ٽيبل تي قدآور تصوير پگل ۽ ٽتل محسوس ٿي. مرڪندڙ ۽ چرڪندڙ چهرو خون ۾ ٻڏلدو محسوس ڪيم، ساهه گهٽجڻ لڳو. ذهن جهٽ ۾ گهر جي ان جاءِ وٽ پهتو، جتي هن جو وجود ختم ٿي چڪو هو. سولي ڪوئي ڌاڻ ڪري هميشه لاءِ پنهنجي ڪونيءَ کي ڇڏي ويئي هئي. هوءَ هرڪنهن کي ڇڏي ويئي، خود پنهنجي تصوير کي به.

Gul Hayat Institute

عاجز عبدالغني پنهور

درد ۽ وڇوڙو

سج پنهنجو سفر مڪمل ڪري وڃي آرامي ٿيو! اونده پنهنجا پر پکيڙي رهي هئي. انهيءَ رات مون کي ريحانه سان ملڻو هو. جيئن ته اها اسان جي پهرين ملاقات هئي. منهنجي کيسي ۾ ٻه ٽي روپيا پيل هئا. ريحانه کي نشاني طور ڏيڻ لاءِ هڪ عدد مُنڊي خريد ڪيم. آءٌ بيروزگار هئس ۽ نوڪريءَ لاءِ تمام گهڻو رليو هئس. شام جو مالي به ڪونه ڪاڍم. ڪجهه دير روڊن تي ڦرندو رهيس. آخرڪار خيال آيو ته پهرين مامي جي گهر وڃجي. ماما جو گهر به انهيءَ شهر ۾ آهي. سڌو اوڏانهن روانو ٿيس ۽ وڃي ماما ۽ سندس گهر جي ڀاتين سان مليس.

ماما پڇيو "ڪيئن آيو آهين؟ رول."

مون جواب ڏنو "پنڌ هليو آيو آهيان، ماما."

پڇيائين "آيو ته پنڌ آهين، پر خير ته آهي؟"

وراڻيم، "بس، خير لڳو پيو آهي."

ماما پڇيو، "ڇا، اڃان نوڪريءَ لاءِ ڌڪا کائيندو وتين؟"

"ها، ماما."

چيائين، "ڀوءِ آهي ڪو آسرو؟"

مون چيو، "ماما، الله تعاليٰ مان آسرو ۽ اميد ڪنهن لاٿي آهي."

"منهنجي مٿل ۾ ٻه ريون ڪٿين ته هل، آءٌ توکي نوڪري وٺرائي ڏيان." ماما صلاح ڏيندي چيو.

آءٌ کياڙي ڪنهي ڪجهه سوچڻ لڳس. ماما ڪجهه عجيب نموني مسڪرايو، جنهن ۾ شايد طنز هئي.

ماما چوڻ لڳو، "پٽ، محنت مزدوريءَ ۾ ڪو به عيب ڪونهي. جيستائين توکي ڪا نوڪري ملي، تيستائين هلي مون سان گڏ ڪم ڪر."

آءٌ بيزار ٿيڻ لڳس. ماما سمجهي ويو ته سندس نصيحت مون کي پريشان پئي ڪري. چوڻ لڳو، ”خير، ڇڏ انهن ڳالهين کي، مالي ڪاٿيندين؟“

مون سوچيو ته اڄ آءٌ ريحانه جي هٿ جي مالي ڪاٿيندس، الهيءَ ڪري ڪوڙ ڳالهائيندي چيم، ”نه ماما، آءٌ هڪڙي دوست وٽان مالي ڪاٿي آيو آهيان.“

ماما چيو، ”تنهنجي مرضي.“

ڪجهه دير هيڏانهن هوڏانهن جون ڳالهيون ٿينديون رهيون. ماما جي ننڍي ڇوڪريءَ بانوءَ مون کي مخاطب ٿي چيو، ”سڪو، مون تنهنجي لاءِ بسترو وڇائي ڇڏيو آهي، ٿڪجي پيو هجين ته سمهي رهه.“

(اصل ۾ منهنجو نالو بابي سڪندر اعظم جي نالي کان متاثر ٿي، سڪندر علي رکيو هو، پر هاڻي آءٌ صرف سِڪُو رهجي ويو آهيان).

سوچيم، جيڪڏهن سمهي رهيس ته پوءِ ريحانه سان ملي ڪونه سگهندس. وراڻيم، ”بانو، ڳالهه هيءَ آهي ته اڄ رات مون کي اوجاڳو ڪرڻو آهي!“

”ڇو؟“ ماما تعجب مان پڇيو.

مون چيو، ”الهيءَ ڪري ماما، جو سيد خاڪ شاهه بادشاهه جي گادي نشين فقير ملنگ بابا مون کي هڪ عدد تعويذ لکي ڏنو آهي ۽ چيو اٿس ته اڄوڪي رات اوجاڳو ڪري گذارجانءِ، سڀاڻي توکي گهر ويٺي نوڪري ملي ويندي.“

ماما سمجهيو ته آءٌ سيد خاڪ شاهه بادشاهه ۽ سندس فقير جي شان ۾ گستاخي ڪري رهيو آهيان. مون کي چيائين، ”سيدن ۽ پيرن سان مٿو اٽڪائيندين ته سڄي عمر نوڪري ڪونه ملندي ئي!“

مون چيو، ”نه ماما، منهنجي توبهه! سيدن سان مٿو اٽڪائي، مون کي پنهنجي نوڪري وڃائڻي ڪونهي.“

چيائين، ”خاموش بي ادب، سمهي رهه يا ويهي اوجاڳو ڪر.“

ماما وڃي سمهي رهيو، پيا به گهر جا ڀاتي آهستي آهستي اٿي وڃي سمهي رهيا، پر بانو سمهڻ لاءِ بلڪل تيار نه هئي.

چيائين، ”آءٌ به توسان اوجاڳو ڪنديس.“

مون پڇيو، ”ڇو بانو، توکي به نوڪريءَ جو آسرو آهي ڇا؟“

چوڻ لڳي، ”آءٌ تنهنجي نوڪري ڪنديس.“

مون چيو، ”بانو، آءٌ پاڻ بيروزگار آهيان، توکي پگهار ڪٿان ڏيندس.“

Gul Hayat Institute

”اَءُ مفت جي نوڪري ڪنديس.“ بانو جواب ڏنو.

مون کي ڪابہ ڳالهہ سمجهہ ۾ نہ آئي. ٿوري دير چپ رهڻ کان پوءِ چيائين، ”ماني کائين تہ پچائي ڏيانءِ.“

مون جواب ڏنو، ”نہ بانو، اَءُ بلڪل ڍؤ تي آهيان.“

منهن تي ڪاوڙ آڻيندي چيائين، ”تون اسان غريبن جي ماني ڪٿي ٿو کائين! تون تہ ريحانہ جي ماني کائيندين!“

مون چيو، ”اهڙي تہ ڪابہ ڳالهہ ناهي.“

منهنجي ۽ ريحانہ جي محبت جي خبر صرف بانوءَ کي هئي.

بانو مون سان مخاطب ٿيندي چيو، ”سڪُو، جيڪڏهن ناراض نہ ٿين تہ هڪڙي ڳالهہ ڇوان.“

”ڇئو بانو، ڇا ڳالهہ آهي؟“

چوڻ لڳي، ”تنهنجي شادي ريحانہ سان بلڪل لٽي ٿي سگهي.“

”ڇو؟“ مون تعجب مان پڇيو.

چوڻ لڳي، ”انهيءَ ڪري جو ريحانہ جا مائٽ هُن جي شادي هُن جي سؤٽ سان طئي ڪري چڪا آهن ۽ هو هڪ امير جو پٽ آهي ۽ تون...!“

”بڪيو آهين؟“ مون جملو ڪٽيندي چيو.

”اَءُ اهو لٽي چئي سگهان.“

مون چيو، ”ڪجهہ بہ هجي بانو، ريحانہ مون سان ڪڏهن بہ بيوفائي نہ ڪندي. مون کي هن جي محبت تي ناز آهي.“

ريحانہ کي اَءُ ننڍپڻ کان سڃاڻان. هنن جو گهر، ماما جي گهر کان اڌ فرلانگ ڪن پري آهي. اَءُ جڏهن بہ ماما جي گهر گهمڻ ويندو هئس تہ ريحانہ مون سان گڏ راند ڪندي هئي. ننڍپڻ مان گذري، جڏهن اسان جوانيءَ ۾ پير رکيو تہ اسان جي محبت بہ جوان ٿي پئي. ريحانہ جو گهر مان نڪرڻ بند ٿي ويو ۽ پوءِ اسين صرف هڪٻئي کي خط لکي محبت جو اظهار ڪندا هئاسين.

ريحانہ جو پيءُ هڪ معمولي ڊرائيور هو، پر هن جو چاچو هڪ دولتمند ماڻهو هو. انهيءَ رات هن جي ماءُ سندس چاچي جي گهر ڪراچي ويل هئي ۽ پٽس ڪيڏالهن ٻاهر ويل هو، تنهنڪري هن ڀاڻ سان ملڻ لاءِ مون کي گهرايو هو. اَءُ اوجاڳو ڪاٽي رهيو هئس ۽ وقت گذرڻ لٽي گذريو.

مون کي سوچ ۾ ٻڏل ڏسي، بانو پڇيو ”ڇا پيو سوچين؟“

آءُ دماغ تي زور ڏني، ڪنهن فلم جو ڊائيلاگ ياد ڪرڻ لڳس. جذباتي ٿيندي چيم، "بانو، محبت دولت جي ساهمي ۾ توري نٿي سگهجي! توهان جي دنيا جا سڀ دولتمند گڏجي به اسان ۾ وڇوڙو وجهي نہ سگهندا. تون پنهنجي دولتمند پيءُ کي سمجهائي ڇڏ تہ ضد تان لهي وڃي!"

"اسان جي دليا! دولتمند پيءُ!" بالو تعجب سان مون ڏانهن ڏسو ۽ چوڻ لڳي، "سرڪار، توهان جو دماغ تہ صحيح آهي؟"

آئون خاموش رهيس، ڇو تہ مون ڊائلاگ ۾ ڪا بہ ڦيرگهير نہ ڪئي هئي ۽ خبر ناهي ڇا جو ڇا چئي ويس! الهيءَ ڪري مون کي شرمنده ٿيڻو پيو.

لجي ٿيندي چيم: "معاف ڪجان بانو، ٿورو آئون جذباتي ٿي پيو هوس."

چيائين: "سڪو، مون کي هاڻي لنبڊ ٿي اچي، مان وڃان ٿي."

مون چيو: "خدا حافظ."

بالو ويئي هلي. آئون وري سوچ ۾ پئجي ويس. ڪٿي هن جو بہ لصبب ڦٽو تہ ناهي، جو مون سان محبت ڪندي هجي. آئون تہ بکيو، بيڪار ۽ آواره آهيان. تنهن ڪان سواءِ ريحانہ سان بہ محبت ڪندو آهيان. پنهي سان تہ محبت لنشو ڪري سگهان! اتي مون کي منهنجو جاني، دلبر، همدرد ۽ همراز دوست الور ياد آيو، جيڪو هڪ ئي وقت ٽن ڇوڪرين سان محبت ڪندو آهي. ٽنهي کي خط بہ لکندو آهي ۽ ٽنهي کي شادي جو آسرو بہ ڏنو اٿس. ان وقت آئون الور جي عظمت جو قائل ٿي پيس. هڪ آئون آهيان، جيڪو صرف ريحانہ سان محبت ڪندو آهيان. باقي رهي بالو تنهن کي ڏيڻ لاءِ مون وٽ ڪجهہ بہ ناهي! آئون پنهنجي سچي دل جي دليا! سچي دل جي پونجي! پنهنجو سڀڪجهہ ريحانہ تي لٽائي چڪو آهيان!

ايتري ۾ ماما جو آواز ڏڪندي وانگر سٽي ۾ لڳو. هو چئي رهيو هو: "رول، اڃان جاڳين پيو يا سمهين رهين!"

ماما ڪهڙو ڪري مون کي رول چوندو آهي.

مون چيو: "اڃان سجاڳ آهيان ماما."

چيائين: "ٺيڪ آهي، وينو هج، آئون ڏسان پيو تہ تنهنجي نوڪري بہ سڌو تنهنجي گهر ڏانهن پيئي وڃي."

آئون چپ رهيس. سوچيم تہ ماما بہ ديوانن سان چرچا ٿو ڪري! هو وري بہ خاموش ٿي سمهي رهيو. مون ٽائيم ڏٺو، مون کي اڌ ڪلاڪ دير ٿي چڪي هئي. آهستگي سان بستري تان اٿيس ۽ ريحانہ جي گهر ڏانهن روانو ٿيس. مون وڃي دروازو کڙڪايو. ريحانہ اچي

Gul Hayat Institute

دروازو کوليو. مون کي ڏسي جڻ خزان جي سڪايل وڻ ۾ بهار اچي ويئي هجي! منهنجي بہ دل جي ڪومايل مُکڙي ٽِڙي گل ٿي پيئي!

هُن مون کي وٺي وڃي اندر ڪمري ۾ ويهاريو. مون ڪيسي مان منڊي ڪڍي ريحانہ جي چيچ ۾ پارائي!

پڇيائين: ”ڪيئن آهين سڪندر؟“

”اڄ بلڪل خوش آهيان ريحانہ.“ مون پنهنجن ڊائيلاگن جو سلسلو جاري ڪري ڇڏيو. ”توسان ملي ائين ٿو لڳي، جڻ مون تنهنجي لاءِ ئي جنم ورتو آهي!“

چوڻ لڳي: سڪندر مون تنهنجي محبت ۾ جيڪي خواب ڏٺا آهن انهن جي تعبير اڌوري تہ نہ رهندي! مون کي ڊوکو ڏيئي هميشه لاءِ رئندو تہ نہ ڇڏي ويندين؟“

مون چيو: ”ريحانہ، آئون پنهنجو پاڻ سان تہ ڊوکو ڪري سگهان ٿو، پنهنجي وجود سان بہ فريب ڪري سگهان ٿو، پر توکي ڊوکو نٿو ڏيئي سگهان. زمين قائم پوي، آسمان اونڌو ٿي وڃي! پر آئون تنهنجو رهندس.“

هن هلڪو ٽهڪ ڏنو. چيائين: ”آسمان اونڌو ڪيئن ٿيندو؟“

مون هن ڏانهن نهاريو، مُسڪرايم ۽ چپ رهيس.

وري پڇيائين: ”ڀلا ڪا نوڪري ملي يا نہ؟“

”سائين، توهان کي منهنجي نوڪريءَ جو ڪهڙو فڪر آهي؟“

چوڻ لڳي: ”پڙهيل لکيل بيروزگار، دوستن ۽ مائٽن لاءِ بيزاري جو باعث هوندو آهي.“

مون چيو: ”تہ پوءِ آئون تنهنجي لاءِ بہ...!“

جملو ڪٽيندي چيائين: ”سڪندر، تون منهنجي زندگي آهين. توهان بيزاري جو آئون تصور بہ نٿي ڪري سگهان.“

مون پڇيو: ”ريحانہ، مون ٻڌو آهي تہ تنهنجي شادي تنهنجي سؤٽ سان طئي ٿي چڪي آهي؟“

چيائين: ”سڪندر آئون انهيءَ شادي مان راضي نہ آهيان. آئون مري تہ سگهان ٿي، پر شادي نہ ڪندس.

اهو ٻڌي آئون ڏاڍو خوش ٿيس. سوچيم تہ مون کي بہ ڪو چاهي ٿو ۽ منهنجي لاءِ بہ ڪو مري سگهي ٿو!

هُن جي ڪينجهر ڍنڍ جهڙين گهرين اکين سان لڙڪ اٿلي پيا. خوبصورت ۽ گلابي چهري تان لڙڪ اگهي چيم:

Gul Hayat Institute

”تون عظيم آهين ريحانه، تو مون جهڙي بيڪار انسان سان محبت ڪري، دنيا ۾ زنده رهڻ جو ڍنگ سيکاريو آهي!“

ٿوري دير چپ رهي پوءِ چيائين: ”سڪندر، مون تولاءِ ڪير وٺي رکيو آهي، تون ويهه ته آئون بورچيخاني مان گرم ڪري اچان.“

هو ٻاهر نڪري ويئي. منهنجي پيٽ ۾ ٻڪ جي ڪري گهوڙا ڊوڙي رهيا هئا. سوچيم ته دنيا ۾ اهڙو ڪو عاشق ٿيو گذريو آهي! جنهن ٻک ۽ بيروزگاري ۾ عشق ڪيو هجي؟ ڪٿي پڙهيو هئم ته محبت ڪرڻ سولي نه آهي. محبت ڪرڻ وارن کي بک ۽ ڏک سهڻا پوندا آهن. جنهن محبت جو ٻوٽو درد مان اُپري پيدا ٿئي ٿو، تنهن کي دنيا وارن جي ڪاٻه خزان نقصان نٿي پهچائي سگهي!

ايتري ۾ ريحانه ڪمري ۾ داخل ٿي. ڪير جو گلاس ڏيندي چيائين: ”جيڪڏهن مٺو گهٽ هجي ته ٻڌائجان؟“

مون ڪير پي سُڃن تي هٿ ڦيرائيندي چيو: ”هي زندگي جو سفر ڪيترو نه حسين ۽ خوبصورت آهي، بلڪل تو وانگر. ڪاش! اڄ جي رات ڪڏهن به ختم نه ٿئي. وقت اتي ئي بيهي رهي، ۽ پنهنجي محبت امر ٿي وڃي.“

پڇيائين، ”شاعري به ڪندو آهين ڇا؟“

مون چيو، ”ريحانه، جيڪڏهن آءٌ شاعر هجان ها ته صرف تنهنجا گيت ڳايان ها. منهنجن شعرن ۾ تنهنجيون ڪينجهر ڍنڍ جهڙيون اکيون هجن ها، گلاب جي پنکڙين جهڙا تنهنجا چَپَ هجن ها ۽ تنهنجا......“

”بس، بس! تون ته واقعي شاعري ڪرڻ لڳي وئين.“ وري پڇيائين، ”سڪندر، جيڪڏهن پاڻ جدا ٿي وڃون ته پوءِ؟“

مون چيو، ”ريحانه، جيڪڏهن مون خودڪشي نه ڪئي ته، چريو ضرور ٿي پوندس.“

مون ڏانهن لهاري ڪيلي چيائين، ”ته پوءِ گدوبندر هتان بلڪل ويجهو آهي، توکي اتي ڇڏي ايندا سين.“

مون چيو، ”ريحانه، جهڙيءَ طرح روح کان سواءِ جسم ڪاٻه حيثيت نٿو رکي، اهڙيءَ طرح توکان سواءِ منهنجي وجود جي ڪاٻه حقيقت نه آهي.“

وقت آڏامنڊڙ پکيءَ وانگر آڏامندو رهيو. موڪلائڻ مهل مون چيو، ”ريحانه، آءٌ پنهنجي محبت جا ڏينهن ۽ هيءَ ملاقات، زندگي ڀر وساري نه سگهندس.“

هُن به اِهي ساڳيا جملا ورجايا. آءٌ واپس موٽي آيس. اهڙيءَ طرح محبت جا ڏينهن گذرندا رهيا. هڪ ڏينهن مون کي ريحانه جو خط مليو، لکيل هو:

Gul Hayat Institute

سڪندر!

مون کي افسوس آهي جو توسان محبت ڪري، سون تمام وڏي غلطي ڪئي. هي منهنجو آخري خط آهي، پوءِ ائين سمجهه ته ريحانه مري ويئي. آئندي چنڊ جي چوڏهين تاريخ تي منهنجي سوٽ سان منهنجي شادي ٿي رهي آهي. مون کي معاف ڪجانءِ، جو آءٌ تنهنجي دل ٽوڙي رهي آهيان. وقت ۽ حالتن جي اهائي تقاضا هئي، جو آءٌ تنهنجي نه ٿي سگهيس. توکي پنهنجي محبت جو قسم آهي، مون کي بيوفا نه چئجانءِ. مشرق جي عورت، زبان هوندي به گونگي ٿيندي آهي. عورت جي مجبوري تون نٿو سمجهي سگهين. آءٌ تنهنجي لاءِ صرف دعا ڏئي سگهان ٿي. مون کي وساري ڇڏجان. منهنجي هڪڙي ڳالهه هميشه دل سان سانڍي رکجان، ته زنده رهڻ لاءِ انسان کي دولت جي سخت ضرورت پوندي آهي.

فقط

ريحانه

مون پنهنجو پاڻ کي صليب تي لٽڪيل محسوس ڪيو. مون ڪان اڳين ڪنهن ناڪام محبت ڪندڙ صليب کان پڇيو هو ته ڇا واقعي اهو وڇوڙو آهي؟

صليب چيو هو ته آءٌ صرف ڏک ۽ درد ڄاڻان ٿو، پر سون وٽ ڏک ۽ درد جي دوا نه آهي.

اکين مان ڪجهه لڙڪ وهي هليا. مون لڙڪن کي وهائي ڇڏيو. مون کي ائين لڳو ڄڻ سڄي ڌرتي ۽ سڄي ڪائنات مون تي ٽهڪ ڏئي رهي هجي. مون خط کي وري وري پڙهيو. آءٌ هن کي بيوفا نه چئي سگهيس. سوچيم ته دولت اڳيان انسان جا جذبا ۽ محبت ڪا به حيثيت نٿا رکن.

پنهنجو پاڻ کان پڇيم ته ڇا دنيا جي استيج تي اهو به ڊائيلاگ ڳالهائي انسان کي بيوقوف بنائي سگهجي ٿو:

”ته توکان سواءِ آءٌ زنده نه رهنديس. مري وينديس، پر ٻئي سان شادي نه ڪنديس.“

وقت گذري ويندو آهي، صرف يادون رهجي وينديون آهن. ڪيترا ڏينهن گذري ويا، مون ماما جي گهر وڃڻ ڇڏي ڏنو. مون کي بانوءَ جون ڳالهيون وري ياد آيون. چيو هئائين ته ”سڪو، ريحانه جي شادي سندس دولتمند سوٽ سان ٿيندي.“، تڏهن مون کي بانوءَ تي ڪاوڙ آئي هئي، پر هاڻي منهنجي دل ۾ بانوءَ لاءِ محبت پيدا ٿي چڪي هئي.

هڪ ڏينهن ماما پنهنجن ٻارن سان گڏ اسان وٽ گهمڻ آيو. آءٌ ڏاڍو خوش ٿيس، جو ته بانوءَ سان پنهنجي محبت جو اظهار ڪري ٿي سگهيس.

مون ڪمري ۾ ويٺي ڪتاب پڙهيو، پيا سڀ گهر جا ڀاتي ٻاهر ويٺا هئا. بانو اڃي اتي بيهي رهي، مون ڪيس ويهڻ جو اشارو ڪيو، هوءَ ويهي رهي.

مون چيو، ”توکي ياد آهي بانو، تو چيو هو ته آءٌ تنهنجي نوڪري ڪنديس.“

ڪنڌ ڌوڻي چيائين، ”ها، پر هاڻي مون کي پنهنجو آئيڊيل ملي چڪو آهي.“

منهنجي دل جي ڌڪ ڌڪ تيز ٿي وئي. گهوري ڏٺومانس. پڇيم، ”اهو خوش نصيب ڪير آهي بانو، جنهن کي تو پنهنجي زندگيءَ جو ساٿي چونڊيو آهي؟“

هن سڏ ڪري چيو، ”اڪرم!“ هو اندر هليو آيو. بانو چيو، ”سون توکان پان آڻايا هئا، سي آندا اٿئي؟“

”ها!“ هن پان ڪڍي بانوءَ کي ڏنا. پان کولي هڪڙو پاڻ کاڌائين ۽ ٻيو پان مون ڏانهن وڌايائين. مون انڪار ڪندي چيو، ”آءٌ پان نه کائيندو آهيان.“

”هيءُ هن وقت بجري کائيندو آهي.“ اڪرم چيو.

بانوءَ ٽهڪ ڏنو ۽ ٻئي ڇٽا ڪلندا، ڪمري مان ٻاهر نڪري ويا. اڪرم مون کان وڏو منهنجو سڳو ڀاءُ آهي.

آسڪر وائيلڊ

مترجم: چام وقار حسين قادري

گل ۽ بلبل

"هن چيو آهي تہ جيڪڏهن مان هن کي ڳاڙهو گلاب آڻي ڏيندس تہ هوءَ مون سان ناچ ڪندي." نوجوان شاگرد ٺڏو ساهہ کڻندي چيو، "پر منهنجي باغ ۾ هڪ بہ ڳاڙهو گلاب ڪونهي."

ٻڙ جي پراڻي وڻ ۾ نهيل آکيري ۾ بلبل هن جا لفظ ٻڌا ۽ ٻڙ جي پنن مان منهن ٻاهر ڪڍي نهاريو ۽ حيرت ۾ پئجي وئي.

"منهنجي باغ ۾ هڪ بہ ڳاڙهو گلاب ڪونهي." هن ڏک ڀري لهجي ۾ چيو ۽ هن جي سهڻين اکين ۾ ڳوڙها تري آيا. "آہ، ڪهڙين نہ ننڍين ننڍين شين تي خوشين جو مدار آهي! مون اهو سڀ پڙهيو آهي جيڪو سياڻن لکيو آهي، مان فلسفي جي سمورن رازن کي ڄاڻان ٿو، پر هڪڙي ڳاڙهي گلاب جي ڪري منهنجي زندگي ڏکوئيل آهي."

"آخر هتي سچو عاشق ڏٺو اٿم،" بلبل چيو. جيتوڻيڪ مان هن کي ڄاڻندي ئي نہ هيس پر مون راتين جون راتيون هن جا گيت ڳايا آهن. راتين جون راتيون مون هن جون ڪهاڻيون ستارن کي ٻڌايون آهن ۽ هاڻي مان هن کي ڏسي رهي آهيان. هن جا وار مشڪ جهڙا ڪارا ۽ هن جا چپ هن جي اميدن واري گلاب جهڙا ڳاڙها آهن، پر محبت هن جي مهانڊي کي هاٿي ڏند جهڙو زرد ڪري ڇڏيو آهي، غم هن جي نرڙ تي پنهنجي مهر هڻي ڇڏي آهي."

"شهزادو سڀاڻي رات دعوت ۾ ناچ جو انتظام ڪري رهيو آهي." نوجوان شاگرد هيٺين آواز ۾ چيو. "منهنجي محبوبہ بہ اتي ايندي. جيڪڏهن مان ڳاڙهو گلاب هن کي ڏيندس تہ هوءَ پرہ ڦٽڻ تائين مون سان ناچ ڪندي. جيڪڏهن مان هن کي ڳاڙهو گلاب ڏيندس تہ مان هن کي پنهنجي ٻانهن ۾ جڪڙيندس ۽ هوءَ پنهنجو مٿو منهنجي ڪلهن تي ڪيرائي ڇڏيندي ۽ هن جون آڱريون منهنجن آڱرين ۾ جڙيل هونديون، پر منهنجي باغ ۾ هڪ بہ ڳاڙهو گلاب ڪونہ آهي. هاءِ، مان ڪنڊ ۾ ويٺو هوندس ۽ هوءَ مون وٽان بي خياليءَ مان

لڳڻ وينديون. هوءَ مون ڏانهن تماشا ڏيڻ ڪٿي پڌاريندي به نه، ۽ منهنجي دل ٽڪر ٽڪر ٿي پوندي."

"سچ پچ، هي سچو عاشق آهي،" بلبل پڪاريو، "جنهن ڏکن جو مان ذڪر ڪندي آهيان، اهي هن ۾ ڏسڻ ۾ ٿا اچن: جيڪا مون لاءِ مسرت آهي سا هن لاءِ سور آهي. اهو موتين کان مهانگو ۽ سون کان سوايو آهي. هيرا ۽ لعل ان کي ڪڻهي نٿا سگهن. اُهي اهو هٽن تي وڪامي ٿو، نه ئي ان کي واپاري ويچين ٿا نه ئي ان جي تور سون ۽ چانديءَ سان ٿي سگهي ٿي."

"سازن وارا پنهنجين جاين تي اچي ويهندا." شاگرد چيو، "۽ سازن جي تارن کي ڇيڙيندا ۽ اهڙي انداز سان لچندي جو هن جا پير پٽ تي نه پوندا ۽ دعوت ۾ شريڪ امير هن جي چوگرد اچي مڙندا، پر مون سان هوءَ نه لچندي، ڇاڪاڻ ته مون وٽ ڳاڙهو گلاب ڪين آهي جو هن کي ڏيان." هو ڇپر تي ليٽي پيو، پنهنجو منهن پنهي هٿن ۾ جهلي روئڻ لڳو.

"هي ڇو روئي رهيو آهي؟" ڪنهن هن وِٽان لنگهندي پڇيو.

"ڇو؟" پوپٽ سج جي ڪرڻن ۾ ڦيرا ڏيندي چيو.

"ڇو؟" لالهه جي گل پنهنجي پاڙيسري نرگس جي گل کان پڇيو.

"هو ڳاڙهي گلاب لاءِ ڳوڙها ڳاڙي رهيو آهي،" بلبل چيو.

"ڳاڙهي گلاب لاءِ؟" سيني کان رڙ نڪري وئي.

"ڪهڙي کل جهڙي ڳالهه!"

پر بلبل شاگرد جي سور کي سمجهي سگهي ٿي، هوءَ ماٺ ڪري ٻڙ تي ويٺي رهي ۽ عشق جي اسرارن تي سوچڻ لڳي.

اوچتو هن پنهنجا ڀور پکڙيا ۽ آسمان ۾ اڏامڻ لڳي. هو وڻن جي مٿان پاڇي مثل اڏامندي رهي. باغ جي وچ ۾ گلاب جو ٻوٽو بيٺو هو، جڏهن هن ان کي ڏٺو ته هوءَ ان وٽ هلي آئي.

"مون کي ڳاڙهو گلاب ڏي." هن چيو، "مان توکي پنهنجو مٺي ۾ مٺو گيت ٻڌائينديس."

پر ٻوٽي پنهنجو ڪنڌ ڌوڻيو، "منهنجا گل سفيد آهن." ان ورائيو. "اهڙا سفيد جهڙي سمنڊ جي ڪڄ، اهڙا سفيد جهڙي جبلن جي چوٽين تي پوندڙ برف."

"پر تون منهنجي ڀاءُ ڏانهن وڃ جيڪو رابيل جي ويجهو بيٺو آهي، شايد هو توکي اهو گل ڏئي جيڪو توکي کپي."

بلبل گلاب جي ان ٻوٽي وٽ اڏامي آئي، جيڪو رابيل جي ويجهو بيٺو هو.

”مون کي ڳاڙهو گلاب ڏي ۽ مان توکي پنهنجو سنئي ۾ منئو گيت ٻڌائيندس.“ بلبل چيو.

گلاب جي ٻوٽي پنهنجو ڪنڌ ڌوڻيو.

”منهنجا گل پيلا آهن،“ هن جواب ڏنو، ”اهڙا پيلا جهڙا سامونڊي پري جا وار، جيڪا عاج جي تخت تي ويهندي آهي؛ ۽ سورج مکي کان وڌيڪ پيلا، جيڪا سڄو ڏينهن سڄ ڏانهن ڏسندي رهندي آهي.“

پر منهنجي ڀاءُ ڏانهن وڃ جيڪو شاگرد جي دريءَ جي ويجهو بيٺو آهي. شايد تون اتان من جي مراد مائين.“

پوءِ بلبل اڏامي گلاب جي ٻوٽي وٽ آئي جيڪو شاگرد جي دريءَ جي ويجهو بيٺو هو.

”مون کي ڳاڙهو گلاب ڏي،“ بلبل چيو، ”مان توکي پنهنجو مٺي کان مٺو گيت ٻڌائيندس.“

پر ٻوٽي پنهنجو ڪنڌ ڌوڻيو.

”منهنجا گل ڳاڙها آهن،“ هن ورائيو، ”اهڙا ڳاڙها جهڙا ڀمن جي ڪاٺين مان لڪرلڊ ياقوت ۽ مرجان کان وڌيڪ ڳاڙها آهن جيڪا سمنڊ جي تري ۾ لهرن ۾ لڏندي رهندي آهي. پر سرديءَ منهنجي رڳن کي ٺاري، پاري منهنجي مکڙين کي ساڙي ۽ طوفان منهنجي ٽارين کي توڙي ڇڏيو آهي، هن سال منهنجي شاخن تي گل نه ٽڙندا.“

”مون کي ته صرف هڪ ڳاڙهو گلاب کپي“ بلبل اداس لهجي ۾ چيو، ”صرف هڪ ڳاڙهو گلاب! ڇا ڪو اهڙو طريقو نه آهي جو مان هڪ ڳاڙهو گلاب حاصل ڪري سگهان؟“

”هڪ طريقو آهي،“ ٻوٽي جواب ڏنو، ”پر اهو اهڙو ته ڀوائتو آهي جو منهنجي همت نٿي ٿئي ته توکي ٻڌايان.“

”مون کي ٻڌاءِ“ بلبل منت ڪندي چيو، ”مون کي خوف نه ٿيندو.“

”جيڪڏهن توکي ڳاڙهو گلاب کپي،“ ٻوٽي چيو، ”ته توکي اهو رات جو چنڊ جي چانڊاڻ ۾ پنهنجي گيتن سان پيدا ڪرڻو ۽ پنهنجي دل جي خون سان ان ۾ رنگ ڀرڻو پوندو. تون پنهنجي ڇاتي کي منهنجي ڪنڊي تي رکي مون کي گيت ٻڌائيندي رهندينءَ، سڄي رات تنهنجا گيت جاري رهندا، ڪنڊو، تنهنجي دل ۾ نشتر جان کتو رهندو، تنهنجو حياتي ڏيندڙ رت منهنجي رڳن ۾ دورو ڪندو رهندو ۽ منهنجو ٿي ويندي.“

”هڪ ڳاڙهي گل لاءِ ساهه جو سودو ڏاڍو ڳرو آهي.“ بلبل رڙ ڪئي، ”۽ ساهه سڀ کي پيارو آهي. گهاٽي جهنگ جي وڻن وٽن ۾ ويهي سج کي سونهري رٿ ۽ چنڊ کي ڪرڻن جي ڏوليءَ ۾ ويندو ڏسڻ ڪيڏو نه من موهيندڙ آهي. ماٿري جي سبز مخملي زمين تي

Gul Hayat Institute

ٽڙيل رلنگ ۽ رنگي گلن مان ايندڙ هبڪار ڪيڏي نه روح کي راحت ڏيندڙ آهي، صبح ويل گلن جي نرم ۽ نازڪ ڇپن تي مرڪندڙ ماڪ ڪيڏي نه دلفريب آهي، ان هوندي به عشق حياتي کان افضل آهي ۽ هڪ پکيءَ جي دل هڪ انسان جي دل جي ڀيٽ ۾ ڪهڙي حيثيت ٿي رکي؟"

پوءِ هن اڏامڻ لاءِ پنهنجا پر پکيڙيا ۽ آڪاس ڏانهن آڏامڻ لڳي. باغ جي مٿان ٻاڇي والگر اڏامندي وئي.

نوجوان شاگرد اڃا تائين اتي ڇپر تي ليٽيو پيو هو، جتي هوءَ هن کي ڇڏي وئي هئي، ۽ هن جي سهڻين اکين ۾ ڳوڙها جهرڪي رهيا هئا."

"من کي مونجهو نه ڪر." بلبل چيو، "سرهو ٿيءُ، توکي تنهنجو ڳاڙهو گلاب ملندو. مان سڄي رات گيت ڳائي ان کي تنهنجي لاءِ پيدا ڪنديس ۽ پنهنجي دل جي خون سان ان کي ڳاڙهو بڻائينديس. مان ان جي موٽ ۾ صرف اهو چاهينديس ته تون ٻاڻ کي هڪ سچو عاشق ثابت ڪندين، ڇاڪاڻ ته فلاسافي جيتوڻيڪ نسوري سمجهه آهي پر عشق ان کان وڌيڪ عاقل آهي، ۽ قوت جيتوڻيڪ سموري سگهه آهي پر عشق ان کان وڌيڪ طاقت ور آهي. ان جا پر آڳن جهڙا ۽ ان جو جسم باهه مثل آهي. ان جا چپ ماکي کان مٺا ۽ ان جو هر دم مشڪ ۽ عنبر کان وڌيڪ سرهو آهي."

ڇوڪري ڪنڌ ڪڍي بلبل ڏانهن نهاريو ۽ جيڪي بلبل چئي رهي هئي سو ٻڌو، هو اهو سمجهي نه سگهيو، ڇاڪاڻ ته هو اهي ئي ڳالهيون سمجهي ٿي سگهيو جيڪي ڪتابن ۾ لکيل هيون.

پر ٻڙ جو پوڙهو وڻ هڪ هڪ لفظ سمجهي ٿي سگهيو ۽ هن جو هنيون بلبل لاءِ اداس هو، جنهن پنهنجو آکيرو ان جي ٽارين ۾ بڻايو هو.

"مون کي هڪڙو آخري گيت ٻڌاءِ" ٻڙ بلبل کي ڏک ڀري آواز ۾ چيو، "ڇاڪاڻ ته جڏهن تون هلي وينديءَ تڏهن مان ڏاڍو اڪيلو ٿي پوندس." پوءِ بلبل ٻڙ کي هڪ گيت ٻڌايو، هن جو آواز چشمن جي چاندي جهڙي پاڻيءَ ۾ پيدا ٿيندڙ لهرين جي سرن جهڙو هو.

جڏهن بلبل پنهنجو گيت پورو ڪيو، شاگرد ڇپر تان اٿيو ۽ پنهنجي کيسي مان پينسل ۽ نوٽبڪ ڪڍيائين.

"هن کي سونهن نه آهي." هو "پڪيو، ان کان ته انڪار نٿو ڪري سگهجي، پر هن ۾ سچائي ڪانهي، اها حقيقت آهي ته هوءَ انهن فنڪارن مثل آهي جن جو ٻاهر من موهيندڙ ۽ اندر وفا کان خالي هوندو آهي. هوءَ ٻئي ڪنهن لاءِ پاڻ قربان ڪري نٿي سگهي. هن کي

Gul Hayat Institute

صرف موسيقي سان چاھ آھي، ھر ڪنھن کي ڄاڻ آھي تہ سمورا فن خود غرض آھن، پر اھو مٺو پولہ و تہ ان ھولدي بہ ھن جي آواز ۾ ڪجھ ميناج پري موسيقي آھي. ڪھڙي نہ ڏک جھڙي ڳالھ آھي جو انھن ۾ ڪابہ صداقت ۽ ڪنھن جي لاءِ ڪو لاڀ ڪونھي." ھو پنھنجي ڪمري ۾ ھليو ويو ۽ پنھنجي نرم بستري تي ليٽي پنھنجي محبوب بابت سوچڻ لڳو، ٿوري وقت ڪان پوءِ ھن کي ننڊ اچي وئي.

جڏھن آسمان ۾ چنڊ ڪڙيو، بلبل آڏامي گلاب جي ٻوٽي وٽ آئي ۽ پنھنجي سيني ۾ ڪنڊي کي چپايائين. ھوءَ سڄي رات ڳائيندي رھي، چنڊ ۽ ستارا ھن ڏانھن منھن ڪري ھن جا گيت ٻڌلدا رھيا. سڄي رات ھوءَ ڳائيندي رھي، ڪنڊو ھوريان ھوريان ھن جي سيني ۾ گھڙندو ويو ۽ ھن جي حياتي وارو رت ٻوٽي ۾ داخل ٿيندو رھيو.

ھن پھريان نوجوان ڇوڪر ۽ نوجوان ڇوڪريءَ جي دل ۾ محبت جي جنم جا گيت ڳاتا. گلاب جي ٻوٽي جي چوٽيءَ تي ھڪ سھڻو گلاب ٽڙڻ لڳو، جيئن ھوءَ گيت پٺيان گيت ڳائيندي وئي تيئن، گلاب جو چھرو زرد ھئو، اھڙو جھڙو نديءَ جي مٿان ڌنڌ ۽ جھڙا صبح جا نوان ڪرڻا.

ان وقت ٻوٽي رڙ ڪري بلبل کي چيو، "دل کي وڌيڪ ويجھو ڪر نہ تہ ان کان اول جو گل خوبصورت رنگ ۽ روپ اختيار ڪري، سج اڀري پولدو."

بلبل پنھنجي ڇاتيءَ کي اڃا بہ زور سان ڪنڊي ڏانھن چڪيو ۽ ھن جي گيتن جو آواز جيئن پوءِ تيئن بلند ٿيندو ويو، ڇاڪاڻ تہ ھوءَ عشق جي بلنديءَ بابت ڳائي رھي ھئي، گلاب جي پنکڙين ۾ ھلڪي ۽ نزاڪت ڀري سرخي پيدا ٿي وئي، اھڙي سرخي جھڙي گھوٽ جي ڳلي تي وھانوَ جي پھرين رات ونيءَ جي چپن کي چمندي پيدا ٿيندي آھي، پر ڪنڊو اڃا ھن جي دل تائين ڪين پھتو ھو، انڪري گلاب جي دل وارو حصو اڃا سفيد ھو، ڇاڪاڻ تہ بلبل جو درد جيئن پوءِ تيئن وڌندو ويو. ھن جي گيتن ۾ جيئن پوءِ تيئن بي خودي ۽ مستي وڌندي وئي، ھاڻي ھوءَ انھي عشق جو ذڪر ڪري رھي ھئي جنھن کي موت معراج بخشي ٿو ۽ انھن عاشقن جو بيان ڪري رھي ھئي جيڪي مقبرن ۾ دفن ڪين آھن.

ھاڻي سھڻو گلاب سرخ ٿي ويو، اھڙو سرخ جھڙو شام ويل شفق، گلاب جو دامن سندور جھڙو سرخ ۽ دل ياقوت وانگر لال ھئي.

بلبل جو آواز ھيٺو ٿيندو ويو، ھن جون ڪنپڙاٽيون ڦڙڪڻ لڳيون، اولدھ ڇانئجي وئي. ھن جو آواز جيئن پوءِ تيئن ھيٺو پوندو ويو ۽ ھن محسوس ڪيو تہ ڪا شيءِ ھن جي نڙيءَ ۾ ڦڃي رھي ھئي.

پوءِ هن هڪ آخري گيت ڳايو. زرد چنڊ ٻڏو، ان کان پوءِ وسري وئي ۽ آسمان ۾ هلندو رهيو، ڳاڙهي گلاب ٻڌو ۽ هن جو جسم وجد ۾ جهومڻ لڳو ۽ هن پنهنجون پنکڙيون صبح جي ٿڌڙي هير ۾ کولي ڇڏيون. بلبل جي گيت جو پڙلاءُ هوريان هوريان پهاڙن کي پار ڪري ويو ۽ ننڊ ۾ ستل ڀڪارن کي سجاڳ ڪري ڇڏيو. پڙلاءُ تلائن ۾ بيٺل ڪنول جي گلن جي پاسي کان ترندو ۽ ندي ڪنارن تي سَرن ان جي سُر کي ٻڌو ۽ اهو پيغام نديءَ جي وهندڙ پاڻيءَ کي پهچايو.

”ڏس! ڏس!“ وڻ رڙ ڪئي، ”گلاب مڪمل ٿي ويو.“ بلبل ڪجهه نه ڪڇيو، ڇاڪاڻ ته هوءَ گلاب جي ٻوٽي جي پيرن ۾ مئي پئي هئي، هڪ وڏو خار هن جي دل ۾ کتل هو.

شام وقت شاگرد پنهنجي دري کولي ۽ ٻاهر نهاريو. ”ڪهڙي نه خوش نصيبي آهي!“ هن کان دانهن نڪري وئي، ”گلاب جو گل بيٺو آهي! مون پنهنجي زندگيءَ ۾ اهڙو گلاب ڪين ڏٺو آهي. اهو اهڙو ته سهڻو گلاب آهي جو لاطيني ڪتابن ۾ ضرور ان جو ڪو نالو هوندو.“ هو تورو جهڪيو ۽ ان کي پٽي ورتائين.

پوءِ هن پنهنجي مٿي تي ٽوپي رکي ۽ هٿ ۾ گلاب جهلي پروفيسر جي گهر ڏانهن ڊوڙيو.

پروفيسر جي ڌيءَ در جي ويجهو ويٺي هئي ۽ آسماني پٽ کي چرخي تي ڦيرائي رهي هئي ۽ هن جو ننڍڙو ڪتو هن جي قدمن ويجهو ڪنڌ جهڪايو اهليو پيو هو.

”تو چيو هو ته جيڪڏهن مون توکي ڳاڙهو گلاب جو گل آڻي ڏنو ته مون سان رقص ڪنديءَ. اجهو، مون تنهنجي لاءِ اهڙو ڳاڙهو گلاب آندو آهي، جنهن جهڙو پيو دنيا ۾ اڻ لڀ آهي. اج رات هن کي پنهنجي دل جي ويجهو لڳائجانءِ ۽ جڏهن اسان رقص ڪنداسين تڏهن توکي اهو گل ٻڌائيندو ته منهنجو توسان ڪيترو پيار آهي.“

ڇوڪريءَ منهن گهنجائي هن ڏانهن ڏٺو، ”مان سمجهان ٿي ته اهو منهنجي لباس سان ڪين ٺهڪندو.“ هن جواب ڏنو، ”ان کان سواءِ نواب جي ڀائٽي مون ڏانهن ڪجهه سچا هيرا موڪليا آهن، هر ڪنهن کي پتو آهي ته گلن کان هيرن تي وڌيڪ ناڻو خرچ ٿو ٿئي.“

”ها، مان قسم سان چوان ٿو ته تون نهايت بي قدر آهين،“ شاگرد ڪاوڙ مان چيو: ۽ هن گلاب جي گل کي گهٽيءَ ۾ ڪٽي ڦٽو ڪيو، جتي اهو گندي پاڻيءَ جي ڍبي ۾ وڃي ڪريو ۽ هڪڙي گاڏيءَ جو ڦيٿو ان جي مٿان وهي ويو.

ڇوڪريءَ وراڻيو، ”مان توکي ٻڌايان ٿي ته تون نهايت بي لحاظ آهين: پر تون آهين ڇا؟ هڪڙو شاگرد، مان ڄاڻان ٿي ته تنهنجي بوٽن تي نواب جي بوٽن وانگر چانديءَ جا بڪل به ڪين آهن.“ هوءَ يڪدم پنهنجي جاءِ تان اٿي ۽ گهر ۾ اندر هلي وئي.

"عشق! کهڙي نہ بي وقوفي جي ڳالهہ آهي." جيئن هو اتان هلڻ لڳو شاگرد چيو، "اهو منطق جي اڌ برابر بہ نہ آهي، ڇاڪاڻ تہ اهو ڪنهن ڳالهہ کي ثابت نٿو ڪري سگهي، وڏي ڳالهہ تہ اهو هميشه اهڙيون ڳالهيون ٻڌائي ٿو جيڪي ٿيڻيون ناهن ۽ اسان کي انهن ڳالهين جو يقين ڏياري ٿو، جيڪي ڪوڙيون آهن، حقيقت ۾ ان تي عمل ٿي نٿو سگهي ۽ هن زماني ۾ باعمل ٿيڻ ئي سڀ ڪجهہ آهي. مون کي فلاسفي ڏانهن توجهہ ڏيڻ گهرجي ۽ زندگيءَ جي حقيقت کي معلوم ڪرڻ گهرجي."

هو پنهنجي ڪمري ڏانهن موٽي آيو ۽ هڪڙو دز سان پريل ٿلهو ڪتاب ڪڍيائين ۽ ان کي پڙهڻ شروع ڪيائين.

Gul Hayat Institute

بانو قدسيه

مترجم: عبدالقادر جوڻيجو

ڪُنجي

هونئن ته گهر ۾ اهڙا ڪُلف هئا، جن جون ڪُنجيون وڃائجي ويون هيون ۽ ڪجهه اهڙيون ڪُنجيون هيون، جن جا گهڻي وقت کان وٺي ڪُلف نٿي مليا، پر چانديءَ وانگر چمڪندڙ چلي ۾، ڪنهن انيچي ڪيس جي هڪڙي ٻوريل مُنهن واري ڪُنجي به هئي، جيڪا وڏين وڏين ڪُنجين جي وچ ۾ ائين ٿي ڪِسڪندي، لُڏندي وڃندي پئي آئي ۽ سلميٰ کان سواءِ ٻيو ڪو به نه ڄاڻندو هو ته ننڍڙي ڪُنجي چلي ۾ آئي ته ڪيئن آئي؟

خود سلميٰ کي گهڻي وقت تائين اها ڪڙڪ نه پئجي سگهي ته منظور جي اچڻ سان سڄي گهر جو واتاورڻ ڪيئن بدلجي ويو؟ ساڳيو ئي ادو نصير هو، ڪيس اهڙو ئي سمارٽ، سهڻو، پيارو لڳندو هو ۽ اهو ئي ادو نصير هو، جو ميٽنگ ۾ پينل بازاري ڪتي وانگر سندس سڄي شخصيت ڪَنَ ويڙهي هلڻ لڳي هئي. ٻيا ته ڇڏيا، پر سلميٰ کي ته ائين محسوس ٿيندو هو ته ڄڻ گهر جون سڀ پيتيون تيهائين ڏکيون ٿي پيون آهن، ڪمرا پڪڙجي ويا آهن ۽ ڇِت جون ڪنڌيون هيٺ لڙڪي پيون آهن.

منظور جي اچڻ کان اڳ سلميٰ هن ٻه-ماڙ واري گهر جي شهزادي هئي. هوءَ ڪنگروءَ جي دادلي ٻچي وانگر هئي، جنهن کي گهر جا سڀ ماڻهو وس آهر پنهنجين پنهنجين ڪڇُن ۾ لڪائي هلندا هئا. امان ابي جي ته خير هوءَ دادلي هئي ئي، پر سئوٽ جي اک جو تارو ٿيڻ جهڙو تهڙو ڪم نه هو. ادو نصير ته وري اهڙو ڪُوار ڪيندڙ هو، جو صاف سنيءَ پليٽ ۾ آگري ڦيري، ڪتان نه ڪتان متيءَ ذرو ڪيڏي وٺندو هو. حيرت جي ڳالهه آهي جو عمر سان گڏ هوءَ ادي نصير کي پانئيتي ٿي ويئي هئي. هاڻ ته نه ڪيس ميرن پيرن تي اعتراض رهيو هو ۽ نه ڏکي ڪڙيءَ واري جُتي پائڻ تي. ايڏي وڏيءَ ڪَتَ کان پوءِ جڏهين منظور هن گهر ۾ آيو ته سلميٰ کي محسوس ٿيو ته ڄڻ سڄي ڪائنات پيئي گهمي ۽ گهمريون ڪائيندي صابڻ جي بوڙين وانگر ڦاٽي پوندي!

منظور صاحب هن گهر ۾ ڇو آيو؟ ان جا ڪيترائي ڪارڻ هئا. هڪڙو ته ادي نصير جو سنگتي هو، ٻيو ته وڏن شهرن ۾ هن لاءِ سولائيءَ سان جڳهه نٿي ملي. ان ڪانسواءِ منظور صاحب ماڻس سان پري جي مائٽيءَ ۾ به ٻڌل هو ۽ گپ ڪرڻ ڪانپوءِ سلميٰ اندازو لڳايو ته هو هڪڙي ڍنگ ڪان ذري گهٽ سندس نانو هو!

سلميٰ کي اهڙيءَ مائٽيءَ تي اعتراض ڪونه هو. پر ڏکيائي اِها هئي ته منظور صاحب لنڊيءَ چمار ۾ هوبهو نانن واريون حرڪتون ڪندو هو. سندس اچڻ کان اڳ سلميٰ جو خيال هو ته هن گهر ۾ ڪانئس سواءِ ٻئي ڪنهن کي خود پسند ٿيڻ جو حق نه آهي. سندس هر راءِ اصول آهي ۽ هر خواهش حڪم! پر جڏهين منظور صاحب پير پريا ته سلميٰ کي خبر پيئي ته هن ننڍيءَ ڍنڍ ۾ سمنڊ جو ڏيڏر اچي ڪريو آهي. هر ڳالهه تي ٽوڪهائي مُرڪ، هر پل مٿي ۾ سڙَ.

پيلا اهو به ڪڏهين ڪنهن ٻڌو هو ته سلميٰ نيرو سوٽ پاتو هجي، گهر جا ڀاتي ماشا الله ماشا الله ڪندا وتن. ادو نصير سهڪي سهڪي ڳالهيون ڪري ۽ منظور صاحب اخبار ۾ ڇپيل شڪلين تي مڇون ٺاهيندو وتي. انهيءَ ڏينهن ته اجا به حشر متو جڏهين نيري سوٽ سان گڏ ڪاريون چوڙيون پاتيون هئائين، پر ايڏي ڇمڪي تي به منظور ڏانهنس ڪونه ڏٺو. جڏهين هوءَ ماني کائڻ ڪانپوءِ هٿ ڌئڻ لاءِ ڪينڊيءَ تي جهڪي بيٺي هئي ته منظور صاحب پر ۾ بيٺو هٿن تي صابڻ ملي رهيو هو. سلميٰ ڀُسيل آڱرين سان چولي جي ٻانهن اجا به مٿي ڪري ڇڏي هئي، ٻانهن ۾ ڇڻڪات ڪندڙ ڪاريون چوڙيون هڪ ٻئي جويان ڪرائيءَ تي لهي آيون هيون. پر نانو سڙَ وجهي صابڻ جي ڳجيءَ جو گولو ٺاهڻ ۾ پورو هو جهڙوڪر اهو گولو ٺاهڻ ايترو ئي ضروري هو. ان ڪري ئي ته سلميٰ هٿ ڌئڻ سان پنهنجي ڪمري ڏانهن هلي ويئي. ڪيس احساس ٿيو ته سندس گهر جو ماحول هيڪاري بدلجي ويو آهي.

ماحول جي تبديل ٿيڻ جي ڪري هوءَ ايتري قدر پريشان نه هئي، هوءَ ته صرف ان ڳالهه جي گهوري هئي ته ڪنهن نه ڪنهن نموني هڪ پيرو نانو به ادو نصير ٻنجي وڃي ۽ ان ئي وانگر رُنلن کي پرچائيندو رهي. هن هر ممڪن جتن ڪري ڏٺو پر نانو پنهنجيون رلنگين ٽائيون ۽ آمريڪن بشرٽ پائي لاڳيتو سڙَ چاڙهيو پنهنجي ڌنڌي تي ويندو رهيو. ٺيٺ جڏهين سلميٰ جا سڀ ليرا پيلا سوٽ پنهنجي رنگيني وڃائي ويٺا ۽ ڍنڍ جي مڇي سامونڊي ڏيڏر جي سامهون اَڻ مڇي ويني ته هڪ ڏينهن سلميٰ کي ماڻس ٽئين منزل تي جڳهه جي چنڊ ڦوڪ لاءِ موڪليو. ادي نصير جي ڪمري مان آواز اچي رهيا هئا. نانو ۽ ٻاڻ وسائل نموني ڪنهن جو ذڪر ڪري رهيا هئا. سلميٰ دروازي جي آڏو بيهي رهي. ادي نصير پئي چيو:

”تعجب آهي ته هوءَ توکان ايتري قدر مختلف آهي.“

پوءِ ناني ڳالهايو: ”ها، سڀ ٺا چون. هن جو رنگ پيلو آهي ۽ آئون ته تنهنجي سامهون آهيان. هوئنئن ٿوري ٿلهيرڙي آهي.“

Gul Hayat Institute

”ڪاش، مون کي سندس ڪو فوٽو ڏيکاري سگهين؟“ نصير چيو.

”منهنجي اٽيچي ڪيس ۾ آهي. شام جو ڏيکاريندو سانءِ.“

اِتي ادي نصير ڏکهو شوڪارو پريو ۽ وڏي افسوس سان چيائين: ”آئون ته حيران آهيان ته تون جيئرو ڪيئن آهين؟“

ناني گھڙي دير تائين ڳالهه جو جواب ڪونه ڏنو ۽ پوءِ تقريباً پنهنجو پاڻ کي چيائين: ”جڏهين پاڻي مٿي مٿان منيو وڃي ته پوءِ ماڻهو جيئرو رهڻ تي مجبور ٿي پوندو آهي.“

سلميٰ کي ان ڳالهه جي قطعي اميد ڪانه هئي. سڄو ڏينهن هنڌ تي پئي ورندي رهي. هيستائين ته ڪڏهين ڪڏهين اسرو تي پوندو هئس: اجهو ڪي اجهو ناني هٿيار ڦٽا ڪيا، پر صبح واري ڳالهه بِندي بلڪل مايوس ٿي چڪي هئي. هاڻ سندس دل ۾ اٽيچي کولڻ ۽ تصوير ڏسڻ جي تمنا ڪانسواءِ ٻيو ڪجهه به نه رهيو هو ۽ ڪڏهين اٽيچيءَ جي ڪُنجي لٿي ملي ته ڪڏهين منظور ڪمري ۾ موجود هو.

ان شام جو ڪڪر ڇانيل هئا. نصير ۽ منظور سئنيما ڏسڻ لاءِ وڃي چڪا هئا. اڄ سلميٰ اهو فيصلو ڪري ڇڏيو هو ته نصير سان ضرور ملبو ۽ ڪيس پڪ ڏبي ته پاڻ سانس شادي ڪرڻ جو فيصلو ڪري ڇڏيو اٿس. ايڏو وڏو فيصلو ڪرڻ جي باوجود سندس سڄو ڌيان ان اٽيچي ڪيس ڏانهن هئو، جنهن ۾ ڳوريءَ ۽ ٿلهيرڙي ڇوڪريءَ جي تصوير پيل هئي. جڏهين چڱي اونده ٿي ويئي ۽ شين جا ڏڪ لڪجي ويا تڏهين هوءَ مٿينءَ منزل ۾ آئي ۽ هن منظور جي وهاڻي هيٺان، ڪتابن جي ميز تي، سينگار جي ميز جي خانن ۾ هر جڳهه اٽيچي ڪيس جي ڪُنجي جي ڳولا ڪئي، پر ان اڌوري اونده ۾ ڪيس ڪُنجي ڪانه ملي. هار ڪائي جڏهين اٽيچي ڪيس وٽ پهتي تڏهين ڪيس محسوس ٿيو ته جهڙوڪر سڄو ڏينهن غوطا پئي کاڌائين ۽ هڪڙي به سپ هٿ ڪانه آيس ۽ هاڻ ڪا پنهنجي مرضيءَ واري اٿل پاٿيهي ٿي پاٿيهي سندس قدمن ۾ سپن جا ڍير ڇڏي ويئي. اٽيچي ڪيس جي ڪلف ۾ بنديل ٽڪڙيءَ جهڙي ڪنجي لڳل هئي.

سلميٰ اٽيچي کولي- اندر ڪيترين ئي ٽڙيڪڙ ٽائيون، رنگين ريشمي رومال، رسالا، خط ۽ اونڌيون سونڌيون شيون پاڻ ۾ هيٺ مٿي ٿيون پيون هيون. سلميٰ کي انهي اٽيچي ڪيس جي شين کي سنوارڻ جو ڪيڏو نه ارمان هو. اِن پوري نه ٿيندڙ تمنا کي ياد ڪري سندس اکيون پڄي پيون. هن اٽيچي هيٺان وڇايل اخبار کي دونهاٽيل نظرن سان ڏٺو ته ڪيس هٿن ۾ هڪ تصوير اچي ويئي. شام جي اونداهيءَ ۾ ڪيس اها ڇوڪري اڃا به وڌيڪ پراسرار ۽ خوبصورت ڏسڻ ۾ آئي.

اڃا تصوير کي چڱيءَ طرح ڏٺو به نه هئائين ته چاڙهين تان قدمن جو گوڙ پڌڻ ۾ آيس. هن جلديءَ ۾ تصوير اخبار هيٺان رکي، گڏ وچڙ ٽائيون ۽ رومال اندر ڦٽيا ۽ اٽيچيءَ جو

ڍڪ بند ڪري ڇڏيو. پر انيچيءَ جي ڪُنجي سندس پنل ترڻ تي رهجي ويئي. جڏهين منظور ۽ نصير اچي ويا تڏهن هوءَ سيگهه ۾ آئي ڪرڻي تي ۽ مٿ پوري چيائين: ”توهان امان جون ڪنجيون ته ڪونه ڏنيون؟“

منظور ڪمري جي بتي ڪُڙڪي سان ٻاري ۽ پوءِ تعجب مان چيائين، ”جي، امان جون ڪُنجيون؟“

”شام ڪان وٺي نتيون ملن، امان پئي چيو ته پاڻ صبح جو هيڏانهن ٻه آئي هئي.“

”ڏسي ونوس، متان هتي ڪٿي هجن.“

پر هوءَ ڪنجين ڳولڻ بدران مٿ ۾ موتي لڪائي هيٺ لهي آئي. سلميٰ کي ڪڏهين ٻه اهو خيال نہ آيو هو ته عين ان ڏينهن منظور سندن گهر ڇڏي هليو ويندو. جڏهين هوءَ ڪمري ۾ وجي ويٺي ته منظور بنا ڪڙو ڪڙڪائڻ جي اندر هليو آيو، صفا وائڙو پئي لڳو ۽ ادي نصير وانگر سهڪيو پئي.

”لک لک مبارڪون هجن سلميٰ“ هن چيو، ”افسوس جو رات جي ڳڏجاڻيءَ ۾ ڪوله هوندس نہ ته...“

”توهان وڃو پيا؟“ سلميٰ حيرانيءَ مان پڇيو.

”جي!“

”ڇو؟“

”ان ڪري جو پئي آءٌ ته تيس تنهنجو لانو ۽ نانا اهڙين ڳڏجاڻين ۾ لڙڪن هارا-ٽي ويندا آهن — ۽ ها سلميٰ، تو منهنجي انيچيءَ جي ڪنجي ته ڪانه ڏني؟“

سندس دل گهريو ته وهائي هيئان ڪُنجي ڪيڏي سندس سامهون آڇلائي، پر هن ناڪار ۾ ڪنڌ لوڏي چيو، ”نہ! مون ته ڪانہ ڏني. وڃائجي ويئي ڇا؟“

منظور جي نرڙ جا سپ سرَ چڻ لُڙڪ بنجي اکين ۾ پکڙجي ويا ۽ آهستي چيائين، ”اوهان ڪُنجيءَ جو ٿيون پڇو، هت خبر نہ آهي ته ڇا ڇا وڃائجي ويو آهي!“

سمجهہ پري سامونڊي ڏيڏر کي ائين ڳالهيون ڪندو ڏسي سلميٰ جو هينئون ڌڪ هڻڻ لڳو.

”۽ ها نصير خبر نہ آهي ته ڪڏهين ايندو. کيس منهنجا سلام ۽ مبارڪون ڏجو. هيءَ تصوير آهي، هن جي پويان مون سڀ تفصيل لکي ڇڏيا آهن، نصير کي تاڪيد ڪجو ته ضرور هن جي خبر ڪيڏي.“

سلميٰ وڏي تصوير هٿ ۾ ڪنئي ۽ سندس چهرو سوال بڻجي ويو. منظور ڏکهو ساهہ کنيو ۽ آهستي چيائين:

Gul Hayat Institute

”هڪڙو اهو ڏک گهٽ هو جو پنهنجيءَ پيٽ کي فسادن ۾ ڪٽي وڃائي آيس، هاڻ ليرا سوٽ ۽ ڪاريون چوڙيون به ڇڏيون پيون.“

سلميٰ جي چپن جا ڪنارا ٿڙڪڻ لڳا ۽ ڏاڍي ڏکيائيءَ سان چيائين: ”هيءَ توهان جي پيٽ جي تصوير آهي؟“

منظور ڪُلها لوڏيا ۽ پنُڪي ۾ مچيائين ”جي!“ پوءِ جهڙوڪر پنهنجو پاڻ کي چوڻ لڳو: پاڻي مٿي مٿان مٽي وجي ته انسان زنده رهڻ تي مجبور هوندو آهي.“

اهڙا ڪئين واقعا هر ماڻهوءَ جي زندگيءَ مان مٽيا آهن. انهن ننڍين ننڍين آٿل پرين وارداتن جا گهاءَ پاڻيهي ڇٽيو وڃن، پر اهو ڪير ٿو ڄاڻي ته چانديءَ جي چمڪندڙ چلي ۾ بند ٿيل وات واري ڪُنجي به آهي، جنهن کي آڱريءَ جي چوڌاري گهمائيندي سلميٰ ڏکهي پنڌ ۾ پئي ويندي آهي ۽ سندس ننڍڙو ٻارڙو ڄاڙيءَ هيٺان هٿ ڏيئي پڇندو اٿس، ”ڇا ڳالهه آهي امان؟“

۽ هوءَ ڪُنجيءَ کي مُٺ ۾ پيڙي چوندي آهي، ”ڪجهه به نه آهي، ڪجهه به نه آهي، منهنجا ٻچا.“

ڊافني ڊوماريئر
مترجم: غلام نبي ميمڻ

رابيڪا

ڪلهه رات مون خواب ۾ ڏٺو ته مان مانڊرلي پهچي وئي آهيان ۽ الهيءَ رستي تي لوهه جي شاهي دروازي جي سامهون بيٺي آهيان: جيڪو مانڊرلي ڏانهن وڃي ٿو. مان هزارين جتن ڪندي به اڳتي وڌي نه سگهيس، ڇو ته منهنجي راهه ۾ هڪ اجگر لوهي دروازو وات بند ڪري بيٺو آهي، ان تي زنجير چڙهيل آهي ۽ هڪڙو بيڙو ڪلف زنجير ۾ جڪڙيل گهوري رهيو آهي. مون خواب ۾ چوڪيدار کي سڏ ڪيا، پر منهنجو آواز سندس ڪنن تائين پهچڻ کان سواءِ مايوس ٿي موٽي آيو. مون لوهي دروازي جي ڪٽ چڙهيل شيخن مان نهارڻ جي ڪوشش ڪئي. مون محسوس ڪيو ته هاڻي مانڊرلي ۾ اڳئين جهڙي رونق ۽ ڇهڇٽو نه آهي ۽ نه وري سڄي زندگي رعنائين ۽ زيبائشن سان رونق افروز آهي.

اوچتو ئي اوچتو مون کي انهيءَ پرپور احساس ڇرڪائي ڇڏيو، ته مون ۾ مافوق‌الفطرت قوت پيدا ٿي وئي آهي ۽ مان تيز هوا وانگر سوسات ڪري شيخن جي وچ مان نڪري ويس. منهنجي سامهون اهو رستو هو، جنهن تي اسان اڪثر ڪري سير ۽ تفريح ڪندا رهندا هئاسون. رستو اڳئين وانگر ور وڪڙ هڻندو مانڊرلي طرف وڃي رهيو هو، پر هي رستو هاڻي اڳئين وانگر ڪشادو ۽ صاف سٿو نه هو. جڏهن مون هڪ وڻ جي لٽڪيل ٽارين کان بچڻ لاءِ ڪنڌ هيٺ ڪيو ته مون محسوس ڪيو ته سڄي ماحول ۾ تمام گهڻي تبديلي اچي وئي آهي. قدرت جو هٿ پنهنجي پوري بيباڪيءَ سان، ماحول جي المناڪين ۾ اضافو ڪرڻ لاءِ مصروف عمل آهي. اهو رستو اڳيون رستو نه آهي، بلڪ هاڻي اهو هڪ بيوه جي سينڌ وانگر اجڙي ويو آهي. اڳ ۾ به وڻ ۽ خودرو گل ۽ ٻوٽا انهيءَ رستي لاءِ خطرو هوندا هئا، پر ان وقت ان جي سنڀال جنهن ذوق ۽ شوق سان ڪئي ويندي هئي، انهيءَ سبب ڪري هي وڻ ۽ خودرو گل ٻوٽا ان رستي جي دلڪشي ۽ نظر فريبيءَ تي اثرانداز ٿي نه سگهيا: پر اڄ وڻن ۽ گلن ٻوٽن جون ڊگهيون ٽاريون، ڇهنبدار ننهن وانگر الهيءَ رستي جي منهن ۾ لڳل هيون ۽ هنڌان هنڌان رت جا ڦوهارا وهي رهيا هئا. رستي جي ٻنهي ڪنارن تي وڻ ڪلها ڪلهن سان ملائي بيٺا هئا. سندن شاخون هڪٻئي سان ائين مليل هيون جيئن مدت جي انتظار کان پوءِ

کو عاشق پنهنجي محبوب سان ملي ۽ پنهنجون ٻانهون سندس ڪَچيءَ ۾ هار ڪري ڇڏي. وڻن جي انهيءَ ميلاپ سان چڱا خاصا ٻنجي ويا هئا. انهن وڻن ۾ ڪيترا وڻ اهڙا به هئا، جي مون اڳ ۾ ڪڏهن به نه ڏٺا هئا. ڪي ننڍا ننڍا وڻ ٽارين مان سنهن ڪيڏي حسرت سان زماني جي رنگ ۽ ڍنگ جو مشاهدو ڪري رهيا هئا.

مان جذبات جي شدت کان انهيءَ رستي تي ڊوڙڻ لڳس. ڪٿي ڪٿي رستو نظرن کان يڪدم غائب ٿي ويو ۽ مون ائين محسوس ٿي ڪيو ته ويچارو رستو شايد وڻن ۽ ٽارين جي هجوم ۾ گم ٿي ويو آهي، پر جڏهن مان ويجهو ٿسي ويس ته ڪنهن ڪريل يا پڳل وڻ جي ٽلهي ٽڙ يا منجهيل ٽارين جي هيٺان رستو سڏڪا ڀريندي يا بارش سبب پيدا ٿيل گهارن جي ڪنارن تي مرڻينگ حالت ۾ نظر ٿي آيو. مون کي ڀهريون دفعو اهو احساس ٿيو ته هي رستو نهايت طويل آهي يا ممڪن آهي ته وقت سان گڏوگڏ پيمائش جا انداز به بدلجي ويا هجن. اڳ ۾ اهو رستو تمام ننڍو هوندو هو، جڏهن اسان ٻالهن ۾ ٻانهون وجهي رستي تي ڇهل قدمي ڪندا هئاسون. انهيءَ وقت اسان جي خواهش هوندي هئي ته هي رستو ايترو ته ڊگهو ٿي پوي جو اسان سڄي زندگي ان تي هلندا رهون ۽ هو ختم ٿيڻ جو نه پلجي به نه ڏالو وٺي. ليڪن اسان جي انهيءَ خواهش هوندي به رستو اک ڇنڀ ۾ پورو ٿي ويندو هو. ۽ اڄ اها حالت هئي جو مان چاهيان پئي ته رستو هڪ ئي ڇلانگ ۾ پورو ٿي وڃي، پر رستو هو جو شبِ انتظار وانگر وڌندو ئي پئي رهيو. منهنجون اکيون انهن نظر نواز نظارن ۽ دلفريب جلون کي ڳولڻ لاءِ بيقرار هيون، جن جا دامن حَسين يادن جي ناياب موتين سان ڀريل هئا. پر جيئن جيئن مان اکيون ڦاڙي انهن نظارن کي پئي تلاش ڪريان، تيئن تيئن منهنجي دل ۾ هڪ سوڙ پيدا ٿي ٿي. هر طرف وحشت ناڪ بربادي ۽ المناڪ آداسي ڇانيل هئي. وڻ ۽ ٽاريون ايترا ته وڌي ويا هئا، جو انهن جي حسرتناڪ بربادين ۾ ماندرلي ڏسڻ ۾ به نٿي آيو. منهنجي نگاهِ شوق انهن ٽارين ۽ وڻن جي غلاف کي چيري اڳتي وڌي وڃڻ چاهيو ٿي ته جيئن هوءَ يڪدم ماندرلي جي نظر نواز نظارن کي دامنِ نگاهه ۾ سمائي سگهي. ها، انهيءَ ماندرلي جي نظارن کي، جتي منهنجي جواني شباب جي حدن کان نڪري بلوغت جي سرحدن کي ڇُهيو هو، ليڪن هر دفعي وڻن جون شاخون ۽ گلن ٻوٽن جا پن منهنجي اکيان اڇي ٿي ويا.

اوچتو ئي اوچتو گلن ٻوٽن ۽ وڻن جي جهڳٽن جي اوٽ ۾ مون کي ناڪام قسمت ۽ بدنصيب ماندرلي نظر آيو. ۽ ماندرلي منهنجو گهر جو خيالات غم ۽ افڪارِ الم ۾ ٻڏل بي رونق ۽ آداس بيٺل — زبانِ حال سان پنهنجي اقبال مندي ۽ رعنائي ۽ زيبائيءَ جا قديم داستان ٻڌائي رهيو هو. ماندرلي جي بي رونق، زرد ۽ بي نور خد وخال ڏسي سازِ دل جون تارون هڪدم وڄڻ لڳيون، جيرا ٻُڪيون مڙي ويا ۽ ڳوڙها اکين ۾ اچي چلڪي پيا.

اڪيلائيءَ جي حسرتناڪ سناٽي ۾ ماڙيءَ ۾ مانڊڻ مانڊرلي ۾ مانڊرلي ٻيٺو هو. ها اسان جو مانڊرلي چپ چاپ گم سم ۽ اداس، منهنجي خواب جي چانڊوڪيءَ ۾ ان جون سفيد پٿريليون ديوارون چانديءَ وانگر چمڪي ويون. گردش زمانه مانڊرلي جي منهن تان سونهن ۽ سوڀيا شان ۽ مان سمورا ڇٽ ميساري ڇڏيا هئا. پر اهو ان جي متوازي ۽ متناسب ديوارن جو حسن کسي نه سگهيا. اڄ به مانڊرلي انهيءَ پُر عظمت اداسي، بي رونق تنهائي ۽ حسرتناڪ بربادي ۾ ائين نظر ۾ اچي رهيو هو جيئن ڪنهن ڪاٺيون ڪوئيندڙ جي ميرن هٿن هيرو چمڪي رهيو هجي.

مون پنهنجي دل تي مانڊرلي جو سير ڪيو. ليڪن افسوس اڄ مانڊرلي اسان جو نه هو. انهيءَ پُرپور احساس سان گڏ منهنجي دل ۾ ارمان پيدا ٿيو ته هاڻي اسان ان جي نظر نواز نظارن سان پنهنجي نگاهن کي ڪڏهن به پري نه سگهون. زماني جو هٿ وقت جي مرده لاشي کي ڪٿي ماضيءَ جي قبرستان ۾ دفن ڪري چڪو آهي. افسوس جو اهي محفلون ويران ٿي ويون جن جون ناقابل فراموش يادگيريون خانه دل ۾ وقت جي اونهن تهن جي هيٺان دٻجي ياس ۽ الم جي بار ڪان گهٽجي مري رهيون آهن.

هو به حيران ڪن حد تائين صابر ۽ شاڪر هو. هن ڪڏهن به زبان تي ڪا شڪايت نه آندي. اگر ڪڏهن پلجي سلجي زمالي جي ياد ڪي اچي ستايو به ڪٿي ته به شڪايت جو حرف دل زبان تي نه آيو.

ها ائين اڪثر ٿيو ته ڳالهيون ڪندي ڪندي ڪڏهن مانڊرلي جي ياد دل ۾ اڀري آئي ته ان جو شبستانِ وجود ان جي ياد نور سان چمڪي ويندو هو. ۽ هو ماضيءَ جي ڏلڏليل يادن ۾ نقشِ پا جي تلاش ۾ گم ٿي ويندو هو. سندس تازي وڻندڙ ۽ خوشنما منهن تان رونق ۽ تازگيءَ جا اثرات آهستي آهستي گم ٿي ويندا هئا. مون کي ائين محسوس ٿيندو هو ته ڪا غيبي قوت پنهنجي هٿن سان سندس منهن تان خوشي ۽ مسرت جا مڙئي خد و خال مٽائي رهي آهي. زندگي ۽ زنده دليءَ هوندي به هو بي جان نظر ايندو هو. اهڙيءَ حالت ۾ سگريٽ مٿان سگريٽ پيئڻ شروع ڪندو هو. پوءِ سگريٽ وسائڻ جي تڪليف ڪرڻ ڪانسواءِ ئي ڦٽي ڪندو ويندو هو. سندس چوڌاري اڌ مڙيل سگريٽن جا ٽڪرا ائين ٽڪڙيا پکڙيا پيا هوندا هئا جيئن خزان رسيده گل جا پن گل جي ڏانڊيءَ جي چوڌاري پکڙيا پيا هجن. مانڊرلي سندس باغ و بهار زندگيءَ کي اندروني طور خزان آلود بڻائي ڇڏيو هو. ليڪن هاڻي سندس زندگي ۾ بهار ئي بهار هئي. هو جڏهن مون کي ڏسندو هو ته سندس اکيون مسرت جي نور سان چمڪي ونديون هيون. انهي جو سبب شايد اهو هو ته سندس اعتماد مون تي پختو ٿي ويو آهي ۽ انهيءَ اعتماد مون کي به حوصلو ڏنو آهي ۽ پُراعتماد بڻائي ڇڏيو آهي. هاڻي مان اڳين پريشان ۽ مايوس ڇوڪري نه آهيان، جا چند سال اڳ ۾ خوف

Gul Hayat Institute

۽ دهشت ۾ ويڙهيل ماندرلي ۾ داخل ٿي هئس، بلڪ هاڻي مان حوصلي مند ۽ بهادر عورت بنجي چڪي آهيان.

مون کي چڱيءَ طرح ياد آهي ته مان مسز وان هوپر سان گڏ مونٽ ڪارلو جي هوٽل ۾ رهيل هئس ته هڪڙي ڏينهن مانيءَ جي ڪمري ۾ منهنجي ان سان ملاقات ٿي. اها ملاقات مسز وان هوپر جي ذريعي ٿي هئي. منهنجي ته اهو وهم گمان ۾ به نه هو ته اها ملاقات اڳتي هلي هڪ دوستيءَ ۾ تبديل ٿي ويندي.

هڪڙي ڏينهن مسز وان هوپر بيمار ٿي پئي ۽ ڊاڪٽرن کيس صلاح ڏني ته هوءَ بستري تي آرام ڪري. مان جيئن ته سندس پرگهور لهي نٿي سگهيس انهيءَ ڪري هڪ نرس جو انتظام ڪيو ويو. نرس جي اچڻ تائين مون کي صرف اهو ڪم ڪرڻو هو ته انهيءَ دعوت جي التوا جو اطلاع سڀني مهمانن کي ڏيان جن کي رات جي مانيءَ تي مدعو ڪيو ويو هو. مون ٽيليفون تي سڀني دعوتين کي اطلاع ڏئي ڇڏيو. جڏهن ٽيليفون ڪري مئنيجر جي ڪمري مان ٻاهر نڪتيس ته انهيءَ وقت ٻارهن لڳي چڪا هئا. مون دل ۾ خيال ڪيو ته منجهند جي مانيءَ مان به يڪدم فارغ ٿيڻ گهرجي، ڇو ته هڪ بجي مانيءَ جي ڪمري ۾ ايڏي ته رش ٿيندي آهي جو مون جهڙي شرميلي ڇوڪريءَ جو اتي اڪيلي سر ماني کائڻ مشڪل ٿي پوندو.

مان جڏهن هوٽل جي مانيءَ واري ڪمري ۾ داخل ٿيس ته اهو ڏسي منهنجي دل جي ڌڙڪن تيز ٿي وئي ته مسٽر ڊي ونٽر اسان جي مخصوص ميز ڪان اڳين ميز تي ويٺو آهي. اها هڪ اهڙي صورت حال هئي جنهن مان جان ڇڏائڻ جي مون جهڙي شرميلي ڇوڪريءَ ۾ صلاحيت نه هئي. انهيءَ جو سبب شايد اهو هو ته منهنجو شعور اڃان پختگيءَ جي انهيءَ سرحد تي نه پهتو هو، جتي قدم رکڻ کانپوءِ انسان ۾ خود اعتمادي پيدا ٿي ويندي آهي. مان سندس نظرن کان بچڻ لاءِ سامهون نهاريندي پنهنجي ميز ڏانهن وڌيس ۽ يڪدم ڪرسي تي ويهي ليپڪن کڻڻ لاءِ هٿ وڌايم. بي احتياطيءَ ڪان منهنجو هٿ گلدان سان وڃي لڳو ۽ اهو اونڌو ٿي ڪري پيو. پاڻي سڄي ميز تي پکڙجي ويو. هوٽل جو ملازم ڪمري جي پٺي حصي ۾ برتن رکي رهيو هو، انهيءَ ڪري هن گلدان کي ڪرندي ڪونه ڏٺو هو. انهيءَ حادثي کانپوءِ ته منهنجا رهيل کهيل حواس به خطا ٿي ويا. مان اڃان انهيءَ صدمي کان پاڻ سنڀاليو به نه هو ته ڇا ڏسان ته مسٽر ڊي ونٽر منهنجي پرسان هڪ ميز پوش کڻي بيٺو آهي.

”ميز پوش پسي ويو ڇا؟ ڪا ڳالهه نه آهي.“ مسٽر ڊي ونٽر چيو ۽ آلي ميز پوش کي ويڙهڻ لڳو.

”توهان تڪليف نه ڪيو. مان هتي اڪيلي ئي کائيندس. جيڪڏهن مير پوش آلو ٿي به پيو ته ڇا ٿي پيو.“ مون دل ئي دل ۾ شرمسار ٿي جواب ڏنو.

هوٽل جي ملازم جي نظر اسان تي پئي ۽ هو سڀ ڪم ڦٽو ڪري آيو. ان کي ڏسندي ئي مسٽر ڊي ولٽر چيو.

”ڪا ڳالهه نه آهي. منهنجي ميز تي هڪ ٻي به ماني کڻي اچ. هي محترمه مون سان گڏجي ماني کائيندي.“

اهو پهريون موقعو هو جو مون ان سان گڏجي هڪ ئي ميز تي ويهي ماني کاڌي. هن ماني کائيندي مون کان ڪيترائي سوال ڪيا ۽ مان پنهنجي سمجهه مطابق جواب ڏيندي رهيس. جڏهن مون کيس ٻڌايو ته مسز وان هوپر سان منهنجي مائٽي نه آهي بلڪ مان ته ان جي ملازم آهيان ۽ سير و سياحت ۾ سندس سيڪريٽريءَ جي حيثيت سان گڏ هوندي آهيان ته ان کي ڏاڍي حيرت لڳي.

مون کي انهيءَ زماني جي ڪابه ڳالهه ياد نه آهي. مونٽ ڪارلو ۾ اسان جو وقت ڪيئن گذريو. ڪيترا ڀيرا اسان سير ۽ تفريح لاءِ گڏجي وياسون ۽ انهيءَ وچ ۾ ڪهڙيون ڪهڙيون ڳالهيون ٿيون. مون ڇا چيو ۽ هن ڇا سمجهيو. مون کي ته اهو به ياد نه رهيو ته ڪهڙيءَ طرح مان ان سان ملڻ لاءِ بيقرار هوندي هئس ۽ پوءِ انهي بيقراريءَ ۾ ڪهڙيءَ طرح لفٽ جو انتظار ڪرڻ ڪانسواءِ ئي ڏاڪڻ تان چڙهي ڀڄندي هئس. ۽ پوءِ هوٽل جي آداب جو خيال رکڻ ڪانسواءِ ئي اطمينان سان وکون کڻندي دروازو کولي ٻاهر نڪري ويندي هئس. ٻاهر هو پنهنجي موٽرڪار ۾ ڊرائيور جي سيٽ تي ويهي اخبار پڙهندو رهندو هو. مون کي ڏسندي ئي خوشيءَ جو عڪس سندس چهري تي اڀري ايندو هو. ۽ هو اخبار پوئين سيٽ تي ڦٽي ڪري مرڪندي موٽرڪار جو دروازو کوليندو هو ۽ مان يڪدم سندس پرسان وڃي ويهي رهندي هئس.

مون کي جيڪڏهن ياد آهي ته صرف ايترو ته مان چمڙي جي گدي تي ويٺي هئس ۽ مونٽ ڪارلو جو نقشو منهنجي هنج ۾ کليو پيو هو. سير دوران جيڪڏهن ڪا ڳالهه ڪندي والگر چيندي هئي ته اها واچ هوندي هئي جا ڊيش بورڊ ۾ ٽڪ ٽڪ ڪندي رهندي هئي. مون کي چڱيءَ طرح ياد آهي ته هڪڙي دفعي مون انهيءَ واچ ڏانهن نهاريو ۽ يڪدم منهنجي دل ۾ خيال آيو.

هي وقت- يارهن لڳي ويهه منٽ- ڄمي وڃي. مون پنهنجون اکيون بند ڪيون. منهنجو خيال هو ته اکيون بند ڪرڻ شرط وقت جي رفتار بيهي ويندي ۽ اها حسين گهڙي منهنجي حافظي ۾ محفوظ ٿي ويندي. پر جڏهن مون اکيون کوليون ظالم گهڙي بدستور ٽڪ ٽڪ ڪري رهي هئي. انهيءَ وقت اسان هڪ موڙ وٽان لنگهي رهيا هئاسون. رستي جي پاسي کان آباد ٻنيءَ ۾ هڪ ڳوٺاڻي دوشيزه سيرن ڪپڙن سان اسان کي ڏسي رهي هئي. اسان ٻنهي کي ڏسي هڪ دلفريب مرڪ سندس چپن تي بجليءَ وانگر ڦري وئي ۽ سندس اکيون خوشيءَ جي لور سان چمڪي ويون.

اسان موڙ گذري چڪا هئاسون ۽ انهيءَ سان گڏ اها حسين دوشيزه بہ لظرن کان غائب ٿي چڪي هئي. انهيءَ وقت منهنجي دل چاهيو ٿي تہ مان ڊوڙ پائي ماضيءَ جي ڏنڌليل يادن ۾ پهچي وڃان ۽ انهيءَ خوشيءَ پري گهڙيءَ کي مضبوطيءَ سان پنهنجي سيني سان لڳائي ڇڏيان. يڪدم مون کي خيال آيو تہ جيڪڏهن مون اها نادر گهڙي پڪڙي بہ ورتي، پوءِ بہ مان ان کي ابديت ڏئي نہ سگهنديس. ڇو تہ وقت جي تيز ڌارا کي ڪوبہ روڪي نٿو سگهي ۽ وري انسان ــــ ان جو مثال تہ ڪک جهڙو آهي، جو وقت جي تيز وهڪري ۾ ائين وهي ويندو آهي، جيئن تيز گهوڙي تي ڪو اهڙو سوار ويٺل هجي، جنهن جو هٿ نہ واڳ ۾ هجي ۽ نہ وري پير رڪاب ۾.

”ڪاش، ڪا اهڙي ايجاد هجي ها، جو اسان پنهنجي يادگيرين کي پنهنجي حافظي جي شيشي ۾ عطر وانگر محفوظ ڪري سگهون ها ۽ پوءِ يادگيريون هميشه هميشه لاءِ زنده رهن ها.“ غير ارادي طور اها ڳالهہ منهنجي زبان مان نڪري وئي.

هن جون نظرون رستي تي ڄميل هيون ۽ هٿ اسٽيئرنگ تي.

”محترم! توهان زندگيءَ جي ڪهڙي ياد کي پنهنجي حافظي جي شيشيءَ ۾ عطر وانگر محفوظ ڪرڻ چاهيو ٿيون؟“ مسٽر ڊي ونٽر پڇيو.

مان اهو اندازو لڳائڻ کان قاصر هيس تہ هن اهو سوال مون سان ٺٺر ڪرڻ لاءِ ڪيو آهي يا واقعي ڪجهہ معلوم ڪرڻ گهريائين ٿي. انهيءَ ڪري مون بنا ڪنهن سوچڻ سمجهڻ جي جواب ڏنو:

”مان چاهيان ٿي تہ زندگيءَ جي هنن حسين گهڙين کي پنهنجي ذهن ۾ هميشه جي لاءِ محفوظ ڪري ڇڏيان.“

”چا، توهان موسم جي تعريف ڪري رهيون آهيو يا مون کي سٺي ڊرائيونگ ڪرڻ تي خراج تحسين ادا ڪري رهيون آهيو؟“ هن ائين چيو ۽ سندس چپن تي هڪ پياري مُرڪ پکڙجي وئي، جا ڏسندي ئي ڏسندي هڪ وڏي ٽهڪ ۾ تبديل ٿي وئي.

ٻئي ڏينهن مسز وان هوپر ٻئي ڏينهن تي شام واري گاڏيءَ ۾ پئرس وڃڻ جو پروگرام بنايو. سندس ڌيءَ نيويارڪ وڃڻ لاءِ پئرس پهچي رهي هئي. انهيءَ ڪري هن مون کي يڪدم سفر جو سامان ٻڌڻ ۽ هوٽل جو حساب چڪتو ڪرڻ لاءِ ضروري هدايتون ڏنيون ۽ تاڪيد ڪيو تہ مان اڄ ئي هلڻ جون تياريون مڪمل ڪري ڇڏيان.

مان پنهنجي ڪمري ۾ اچي، پنهنجو سامان سوڙهو ڪرڻ لڳس. انهيءَ وچ ۾ مون کي ڪي رکي مسٽر ڊي ونٽر جو خيال اچي رهيو هو ۽ مان سوچي رهي هيس تہ جڏهن مان ان کي پنهنجي وڃڻ جو اطلاع ڏينديس تہ ان جو ردعمل ڇا ٿيندو. مان خيالي پلاءَ پچائڻ ۾

مشغول هئس ته مون کي خيال آيو ته جڏهن مان ان کي چوندس ته اسان سياڻي شام واري گاڏيءَ ۾ پئرس وڃي رهيا آهيون تـه سندس چپن تي دلفريب مُرڪ پکڙجي ويندي، جا ڏسندي ئي ڏسندي ان فقري ۾ سمائجي ويندي، ”تـون خط ضرور لکجانءِ.“ ۽ مـان مسٽر ڊي ونٽر جي احسان نوازيءَ جو شڪريو ادا ڪندي چوندس، ”مسٽر ڊي ونٽر، مان توهان جي دل جي گهراين سان شڪرگذار آهيان. توهان مونٽ ڪارلو ۾ رهڻ دوران مـون سان ڏاڍو همدردانه سلوڪ ڪيو. مون وٽ توهان جو شڪريو ادا ڪرڻ لاءِ موزون لفظ ئي نـه آهن.“ هو انهن شڪراداڻيءَ جي لفظن کي نظرانداز ڪندي پڇندو، ”توهان پنهنجي ائڊريس ته ڏيندا وڃو.“ ۽ مان يڪدم جواب ڏيندس، ”توهان خاطري ڪيو، مان توهان کي پنهنجي ائڊريس موڪليندس“

انهيءَ مختصر ملاقات کان پوءِ مسٽر ڊي ونٽر سگريٽ ڪيدي، چپن تي رکندو ۽ پوءِ ڪنهن ويٽر کي چوندو، ”ميان تو وٽ ماچيس جي تيلي آهي؟“ انهيءَ وقت مان سوچي رهي هوندس ته موڪلائڻ ۾ باقي چار-پنج منٽ وڃي بچيا آهن ۽ انهيءَ کان پوءِ مان هن کي ڪڏهن به ڏسي نه سگهندس، جيئن ته مون کي وڃڻ جي تڪڙ هوندي، انهيءَ ڪري انهيءَ مختصر گفتگوءَ کان پوءِ مان ڪانئس موڪلائڻ جي اجازت گهرندس.

دروازي جي کڙڪڻ تي منهنجي خيالن جو سلسلو ٽٽي پيو، مون اٿـي دروازو کوليو. ڏٺم ته مسز وان هوپر در تي بيٺي آهي. هن مون کي ڏسندي ئي رڙ ڪئي، ”تون ته هٿ تي هٿ رکي ويٺي آهين، جلدي ڪر.“

”معاف ڪجو مسز وان هوپر، مون کـي دير ٿي ويئي، سان اجهو ٿـي اچـان“، مون جواب ڏنـو.

ان جي وڃڻ کان پوءِ مان وري بـه خيالن جي سمنڊ ۾ ٻڏي ويس. مـون کي خيال آيو ته چند هفتن کان پوءِ هو به مانڊرلي هليو ويندو، اتي ميز تي ٽپال جو ڍير ٿي ويـو هوندو، اتي منهنجا اهي خط بـه هوندا، جي مان ڪيس عرشه جهاز تي ويهي ڏاڍي ذوق ۽ شوق سان لکنديس.

ٻئي ڏينهن مسز وان هوپر صبح جو سويل ئي ليرن ڪري منهنجي مٿان اچي نازل ٿي ۽ روانگيءَ جي انتظامن جي نگراني ڪرڻ لڳي. مون سڄو سامان ٻڌي ڇڏيو هـو، باقي صرف هوٽل جو بل چڪتو ڪرڻ رهيل هو. مون سوچيو ته هوٽل جو بل ادا ڪرڻ کـان اڳ ۾ مسٽر ڊي ونٽر کي سندس ڪمري ۾ وڃي الوداع چئي اچان. مان پنهنجي ڪمري مان نڪري ۽ لفٽ جو انتظار ڪرڻ کـان سواءِ ئـي مٿي چڙهڻ لڳيس. هڪ هڪ ڏاڪو چڙهڻ بجاءِ ٻن ٻن ڏاڪا ٽپندي، ٽينءَ منزل تي وڃي پهتيس. مون کي سندس ڪمري جو نمبر ياد هو، انهيءَ ڪري مون وڃڻ شرط وڃي سندس در کڙڪايو. اندران آواز آيو، ”ڪير؟ اندر هليا اچو.“

مان دروازي اندر داخل ٿيس. انهيءَ وقت مسٽر ڊي ونٽر دريءَ جي پرسان ويهي ڏاڙهي لاهي رهيو هو. مون کي ڏسندي ئي سندس وات مان نڪتو، ”ڏيو خبر محترمه، ڪهڙي ڳالهه آهي؟“

”مان توهان کي الوداع ڪرڻ آئي آهيان. اسان اڄ صبح جو گاڏيءَ ۾ پئرس وڃي رهيا آهيون.“ مون مشڪل سان اهو جملو مڪمل ڪيو.

هن جلدي جلدي پنهنجي شيوَ بنائي ۽ يڪدم پنهنجا ڪپڙا پائي تيار ٿي ويو ۽ ٽيرس تي وڃي ويهي رهيو. منهنجي پريشاني وڌي رهي هئي، ڇو ته گاڏي ڇٽڻ ۾ باقي صرف ڏيڍ ڪلاڪ وڃي بچيو هو ۽ مون کي اجان گهڻا ڪم ڪرڻا هئا.

هن ميز تان نيپڪن کڻي پنهنجي گوڏن تي وڇائيندي پڇيو، ”توهان نيرن ۾ ڇا کائيندؤ؟“

”مان نيرن ڪري آئي آهيان ۽ وڌ ۾ وڌ مان چار- پنج منٽ توهان وٽ ويهي سگهان ٿي.“ مون جواب ڏنو.

هن ويٽر کي نيرن جو آرڊر ڏنو ۽ ان کان پوءِ منهنجي منهن تي پنهنجون نظرون جمائي چِڙيائين ۽ چيائين، ”الهيءَ جو مطلب اهو ٿيو ته مسز هوپر جي مونٽ ڪارلو مان دل پرجي وئي آهي ۽ هاڻي پنهنجي گهر وڃي رهي آهي. مان به وڃي رهيو آهيان. هوءَ نيو يارڪ ويندي ۽ مان مانڊرلي ويندس. تون ڪيڏانهن وڃڻ چاهين ٿي، نيو يارڪ يا مانڊرلي؟

”خدا جي واسطي مون تي چٿرون نه ڪريو. مون کي ڏاڍي تڪڙ آهي، توهان مون کي اجازت ڏيو.“ مون وراڻيو.

مان انهن ماڻهن مان نه آهيان، جي صبح جو سوير ئي مذاق شروع ڪن. مان جيڪي چئي رهيو آهيان، سو پوري سنجيدگيءَ سان چئي رهيو آهيان. مان پنهنجي پيشڪش ورجايان ٿو. فيصلو ڪرڻ توهان جو ڪم آهي. ٻڌايو نيو يارڪ ويندينءَ يا مون سان گڏ مانڊرلي؟ هن سوال ڪيو.

”ڇا مطلب آهي توهان جو؟ توهان کي سيڪريٽريءَ جي ضرورت آهي ڇا؟“

”جي نه، منهنجو مطلب آهي ته توهان مون سان شادي ڪريو.“

ايتري ۾ ويٽر نيرن کڻي اچي ويو ۽ مان بت بڻجي ويهي رهيس.

* * *

شاديءَ کان پوءِ اٽلي ۽ ڏکڻ فرانس ۾ هني مون ملهائڻ کان پوءِ مئي جي شروع ۾ اسان مانڊرلي پهچي وياسون. جڏهن اسان لنڊن مان روانا ٿياسون ته انهيءَ وقت آسمان تي ڪڪر ڇانيل هئا ۽ سخت برسات پئجي رهي هئي. سڄي وات طرح طرح جي خيالن ۾ گم هئس. گهري تشويش جو ڪارو ڪڪر منهنجي ذهن جي اُفق تي ڇانيل هو. خوف کان منهنجي

رڳ رڳ ڏڪي رهي هئي. مون کي ڊپ هو ته جيڪڏهن آسمان تي انهيءَ نموني ڪَڪَر ڇانيل رهيا ته اهو منهنجي لاءِ ايڪ فال نه ٿيندو. ميڪسم مون کي هر وقت يقين ڏياري رهيو هو ته جڏهن اسان مانڊرلي پهچنداسون ته آسمان صاف هوندو. انهيءَ وقت منهنجي اميدن جا گل ٽڙي پيا، جڏهن مون ڏٺو ته مانڊرلي جي پسگردائيءَ ۾ آسمان تي هڪ ڪڪري به نه هئي.

مانڊرلي ۾ اسان جو استقبال ڪرڻ لاءِ سڀئي نوڪر چاڪر بيٺا هئا. ميڪسم سڀني ملازمن تي هڪ نگاهه وڌي ۽ ڌيمي زبان سان چيائين، "لعنت آهي انهيءَ عورت تي!"

مان هڪدم چرڪ پري ويس ۽ حيرانيءَ سان پڇيم، "ڪير، ڪير؟"

"مسز ڊينور سڀني ملازمن کي اسان جي استقبال لاءِ گڏ ڪيو آهي. خير، ڪا ڳالهه نه آهي. مان پاڻ ان سان ڳالهائيندس."

موٽر مانڊرلي جي عظيم الشان عمارت جي اڳيان اچي بيٺي. مون ڊڄندي ڊڄندي موٽرڪار جو دروازو کولڻ لاءِ هٿئي کي پڪڙيو. بٽلر اڳتي وڌي دروازو کوليو، مون مرڪندي سندس سلام جو جواب ڏنو.

ميڪسم موٽر مان لهي پنهنجا دستانا لاهيندي چيو، "هي آهي مانڊرلي فرٿ" ۽ يڪدم نوڪرن سان مخاطب ٿي چيائين، "ڏيو خبر، توهان ته سڀ خيريت سان آهيو نه؟"

جڏهن اسان پرشڪوه مانڊرلي جون ڏاڪيون چڙهي ورانڊي ۾ داخل ٿياسون ته اتي هڪڙي سنهڙي پوڙهي عورت اڳتي وڌي اسان جو استقبال ڪيو ۽ پنهنجو هٿ مون ڏانهن وڌايائين. مون سندس هٿ ورتو. ميڪسم جو آواز آيو، "هيءَ مسز ڊينور آهي." ان سان ملڻ شرط مون کي ڏڪڪو اچي ويو. ڄڻ ته مون بجليءَ جي ڪليل تارن کي ڇهيو هجي. خوف کان منهنجي جسم ۾ ڏڪڻي پيدا ٿي وئي.

مانڊرلي جي ساڄي حصي جا ڪمرا منهنجي رهائش لاءِ سينگاريا ويا هئا ۽ کٻي پاسي وارا سمورا ڪمرا جيئن جو تيئن بند هئا. انهن ڪمرن ۾ رابيڪا رهندي هئي. مون ڪڏهن به انهن ڪمرن طرف وڃڻ جي جرئت نه ڪئي، ڇو ته هڪ اڻ ڄاتل خوف هروقت منهنجي جسم تي سوار رهندو هو. مان ڊڄندي هئس ته جيڪڏهن مون انهن پابندين کي ٽوڙي انهن ڪمرن ۾ قدم رکيو ته رابيڪا جي المناڪ موت جو المناڪ پاڇو منهنجي روشن مستقبل تي اونداهي بڻجي ڇانجي ويندو.

مان تصور ئي تصور ۾ رابيڪا جي جمال ۽ حسن جي تصوير بڻائيندي هئس ۽ پوءِ انهيءَ تصوير ۾ پنهنجي فهم ۽ ادراڪ مطابق رنگ ڀريندي هئس. ۽ انهيءَ ڪالپوءِ جڏهن انهيءَ تصوير کي ڏسندي هئس ته حيران ٿي ويندي هئس، ڇو ته مون کي رابيڪا پاڻ کان وڌيڪ حسين ۽ جميل ۽ نظر نواز نظر ايندي هئي ۽ سان احساس ڪمتريءَ جي بار هيٺيان دٻجي ڪنجهڻ لڳندي هئس.

هڪڙي ڏينهن ميڪسم جي پيڻ پيٽرس ملڻ آئي. ان جو اچڻ ايترو ته اوچتو ٿيو جو مان هڪدم ڊڄي ويس. ميڪسم جي غير حاضريءَ ۾ مهمانن سان ملڻ ۾ مان هميشه گهٻرائيندي هئس. انهيءَ جو سبب به اها ساڳي احساس ڪمتري هو. جڏهن پيٽرس جي ڪار مانڊرلي ۾ داخل ٿي، انهيءَ وقت مان پنهنجي شب خوابيءَ واري ڪمري ۾ ويٺي هئس. مان موٽر جو آواز ٻڌي گهٻرائجي ويس ۽ سوچڻ لڳيس ته هن صورتحال مان ڪيئن جان ڇڏائي وڃي. رکي رکي اهو سوال منهنجي ذهن ۾ اڀري رهيو هو ته جيڪڏهن ميڪسم جي پيڻ مون کي شب خوابيءَ جي لباس ۾ ڏسي ورتو ته ڇا چوندي ۽ منهنجي متعلق ڪهڙي راءِ قائم ڪندي. موٽر جو آواز جيئن پوءِ تيئن قريب اچي رهيو هو. آخرڪار منهنجي ذهن ۾ اها ڳالهه آئي ته مان دري کولي ورانڊي مان ٿيندي، ٻئي ڪمري ۾ هلي وڃان. ايتري ۾ پيٽرس ملاقاتين واري ڪمري ۾ اچي ويندي ۽ پوءِ مان ڪپڙا بدلائي ان سان ملڻ وينديس. مون دري کولي ۽ ورانڊي مان ٿيندي هڪ ٻئي ڪمري ۾ هلي ويس ۽ ان جو در کولي ورانڊي ۾ آيس. مان ڊڄندي ڊڄندي اڳتي وڌي رهي هيس ته اوچتو ئي اوچتو هڪ نوڪرياڻي سامهون ايندي نظر آئي. مون انهيءَ خادمه کي اڳي ڪڏهن به نه ڏٺو هو. مون ان جي نظرن کان بچڻ جي ڏاڍي ڪوشش ڪئي، پر ان جي حيرت انگيز نگاهن مون کي ڏسي ورتو. مون يڪدم "صبح بخير" چيو ۽ ان کان بچڻ لاءِ ڏاڪڻ طرف وڌيس. ان به حيرت ۽ عجب مان جواب ڏنو "صبح بخير بيگم!".

منهنجو خيال هو ته مان ڏاڪڻ مان ٿيندي، پنهنجي ڊرائنگ روم ۾ وڃي پهچنديس، پر ڏاڪڻ تان لهڻ کان پوءِ هڪ ٻيو ورانڊو نظر آيو. اهو ورانڊو مون اڳ ۾ ڪڏهن به نه ڏٺو هو. اونده سبب مان پوريءَ طرح انهيءَ ورانڊي جو جائزو وٺي نه سگهيس. سامهون مون کي هڪڙي ٻي ڏاڪڻ نظر آئي، مان انهيءَ طرف وڃڻ بجاءِ ساڄي طرف مڙي ويس. هر طرف خاموشي هئي ۽ اونداهي ڇانيل هئي.

هينئر منهنجي اڳيان هڪڙو ڪمرو هو. مون ڪمري جو دروازو کوليو. سڄو ڪمرو اونداهو هو. جڏهن اونده ۾ منهنجون اکيون ڏسڻ لڳيون ته مون کي ڪمري جي وچ ۾ پيل فرنيچر نظر آيو، انهيءَ تي اڇي چادر پيل هئي. خوف کان منهنجون ٽنگون ڏڪي رهيون هيون ۽ دل سيني ۾ تيزيءَ سان ڌڙڪي رهي هئي. مون يڪدم دروازو بند ڪيو. انهيءَ ڪمري سان گڏ ڪيترائي ٻيا به ڪمرا هئا، جي سڀئي بند هئا. مون کي سامهون هڪڙو محراب نظر آيو، جنهن ۾ هڪڙي وڏي دري هئي. مون دري کولي ٻاهر جهاتي پائي ڏٺو. هيٺ هڪڙو پُرفضا باغ هو، جو سمنڊ جي ڪناري تائين پکڙيل هو. منهنجي وهم ۽ گمان ۾ به اها ڳالهه نه هئي ته سمنڊ مانڊرلي کي ايترو ويجهو آهي. سمنڊ جون لهرون نانگن والگر جهومنديون، موڙا ڏينديون ۽ ڦوڪون ڏينديون، ساحل طرف وڌي رهيون هيون ۽ ڪناري سان

Gul Hayat Institute

ٽڪرائجي شور ۽ حشر مچائي واپس موٽي وڃي رهيون هيون. اهو نظارو ايڏو ته اثرانگيز هو جو دل نٿي چاهيو ته هڪ گهڙي به اهو نظارو منهنجي جلون جي پرستار نگاهن کان اوجهل ٿئي. مان الهيءَ خوف کان، ته ڪو ڏسي نه وٺي، گهڻو وقت اتي بيهي نه سگهيس ۽ پوءِ وري ڏاڪڻ طرف وڌيس. منهنجو هٿ ڏاڪڻ جي جنگلي تي هو ۽ مان لهڻ لاءِ پير کڻي ئي رهي هيس ته پنيان دروازي کلڻ جو آواز آيو. مون ڊڄي پوئتي نهاريو. مسز ڊينور دروازي وٽ بيٺي هئي. هڪ ڪن پل لاءِ اسان هڪٻئي کي ڏسنديون رهيون سين. اسان جي وات مان ڪابه ڳالهه نه نڪتي. مون کي انهيءَ پوڙهي عورت جي بي ڪيف اکين ۾ نفرت ۽ حقارت جا شعلا ڀڙڪندي نظر آيا. مان هيسجي ويس. منهنجي حالت الهيءَ وقت اهڙي ڏوهاريءَ جهڙي هئي، جنهن ڪو تمام وڏو گناهه ڪيو هجي ۽ موقعي واردات تي پڪڙجي پيو هجي.

”مون کان رستو گم ٿي ويو هو.“ مون ندامت کي لڪائيندي چيو.

”توهان محل جي ٻئي طرف اچي پهتيون آهيو.“ مسز ڊينور جواب ڏنو.

”ها مون کي پنهنجي غلطيءَ جو احساس آهي.“

”توهان ڪنهن ٻئي ڪمري ۾ به اندر ويون آهيو؟“ هن سوال ڪيو.

”نه، نه. بلڪل نه. مون صرف دروازو کوليو هو، اندر ڪانه ويس. اندر ته بلڪل اونده هئي. اتي ته ڪجهه به ڏسڻ ۾ نٿي آيو.“ مون گهٻرائجي جواب ڏنو.

”جيڪڏهن توهان ڪنهن به ڪمري کي ڏسڻ چاهيو ٿيون ته مون کي حڪم ڪريو، سڀئي ڪمرا سجايل ۽ سينگاريل آهن ۽ قابلِ استعمال آهن.“ مسز ڊينور معنيٰ خيز نظرن سان مون ڏانهن ڏسندي چيو.

”نه، نه، اهڙي ڪابه ڳالهه نه آهي.“

”توهان صاف صاف ڇو نٿيون چئو ته توهان انهن ڪمرن کي ڏسڻ چاهيو ٿيون، جن ۾ رابيڪا رهي ٿي.“ مسز ڊينور ڀرپور اعتماد سان چيو.

* * *

واقعي مسز ڊينور جي ڳالهه درست هئي. رکي رکي منهنجي دل ۾ انهن ڪمرن کي ڏسڻ جو خيال اڀرندو هو، جن ۾ رابيڪا رهندي هئي. مان ڊڄندي هئس ته صرف انهيءَ ڳالهه کان ته مون کي ڪو رابيڪا جي ڪمري ۾ ڏسي نه وٺي. مون ڪيترائي دفعا لڪي ڇپي انهن ڪمرن کي ڏسڻ جي ڪوشش ڪئي، پر هر دفعي ڪنهن نه ڪنهن سبب ڪري مان پنهنجي انهيءَ خيال تي عمل ڪري نه سگهيس. هڪڙي ڏينهن مون کي موقعو ملي ويو.

مان جلدي جلدي وڏيون وکون ڀريندي انهيءَ ورانڊي ۾ پهچي ويس، جتي هڪ دفعو اڳ ۾ مسز ڊينور سان منهن مقابل ٿي هيس. ورانڊي ۾ مڪمل خاموشي هئي. مون

يڪدم اندازو لڳايو تہ انهيءَ ڏينهن مسز ڊينور هڪڙي دروازي مان اوچتو لڪتي هئي. انهيءَ دروازي جي اندازي سان مان انهيءَ ڪمري جي دروازي تي پهچي ويس جو رابڪا جو خاص الخاص ڪمرو هو. منهنجو خيال هو تہ دروازي جو ڪلف ڏنل هوندو. پر جيئن ئي مون دروازي جي هٿئي کي هٿ لڳايو تہ اهو ازخود کلي پيو. ڪمري ۾ اونده هئي، مون پٽ تي بجليءَ جو بٽڻ ڳوليو. روشنيءَ سڄي ڪمري کي روشن ڪري ڇڏيو. مان ننڍڙي ڪمري ۾ بيٺي هئس جيڪو شايد ڊريسنگ روم هو. ڪمري جي پٺين مان وڏا وڏا آبنوسي ڪٻٽ رکيل هئا. انهيءَ ڪمري جو هڪڙو دروازو وڏي ڪمري ۾ کليو ٿي. مون انهيءَ ڪمري ۾ داخل ٿي بتي ٻاري ۽ اهو ڏسي حيران ٿي ويس تہ سڄو ڪمرو ڏاڍي نفاست سان سينگاريل هو. منهنجو خيال هو تہ جڏهن مان ڪمري ۾ داخل ٿينديس تہ سڀني شين تي اڇي چادر پيل هوندي. ۽ انهيءَ چادر تي مٽيءَ جا ٿلها تهہ چڙهيل هوندا، ليڪن خلاف توقع اهو ڪمرو تہ شيشي والگر صاف، سٺو ۽ چمڪي رهيو هو.

سڀ شيون اهڙي سليقي ۽ نفاست سان سجايل هيون جو ڏسڻ سان اهو اندازو ئي نٿي لڳايو ويو تہ هي ڪمرو ڪو ورهين کان وٺي خالي ۽ غير آباد آهي. پر ڏسڻ واري کي ائين محسوس ٿيو ٿي تہ هتي جو رهواسي اڃان هينئر هتان اٿي ٻاهر ويو آهي. مون کي ائين محسوس ٿيو تہ منهنجو دماغ جواب ڏئي چڪو آهي ۽ عالم خواب ۾ اڏامندي ماضيءَ جي انهن ڏنڏلڪن ۾ وڃي پهتي آهيان جتي حال جي آئيني ۾ ماضيءَ جي تصوير صاف نظر اچي رهي آهي. مون محسوس ڪيو تہ ڏسندي ئي ڏسندي رابڪا خوشين جي هزارن جلون ۾ لخرا ڪندي اچي پهچندي ۽ پنهنجي ڊريسنگ ٽيبل جي سامهون قدآور آئينہ جي سامهون ويهي پنهنجي سونهري وارن ۾ ڦڻي ڏيڻ شروع ڪندي. مان دروازي ۾ بيهي سندس دلفريب عڪس آئيني ۾ ڏسي سگهنديس. ۽ هوءَ بہ مون کي اک ٽيٽ سان تصوير حيرت بنجي ڏسي وٺندي. پر ائين نہ ٿيو. مان ڪافي دير تائين پنهنجي خيالن جي سونجهارن ۾ گم هيس تہ اوچتو ئي اوچتو پٽ تي لڳل گهڙيال جي ٽڪ ٽڪ منهنجي احساس کي ڏونڌاڙي بيدار ڪيو. مون پنهنجي واچ ۾ ڏٺو ۽ پوءِ گهڙيال تي نظر وڌي. واقعي گهڙيال هلي رهيو هو.

مان آهستي آهستي ڪمري جي وچ ۾ پهچي ويس. اوچتو منهنجي دل ۾ خيال پيدا ٿيو تہ ڪمري ۾ ڪو بہ ساهہ وارو آباد نہ آهي. هتي ڪو بہ رهي نٿو ۽ نہ وري هتي ڪو اچي رهندو. اهي ڳالهيون سڀ خواب خيال ٿي ويون جڏهن رابيڪا هتي رهندي هئي. تازن گلن جا ڍير هن ڪمري ۾ ڇو نہ رکيا وڃن. هو پنهنجي خوشبوءِ سان ڪمري جي انهيءَ بوءِ کي اتان ڪيڏي لٽا سگهن، جا ورهين کان بند رهڻ سبب انهي ڪمري جي فضا تي پنهنجو تسلط ڄمائي چڪي آهي. هن ڪمري جون دريون بند آهن ۽ ريشمي پردا ڪيريل آهن. هاڻي رابيڪا تہ پلجي بہ هن ڪمري ۾ قدم رکي نہ سگهندي. مسز ڊينور صاف سٺيون اطلس ۽ ڪمخواب جون چادرون هر روز بدلائي ڇو نہ وڃائي. هوءَ رابيڪا کي ڪڏهن بہ واپس

آئي نہ سگھندي. رابيڪا مري چڪي آهي، ان کي مٽي ۾ سال گذري چڪا آهن، هوءِ قبر جي ميٽيءَ ۾ ملي مٽي تي وئي آهي. هاڻي ان کي ڪا بہ طاقت، ڪا بہ ڪوشش جامئہ حيات ۾ واپس آڻي نٿي سگھي.

ڪمري ۾ ويٺي سمنڊ جو شور صاف پڌرو ٿي رهيو هو. مان دريءَ طرف وڌيس ۽ دري کولي مون پردو کڻي ڇڏيو. قدرتي روشنيءَ مصنوعي روشنيءَ کي جهڪو ڪري ڇڏيو. هاڻي هرطرف حقيقت ئي حقيقت هئي.

ڪرسيءَ تي ڊريسنگ گائون پيو هو. مون ان کي کڻي ڏٺو. پرسان فرش تي سليپر پيا هئا، مون انهن کي هٿ ۾ کنيو. آهستي آهستي خوف منهنجي دل ۽ دماغ تي قبضو ڪري رهيو هو. مون بستري تي پيل ريشمي رضائيءَ کي هٿ لائي ڏٺو، منهنجا هٿ غيرارادي طور ڏاڪي سان پريل رابيڪا جي ٿالي جي پهرين حرف تي وڃي رکجي ويا.

مان گهڻو وقت اتي ترسي نہ سگهيس ۽ ننڍي ڪمري ڏانهن موٽيس. ڪٻٽن ۾ ڪيترن ئي قسمن جا ڪپڙا سليقي سان ٽنگيل هئا. مون هڪڙو ڪٻٽ کوليو. تيز خوشبوءِ جي لهر مون ڏانهن ڊوڙي آئي. مون يڪدم دروازو کڻي بند ڪيو ۽ وري سمهڻ واري ڪمري ۾ لنگهي ويس.

مون کي پنهنجي پنيان ڪنهن جي قدمن جو آواز پڌرو ٿي آيو، ائين جيئن ڪو غيبي روح آهستي آهستي منهنجو پيڇو ڪري رهيو هجي. مون پوئتي نهاريو. مسز ڊينور دروازي ۾ بيٺي هئي. سندس چهري تي عجيب تاثر هو. ڳهنجن واري منهن جي هر شڪن سان اطمينان جهاتيون پائي رهيو هو. فاتحانہ مسرت سندس خشڪ چپن تي پکڙيل هئي ۽ سندس مُنهن رڙيون ڪري چئي رهيو هو، ”ڪيئن بيگم! آخر پڪڙجي پيئينءَ نہ، تون تہ چوين پئي تہ مان انهن ڪمرن کي بلڪل ڏسڻ نٿي چاهيان ۽ اڄ هتي ڇا پئي ڪرين تون؟“ مان مٿي ڪان پيرن تائين ڏڪي ويس.

”ڏيو خبر محترمہ، ڪا شيءِ پسند آئي توهان کي؟“ هن طنزيہ مرڪندي چيو.

مون کي ائين محسوس ٿيو جيئن ننڍڙيون ننڍڙيون چٽنگون منهنجي سڄي جسم ۾ سُئين وانگر چُڀڻ لڳيون آهن. مون ڳالهائڻ لاءِ پنهنجي زبان کولي، پر آواز ڳلي ۾ ڦاسي پيو.

”توهان جي طبيعت ناساز آهي ڇا؟“ هن منهنجي بلڪل ويجهو اچي منهنجي دماغ تي هڪ بي اذيت لڳائي. منهنجو تہ روح بہ ڏڪي ويو. مان هيسجي پوئتي هٽي ويس. مون کي يقين آهي تہ جيڪڏهن هوءَ تورو بہ ويجهو اچي ها تہ مان ٿابڙجي ڪِري پوان ها!

”مان، مان، بلڪل ٺيڪ آهيان، مسز ڊينور! درحقيقت مان باغ ۾ ويهي، باغ جو نظارو ڪري رهي هئس تہ اوچتو ئي اوچتو منهنجي نظر هن دريءَ تي وڃي پئي، جا کليل هئي. مان هن دريءَ کي بند ڪرڻ لاءِ هيڏانهن آيس.“ مون ڳالهہ کي ٺاهيندي چيو.

”مان بند ڪيان ٿي اها دري.“ هن جواب ڏنو ۽ منهنجي جواب جو انتظار ڪرڻ کان سواءِ ئي دري بند ڪرڻ لاءِ اڳتي وڌي. دري بند ڪرڻ کان پوءِ هو منهنجي سامهون

اچي ٻيهي رهي ــ ”توهان اهو ڪوڙ ڇو ڳالهايو ته دري ڪليل هئي.“ هن نهايت اعتماد سان چيو، ”مان ته دري پاڻ بند ڪري وئي هئس. دري ڪليل نه هئي، پر دريءَ کي توهان ڪوليو آهي، ڪيئن، ائين آهي نه! توهان کي ڪمري ڏسڻ جو شوق هو ته توهان پاڻ تڪليف ڇو ڪئي، هن ناچيز ٻانديءَ کي چئو ها، مان توهان کي اڪين سان ڏيکاريان ها.“ سندس زهر ۾ ٻڏل تير منهنجي دل مان پار ٿي رهيا هئا. مان شرم کان ٻڏي رهي هيس. دل چاهيو ٿي ته وٺي ڊوڙ پايان، ليڪن پيرن دل جو حڪم مڃڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو. مان سندس اکين ۾ اکيون وجهي ڪيس گهوريندي رهيس.

”هينئر توهان اچي ويون آهيو ته اچو ته مان توهان کي سڀئي شيون ڏيکاريان ته جيئن توهان جي اکين جي شوق کي ڪجهه تسڪين ملي.“ سندس آواز ۾ نفرت ۽ حقارت جي تلخي هئي.

هن اڳتي وڌي مون کي ٻانهن کان ورتو. سندس تڏيون آڱريون لشتر وانگر منهنجي جسم ۾ لنگهي پيون. هوءَ مون کي رابيڪا جي بستري جي پرسان وٺي وئي.

”هيءُ رابيڪا جو بسترو آهي، جتي هوءَ آرام ڪندي هئي. ڪيڏو نه سهڻو آهي هيءُ بسترو! ڪيڏي نه نرم ۽ گداز آهي هيءَ ريشمي رضائي! هن بستري تي سدائين هيءَ ريشمي چادر وڇايل هوندي هئي. هيءَ ان کي ڏاڍي پسند هئي. سندس رات واري پوشاڪ ڪٻٽ ۾ پئي آهي. توهان ان کي هينئر پنهنجا هٿ لائي رهيون هيون. اهو ئي آهو لباس آهي، جيڪو مرڻ کان اڳ ۾ هن کي پهريل هو. تورو هن کي هٿ ۾ وٺي ڏسو، ڪيڏو نه سنهو ۽ ملائم آهي. هن جو ڪپڙو، جيئن ڪنهن شاعر جي حسين تصور جي نرم ۽ نازڪ تارن سان ان کي اُڻيو ويو آهي.“ هن، ڪٻٽ مان ڪپڙا ڪڍي منهنجي اڳيان رکيا. ”هي انهيءَ حالت ۾ پيا آهن، جيئن هوءَ انهن کي لاهي رکي وئي هئي.“ انهيءَ کان پوءِ هن انهن ڪپڙن کي ويڙهي ڪٻٽ ۾ رکيو ۽ ڏاڍي اطمينان سان چيو، ”مان سندس ڏاڍي خدمت چاڪري ڪندي هيس. ڪيتريون ئي نوڪريائيون آيون ۽ ويون، پر ڪنهن به سندس معيار مطابق نه هئي، پر مون سان ڏاڍو خوش هئي ۽ اڪثر چوندي هئي، ’ڊيني، تون ڏاڍي خدمت گذار آهين، توکان سواءِ مون کي ٻي ڪابه نوڪرياڻي پسند نه آئي‘. هي ڏسو هن جو ڊريسنگ گائون، هوءَ ڏاڍي قداور هئي. قدوقامت ۾ توهان کان به ڏگهي هئي. ڏسو نه هيءُ گائون ڪيڏو ڏگهو آهي، هيءُ توهان کي ته مُرن تائين ايندو. هوءَ سراپا ناز ۽ حسن و جمال ۾ پنهنجو مَٽ پاڻ هئي. هي سندس سليپر آهن. سندس پير ننڍا ۽ ڏاڍا سهڻا هئا. تورو هنن سليپرن ۾ پنهنجا هٿ وجهي ڏسو، ڪيڏا نه ننڍا ۽ تنگ آهن، آهن نه؟“

”توهان ڊريسنگ ٽيبل تي برش به ڏٺا هوندا؟“ هوءَ مون کي هٿ کان جهلي، ڇڪيندي ڊريسنگ ٽيبل وٽ وٺي وئي ۽ چيائين، ”هي برش ائين ئي پيا آهن، جيئن هن ڪم

آڻ کان پوءِ رکيا هئا ۽ اڄ تائين انهن کي کنهن به هٿ نه لاتو آهي. مان روزانو شام جو سنڌس وارن کي برش هڻندي هيس. جڏهن سنڌس شادي ٿي هئي ته سنڌس وار چيله تي پوندا هئا. مسٽر ڊي ونٽر به سنڌس وارن کي بُرش هڻندو هو. هڪڙي ڏينهن شام جو ڪمري ۾ آيس ته ڪيس قميص جون ٻانهون ڪُنجي ان کي بُرش ڪندي ڏٺم. هوءِ مرڪي مسٽر ونٽر کي هدايتون ڏئي رهي هئي: 'ٿورو ڏاڍيان ميڪس، ٿورو ڏاڍيان'. ۽ مسٽر ڊي ونٽر سعادتمند خاوند والگر ائين ئي ڪندو رهيو هو."

هوءِ خاموش ٿي ويئي ۽ ٿوري دير کان پوءِ چيائين، "جڏهن هن پنهنجي وارن کي لنڊو ڪرايو ته هرهڪ ان کي ناپسند ڪيو، پر هوءِ ڪنهن جي به پرواهه نه ڪندي هئي ۽ چوندي هئي: 'مون کي ٻين جي ڪهڙي پرواهه، سوال ته منهنجي پسند جو آهي. ننڍن وارن سان گهوڙي سواري ۽ ٻيڙي هلائڻ جو لطف هوندو آهي.' سنڌس گهوڙي تي سوار هڪ تصوير هڪ مصور بنائي هئي. ڏاڍو مشهور مصور هو. اها تصوير هال ۾ لڳل آهي، توهان به ڏٺي هوندي؟"

"نه، نه، مون ڪانه ڏٺي آهي." مون ڪند ڌوڻي انڪار ڪيو.

"جيتوڻيڪ اها تصوير سال جي بهترين تصوير قرار ڏني وئي، پر انهيءَ هوندي به مسٽر ڊي ونٽر کي پسند نه آئي. هو چوندو هو ته مصور سنڌس حسن ۽ جمال کي پنهنجي زور قلم سان ڪينوس تي منتقل ڪرڻ ۾ انصاف کان ڪم نه ورتو آهي — جڏهن هن سمنڊ ۾ ٽپ ڏئي پنهنجي جان جي بازي لڳائي ته — پٿريلي بي رحم ٽڪرين سنڌس حسين ۽ گداز جسم کي ٽوٽيون ٽوٽيون ڪري ڇڏيو، سنڌس شڪل ائين ته ڇچرجي وئي هئي، جو سڃاڻڻ ئي مشڪل هو. ٻئي ٻانهون غائب هيون، پر ڊي ونٽر ان کي سڃاڻي ورتو هو."

مسز ڊينور خاموش ٿي وئي. سنڌس نظرون بدستور تيرن وانگر منهنجي جسم ۾ کتل هيون، جنهن جي چڀڻ سان منهنجو روح تڙپي ويو.

"انهيءَ حادثي جي سڄي ذميداري مون تي آهي. مان انهيءَ شام ڪرٽ وئي هيس. ڪجهه رات گذرڻ تائين مان اتي رهيس، ڇو ته مون کي خبر هئي ته مسز ڊي ونٽر لنڊن ويل آهي ۽ رات موٽي نه ايندي. جڏهن ساڍي نوين بجي مان واپس آيس ته مون کي خبر پئي ته هوءِ ستين بجي لنڊن مان موٽي آئي هئي. هن اڪيليءَ ڊنر ڪاڌي ڇو ته مسٽر ڊي ونٽر، فرينڪ وٽ ماني لاءِ ويل هو. ڊنر کان پوءِ هوءِ سمنڊ جي ڪناري سير و تفريح لاءِ هلي وئي. مون کي بيحد فڪر هو، ڇو ته جهڪ لڳڻ شروع ٿي وئي هئي. جيڪڏهن مان گهر ۾ هجان ها ته پوءِ هوءِ ڪڏهن به نه وڃي ها. هوءِ هميشه منهنجي نصيحت تي عمل ڪندي هئي."

ان جي سخت گرفت کان منهنجي ٻانهن سڪي پئي ۽ منهنجو جسم ٽڙڪي رهيو هو.

"مسٽر ڊي ونٽر ڪيڏيءَ مهل موٽي آيو، انهيءَ جي مون کي خبر نه آهي. منهنجو خيال آهي ته ٻارهين بجي جو وقت هوندو ته جهڪ تمام تيز ٿي وئي. هوءِ اڃان تائين

Gul Hayat Institute

واپس نہ موٽي هئي. مان ڏاڍي پريشان هئس. انهيءَ پريشانيءَ جي عالم ۾ مان هيٺ ويس، ڪمري ۾ روشني هئي. مون ڊريسنگ روم جي دروازي کي کڙڪايو، مسٽر ڊي ونٽر يڪدم جواب ڏنو، ’ڪير آهي؟‘ مون پنهنجي پريشانيءَ جو ذڪر ڪيو تہ هن چيو، ’مسز ڊي ونٽر اڃان واپس نہ آئي آهي!‘ ۽ ٿوري دير ۾ ڊريسنگ گائون پائي، دروازي کان ٻاهر آيو ۽ چيائين، ’شايد هوءَ رات ڪاٽيج ۾ گذاريندي، تون وڃ، وڃي آرام ڪر.‘ مسٽر ڊي ونٽر ٿڪل ٽٽل نظر اچي رهيو هو ۽ مون وڌيڪ ان کي پريشان ڪرڻ مناسب نہ سمجهيو. هوءَ اڪثر ڪري ڪاٽيج ۾ رات گذارڻ ويندي هئي ۽ ڪيترا ئي ڏينهن اتي گذاريندي هئي.“

مان انهي ڪهاڻيءَ مان تنگ ٿي پئي هيس ۽ چاهيم تہ اها ڪٿا بند ڪري، پر هوءَ دنيا ومافيها کان بي خبر، پنهنجي ڳالهہ جاري رکندي آئي. جيئن هن سڄو داستانِ حيات يڪساهي ٻڌائڻ جو عزم ڪري ڇڏيو هو.

”مسٽر ڊي ونٽر هاڻي رابيڪا جي هنن ڪمرن کي ڪڏهن بہ استعمال نہ ڪندو آهي، شايد انهيءَ لاءِ تہ گذريل ۽ وسريل زماني جون حسين يادگيريون سندس دل ۾ آڌما نہ ڪائن ۽ سٽيل ارمان وري نہ سجاڳ ٿي پون. توهان کي سمنڊ جو آواز تہ ٻڌڻ ۾ ايندو هوندو؟“

جيتوڻيڪ دريون بند هيون، تنهن هوندي بہ سمنڊ جو آواز صاف ٻڌڻ ۾ پئي آيو. ائين معلوم ٿي رهيو هو تہ سمنڊ جون ڪاوڙيل لهرون زور سان شور مچائي، ڪناري سان ٽڪرجي رهيون هيون.

مون پنهنجو هٿ ڇڏائڻ خاطر زور لڳايو، پر هن پنهنجي گرفت وڌيڪ مضبوط ڪئي ۽ سرگوشيءَ جي عالم ۾ چيائين، ”مان اڪثر ڪري محسوس ڪندي آهيان تہ هوءَ ورانڊي ۾ منهنجي پٺيان پاڇي وانگر اچي رهي آهي. ڪڏهن ڪڏهن مون کي ائين محسوس ٿيندو آهي تہ جيئن هوءَ دريءَ ۾ نيوڙي سمنڊ جي گوڙيلي ڇاڙهہ مان لطف اندوز ٿي رهي آهي. ڇا انسان مرڻ کان پوءِ وري هن دنيا ۾ ايندو آهي؟“

”مون کي ڪابہ خبر نہ آهي، مون کي ڪجهہ بہ خبر نہ آهي.“ مون رڙ ڪندي جواب ڏنو. منهنجي آواز ۾ احتجاج هو. انهيءَ جي خلاف مون کي پنهنجو آواز پنهنجو نہ لڳو.

”ڪڏهن مان سوچيندي آهيان تہ شايد رابيڪا ماندرلي ۾ آئي هوندي ۽ توهان کي ڊي ونٽر سان گفتگوءَ ۾ محو ڏسي تڙپي ويندي هوندي. ڀلو ٿيون نہ توهان؟ تڙپي ويندي هوندي جاءِ حيات ۾ اچڻ لاءِ.“

Gul Hayat Institute

اسان ٻئي دروازي ۾ بيهي هڪ ٻئي جي اکين ۾ اکيون وجهي نهاري رهيون هيونسين. هن جي اکين ۾ وحشتناڪ بربادي هئي. انهيءَ کان پوءِ هن دروازو کوليو ۽ مون کي ٻاهر وڃڻ لاءِ رستو ڏنو. مان جڏهن ٻاهر نڪتيس تہ سخت پريشان هيس. منهنجي اکين ۾ ڳوڙها هئا ۽ سڄو بدن خوف ۽ دهشت کان ڏڪي رهيو هو. مان بنان ڪنهن سوچڻ سمجهڻ جي وٺي ڀڳيس ۽ پنهنجي ڪمري ۾ بستري تي وڃي ڪريس ۽ خوف کان روئڻ لڳيس.

* * *

وقت گذرندو ويو. هڪڙي ڏينهن تمام گهڻا مهمان ملڻ لاءِ آيا. مان اهڙي موقعي تي اڪثر اها ڪوشش ڪندي هئس ته مهمان نوازيءَ ۾ ڪا ڪوتاهي نه رهجي وڃي ۽ انهن کي اهو احساس پيدا نه ٿئي ته مان رابيڪا جهڙي مهمان نواز نه آهيان. انهن مهمانن ۾ بشپ جي زال به هئي. هن ڳالهين ۾ گذريل زماني جو ذڪر ڇيڙي ورتو ۽ پوءِ انهيءَ ڳالهه تي اچي ته هڪ فينسي ڊريس پارٽي ٿيڻ گهرجي. مانڊرلي جي انهن روايتن کي زنده رکندي، جن جي ڪري مانڊرلي شهرت حاصل ڪري چڪو آهي، سڀني انهيءَ تجويز کي پسند ڪيو.

فينسي ڊريس پارٽيءَ جون تياريون زور شور سان شروع ٿي ويون. هرڪ اهو معلوم ڪرڻ جي فڪر ۾ هو ته انهيءَ موقعي تي مان ڪهڙي قسم جو لباس پائينديس، پر مان پنهنجي لباس جي باري ۾ ڪامل رازداريءَ کان ڪم وٺڻ ٿي چاهيو ته جيئن پنهنجي انتخاب ۾ سڀني مهمانن کي حيرت ۾ وجهي سگهان ۽ داد حاصل ڪريان.

هڪڙي ڏينهن ڊي ونٽر ۽ سندس ڀيڻ بيٽرس سان چانهه تي لباس جو ذڪر اچي ويو. بيٽرس نهايت تجسس آميز لهجي ۾ پڇيو، "توهان انهيءَ ڏينهن ڪهڙو لباس پهرينديون؟"

مان اڃان جواب ڏيڻ لاءِ سوچي ئي رهي هيس ته يڪدم مسٽر ڊي ونٽر چيو، "هيءَ ته مون کي ئي ٻڌائڻ لاءِ تيار نه آهي، سو توکي ڪيئن ٻڌائيندي. پارٽيءَ ۾ ڏينهن ئي ڪيترا وڃي رهيا آهن. انهيءَ ڏينهن توهان کي پاڻهي خبر پئجي ويندي ته سندس انتخاب ڪهڙو آهي؟"

رات مان ڊنر جي لاءِ ڪپڙا بدلائي رهي هيس ته اوچتو در کڙڪيو. منهنجو خيال هو ته بيٽرس آئي آهي، انهيءَ ڪري مون بنا پڇڻ جي ته ڪير آهي، آواز ڏنو — "اندر اچ." دروازو کليو ۽ مان اهو ڏسي وائڙي ٿي ويس ته دروازي ۾ مسز ڊينور بيٺي آهي. سندس هٿ ۾ ڪاغذ جو ٽڪرو هو. هن مون کي ڏسڻ سان چيو:

"معاف ڪجو، مون توهان کي خواه مخواه تڪليف ڏني، پر مان اهو فيصلو ڪري نه سگهيس ته واقعي توهان ڪاغذ جي هن ٽڪري کي بيڪار سمجهي اڇلڻ چاهيو ٿيون. شام جي وقت رديءَ جون سموريون ٽوڪريون مون وٽ کڻي ايندا آهن ته جيئن مان تسلي ڪريان ته ڪو قيمتي ڪاغذ ته رديءَ جي ٽوڪريءَ جي نذر ته نه ٿي ويو. رابرٽ مون کي ٻڌايو ته هي ڪاغذ لئبرري ۾ رديءَ جي ٽوڪريءَ ۾ پيو هو."

Gul Hayat Institute

هن ڪاغذ جو ٽڪرو مونڏانهن وڌايو. ڪاغذ تي پينسل سان ٺهيل هڪ تصوير هئي، جا صبح جو لئبريري ۾ ويهي مون ناهي هئي.

"نه، مسز ڊينور —" ٿوري دير کان پوءِ مون چيو، "هي ڪاغذ ڪم جو نه آهي، هن کي اڇلي ڇڏ. مون کي انهيءَ جي ضرورت نه آهي."

"ٺيڪ آهي." هن چيو، "مون صرف پنهنجي تسليءَ خاطر توهان کان پڇيو آهي."

"ڪا ڳالهه نه آهي." مون جواب ڏنو. منهنجو خيال هو ته هوءَ انهيءَ مختصر گفتگوءَ کان پوءِ ازخود هلي ويندي، پر هوءَ ساڳئي نموني دروازي ۾ بيهي مون کي گهوريندي رهي.

”توهان شايد هن وقت تائين پنهنجي لباس جي باري ۾ فيصلو نہ ڪيو آهي.“ مسز ڊينور چيو. سندس آواز ۾ اعتماد هو.

”نہ، مون اڃان ڪوبہ فيصلو نہ ڪيو آهي.“ مون جواب ڏنو.

”توهان هن تصوير جو هوبهو نقل ڇو نٿيون ڪريو، جيڪا گيلريءَ ۾ لڳل آهي.“ هن پوري اعتماد سان چيو.

مون پنهنجي نظرن کي کڻڻ شروع ڪيو. ڇو تہ انهيءَ کان سواءِ مان پيو ڪري بہ ڇا ٿي سگهيس. مون تہ پاڻ کي مصروف رکڻ ٿي چاهيو تہ غير ارادي طور تي بہ منهنجون نگاهون سندس نگاهن سان نہ ملي وڃن.

”ها، مان سوچيندس.“ مون جواب ڏنو ۽ دل ئي دل ۾ سوچڻ لڳيس تہ اهو خيال مون کي ڇو نہ آيو، اهو منهنجي مشڪل جو صاف ۽ واضح حل هو، پر مون اهو نٿي چاهيو تہ ان کي اهو احساس ٿئي تہ مون سندس مشڪل حل ڪئي آهي.

”جيڪڏهن مان توهان جي جاءِ تي هجان ها تہ مان تہ انهيءَ ڇوڪريءَ جي لباس مطابق سفيد لباس نهرايان ها. توهان کي جيڪو وڻي، اهو فيصلو ڪريو.“ هن ائين چيو ۽ نهايت خاموشيءَ سان دروازو بند ڪري هلي وئي.

* * *

مِسٽر فينسي ڊريس پارٽيءَ جو ڏينهن آيو. اڃان مهمانن جي اچڻ ۾ ٿوري دير هئي. مون پنهنجو لباس ڪڍيو ۽ ڏاڍي احتياط سان تياري شروع ڪئي. ڪليرس، منهنجي نوڪرياڻي، تياريءَ ۾ منهنجي مدد ڪري رهي هئي. جڏهن مان هر شيءِ سنوارڻ کان پوءِ تيار ٿي ويس تہ آئيني ۾ پنهنجي ڪپڙن جو جائزو ورتم ۽ دل ئي دل ۾ خوش ٿيس، ڇو تہ انهيءَ پوشاڪ سان هوبهو اها ڇوڪري نظر اچي رهي هيس، جنهن جي تصوير هيٺ گيلريءَ ۾ لڳل هئي.

دروازي جي آواز مون کي ڇرڪائي وڌو. مون گهٻرائجي پڇيو، ”ڪير آهي؟“

”مان آهيان بيٽرس، توهان تيار ٿي ويون آهيو ڇا؟“

”مان اڃان تيار نہ ٿي آهيان. توهان هلو، مان اڃان ٿي.“ مون ورائيو، ”ميڪسم ڊي ونٽر کي بہ چئو تہ هو بہ هيٺ هلي، هتي اچڻ جي اجازت نہ آهي.“

”ڪنهن مدد جي تہ ضرورت نہ آهي؟“ بيٽرس چيو.

”نہ، بلڪل نہ.“

مان بلڪل تيار ٿي چڪي هيس. مون هڪ دفعو وري بہ آئيني ۾ سڄي لباس جو جائزو ورتو. مون کي تہ اعتبار ئي نٿي آيو تہ انهيءَ لباس ۾ ايتريقدر حسين نظر ايندس.

مون ڪليئرس کي چيو، ”تون وڃي حاجب کي چئو تہ هو منهنجي اچڻ جو اعلان ڪري“—
مان دل ئي دل ۾ خوش هئس تہ مون کي انهيءَ لباس ۾، اهڙي ٺاهہ ٺوهہ سان ڏسي سيني ماڻهن کي ڏندين آڱريون اچي وينديون ۽ منهنجي حسنِ انتخاب جو داد ڏيندا.

حاجب اعلان ڪيو، ”مسز ڪيرولين ڊي ونٽر.“

مان پنهنجي پوري شان و شوڪت ۽ شاهاڻي رعب تاب سان پنهنجي ڪمري مان نڪتيس ۽ ڏاڪڻ تائين پهتيس. هيٺ لهڻ کان اڳ ۾ مان ڏاڪڻ جي جهنگلي کي هٿ سان جهلي ٿوري دير لاءِ بيهي رهيس. منهنجي ٻئي هٿ ۾ هئٽ هو. مان هوبهو ڇوڪري لڳي رهي هيس ۽ ائين محسوس ٿي رهيو هو، جيئن تصوير ۾ روح پئجي ويو هجي ۽ اها ئي ڇوڪري هار سينگار ڪري، ڇم ڇم ڪندي اچي رهي هجي— مان ڏاڍو خوشيءَ سان ڏاڪڻ تان لهڻ لڳيس. منهنجو خيال هو تہ منهنجو استقبال تاڙين ۽ کل خوشيءَ جي ٽهڪن سان ڪيو ويندو، پر مان اهو ڏسي حيران ٿي ويس تہ ڪنهن بہ تاڙي نہ وڄائي ۽ نہ وري ڪو پنهنجيءَ جاءِ تان چُريو. بيا تہ ٺهيو، پر مسٽر ڊي ونٽر بہ پنهنجي جاءِ تي بت بڻيو بيٺو هو. سندس زرد چهري تي غم ۽ غصي جي سرخي ڊوڙندي نظر آئي. پيٽرس جي وات مان رڙ نڪري وئي، پر هن يڪدم پنهنجو هٿ وات تي ڪشي ڏنو. مان مرڪ جا گل پکيڙيندي رهيس، پر ڪنهن بہ حسن جو داد نہ ڏنو.

”هيلو مسٽر ڊي ونٽر، طبعيت ڪيئن آهي؟“ مون حيرت ۽ پريشانيءَ جي مليل جليل لهجي ۾ سوال ڪيو. ميڪسم ڊي ونٽر بلڪل بُت بڻيو مون کي گهوريندو رهيو. سندس ڳاڙهيون اکيون ڄڻ شعلن وانگر ٻري رهيون هيون.

”هيءَ ڪهڙي مذاق آهي؟“ هن رڙ ڪري چيو. ڪاوڙ جا شعلا پڙڪي اٿيا.

منهنجيءَ سمجهہ ۾ ڪجهہ نٿي آيو تہ هنن سيني ماڻهن کي ڇا ٿي ويو آهي، سندن منهن تي خوشيءَ جي بجاءِ زردي ڇو ڇانيل آهي!

”وڃ، هيءُ لباس مٽائي اچ ۽ ٻيو ڪو لباس پائي اچ.“ مان تصويرِ حيرت بنجي بيٺي هيس.

”ٻڌءِ ڪون، مان ڇا چئي رهيو آهيان؟ وڃ، هن لباس کي لاهي اچ.“ ميڪسم تحڪمانہ لهجي ۾ چيو— مون هڪدم موٽ کاڌي ۽ يڪدم پنهنجي ڪمري ڏانهن وٺي ڀڳيس. منهنجي اکين ۾ ڳوڙها هئا. مون کان، مسز ڊينور جي منهن جا تاثرات ڪڏهن بہ نہ وسرندا، جيڪا پري بيهي مُرڪي رهي هئي. سندس مُرڪ ۾ فتح منديءَ جو احساس هو.

مون پنهنجي ڪمري ۾ وڃي ڪپڙن کي لوئي ڇڏيو. ايتري ۾ بيٽرس آئي ۽ اچڻ شرط مون سان چنبڙي وئي. هن مون کي ٻڌايو تہ آخري فينسي ڊريس پارٽيءَ ۾ رابيڪا بہ اهڙي قسم جو لباس پاتو هو.

Gul Hayat Institute

مان روئي رهي هيس ۽ پيٽرس مون کي ماٺ ڪرائي رهي هئي. هن ويچاريءَ جلدي جلدي هڪ ٻيو وڳو ڪڍيو ۽ مون کي مجبور ڪيو ته هڪ سادو لباس پائي، پارٽيءَ ۾ شريڪ ٿيان.

* * *

ٻئي ڏينهن مان لئبرريءَ ۾ درياءَ جي پرسان ويهي چانهه پي رهي هئس ته رابرٽ مون کي اچي ٻڌايو ته ڪيپٽن سيرل جي ٽيليفون آئي آهي ۽ هو مون سان ڳالهائڻ ٿو چاهي. منهنجي پڇڻ تي رابرٽ ٻڌايو ته ڪرٽ بندرگاهه جو هيڊ آفيسر ميڪسم سان ملڻ چاهي ٿو، پر جيئن ته ميڪسم موجود نه آهي، انهيءَ ڪري هو مون سان ڳالهائڻ گهري ٿو. مون رابرٽ کي چيو ته ان کي چئو ته هو پاڻ اچي.

ڪيپٽن سيرل جي واتان مون ٻڌو ته هڪڙو جهاز خشڪيءَ تي چڙهي ويو هو، جڏهن هڪ ٽوبي کي جهاز جي نقصان جي خبر لهڻ لاءِ سمنڊ ۾ لاٿو ويو ته هن ٻاهر نڪري ٻڌايو ته سمنڊ جي تهه ۾ هڪڙي ٻيڙي موجود آهي، جنهن جي ڪيبن ۾ هڪڙو لاش به پيو آهي، ٻيڙيءَ جي وچ ۾ هڪڙو سوراخ آهي، جنهن مان خبر پوي ٿي ته انهيءَ ٻيڙيءَ کي جائي واڻي ٻوڙيو ويو آهي ۽ ٻيڙيءَ جي باري ۾ تصديق ٿي آهي ته اها مسز ڊي ونٽر جي آهي.

ڪيپٽن سيرل سان اڃان منهنجي گفتگو هلي رهي هئي ته ميڪسم ڪمري ۾ داخل ٿيو ۽ مان اٿي ٻاهر آيس. جڏهن ڪيپٽن جي ڪار جي وڃڻ جو آواز آيو ته مان ڪمري ۾ موٽي آيس. انهيءَ وقت ميڪسم درياءَ جي پرسان بيهي ٻاهر نهاري رهيو هو. مان سندس پرسان وڃي بيهي رهيس ۽ آهستگيءَ سان چيم:

”مون کي افسوس آهي، سخت افسوس.“ مون ميڪسم جو هٿ ڪٺي جهليو، جيڪو برف جهڙو ٿڌو هو. مون جذبات جي شدت کان هٿ کي وٺي چميو — ”هن ڏک ۾ مان برابر جي شريڪ آهيان. هاڻي مان وڏي ٿي وئي آهيان ميڪسم! منهنجي عمر چوويهه سال ٿي وئي آهي. هاڻي مان اڳئين وانگر ٻار نه آهيان. غمن جو بار کڻي سگهان ٿي.“

هن منهنجي چيلهه ۾ پنهنجي ٻانهن ڦيرائيندي مون کي چڪي پنهجي سيني سان لڳايو. مون پنهنجو ڪنڌ سندس ڪلهن تي ڪٺي رکيو ۽ چيو، ”توهان مون کي معاف ڪريو.“

”معاف ڪريان؟ ڪهڙو ڏوهه ڪيو آهي تو؟“ ميڪسم خاموشي ٽوڙيندي چيو.

”ڪلهه رات مون کان بيوقوفي ٿي. توهان سمجهيو هو ته مون جاڻي واڻي اهو لباس پاتو هو، توهان کي چيڙائڻ لاءِ. خدا جو قسم ته مون کي ڪا به خبر نه هئي ته هو... هو.“

”اف — مان ته اهو واقعو ئي وساري چڪو آهيان. مون غم ۽ غصي جو اظهار ڪري، تنهنجي توهين ڪئي هئي.“

مان ميڪسم کي چنبڙي ويس. ميڪسم ڪرسيءَ تي ويهي رهيو ۽ مون فرش تي ويهي پنهنجو مٿو سندس رانن تي رکيو. هن پنهنجي هٿن سان منهنجو مٿو مٿي ڪنيو ۽ پوءِ منهنجي اکين ۾ اکيون وجهي چيائين:

”رابيڪا ڪٿي وئي ۽ مون هارايو.“

مون حيرت ۽ خوف کان ڏانهس نهاريو.

”هوءَ اسان جي پنهنجي پاڇي وانگر لڳل هئي. سندس منحوس پاڇي اسان جي خوشين جا گل ڪڏهن به ٽڙڻ نه ڏنا. هروقت هڪ اڻڄاتل خوف منهنجي دل تي طاري رهيو. جڏهن دل ۾ خوف هجي، تون ئي ٻڌاءِ ته پوءِ محبت ڪيئن تي دل ۾ جڳهه وٺي سگهي ـ مون کي ياد آهي، چڱيءَ طرح ياد آهي ته مرڻ وقت سندس چپن تي مرڪ هئي. نفرت ڀريل مرڪ، چو ته کيس پڪ هئي ته آخرڪار ڪاميابي کيس نصيب ٿيندي.“

”ميڪسم هي توهان ڇا چئي رهيا آهيو. هي ڇا چئي رهيا آهيو؟“ مون گهٻرائجي سوال ڪيو.

”سندس پيڙي.“ ميڪسم چيو، ”سندس پيڙي لڌي آهي.“

”ها مون کي خبر آهي. انهيءَ جو مطلب هي آهي ته ان سان ڪڏ ڪو پيو به هو. ۽ هاڻي توهان انهيءَ ٻئي جي فڪر ۾ آهيو. ائين آهي نه صحيح؟“ مون سوال ڪيو.

”نه، اها ڳالهه نه آهي.“ ميڪسم وراڻيو.

”مون کي به پنهنجي انهيءَ غم ۾ شريڪ ڪيو. منهنجا سرتاج، مان توهان جو ساٿ ڏيڻ چاهيان ٿي.“

”رابيڪا سان ڪڏ پيو ڪو به نه هو. قبرستان ۾ جا عورت رابيڪا جي نالي جو نقاب ڍڪي دفن آهي، اها ڪا اڻ واقف عورت آهي. رابيڪا جي پيڙيءَ سان ڪو به حادثو پيش نه آيو هو. ۽ نه وري رابيڪا غرق ٿي هئي. مون ان کي ڪاٽيج ۾ خون ڪيو ۽ پوءِ سندس لاش کي پيڙيءَ جي ڪيبن ۾ وجي وڌم ۽ پيڙيءَ کي سمنڊ ۾ ڪاهي پنهنجي هٿن سان غرق ڪري ڇڏيم. ٻڌاءِ تون، ڇا ـ ڇا تون اڃان به مون سان پيار ڪرين ٿي. ڇا اڃان به تون مون سان شريڪ غم آهين؟“ ـ ميڪسم جو آواز پرجي ويو.

جڏهن انسان کي صدمو پهچي يا ڌڪ لڳي ٿو ته هو ٿوري وقت لاءِ پنهنجا حواس وڃائي ويهي ٿو. مان به سندس آغوش ۾ هئس ليڪن کنهن به لمس جو احساس به نه هو. مان پٿر جي هڪ مورت هئس، بي حس و حرڪت. هو منهنجي مٿان جهڪيو ۽ جذبات جي شدت کان مون کي چپائين. مون اکيون بند ڪري ڇڏيون.

”مان توکي دل و جان سان چاهيان ٿو.“ هن سرگوشيءَ جي انداز ۾ چيو ـ اهو ئي محبت ڀريو فقرو هو جنهن جي ٻڌڻ لاءِ منهنجا ڪن سڪندا هئا. هروقت، هر گهڙيءَ مون چاهيو پئي ته اهو جملو سندس چپن مان نڪري، ۽ پوءِ منهنجي روح جي اونهي ۽ عميق گهرائيءَ ۾ خوشي ٻنجي ناچ ڪري ۽ منهنجي اکين مان ڪيفِ حيات ۽ نشاطِ زندگي ٻنجي نمي پوي. مونٽڪارلو

اٽلي، فرانس ۽ مانبرلي ۾ مون پنهنجي ازدواجي زندگيءَ جون سيئي راتيون انهيءَ هڪڙي جملي جي ٻڌڻ لاءِ ويران ڪيون. خلوتن ۾، جلوتن ۾ مون محبت جون ڪيتريون ئي محفلون انهيءَ جملي ٻڌڻ لاءِ سجايون. اڄ سندس چپن مان اهو خوشين ڀريل جملو ٻڌي منهنجي انگ انگ مان نغما ڦٽڻ لڳا. منهنجي دل خوشي ۾ مسرت سان ڀرپور ٿي نچڻ لڳي. مون اکيون کوليون. هو مون کي پيار ڪري رهيو هو.

اوچتو ئي اوچتو هن مون کي پوئتي ڌڪو ڏنو ۽ ڪرسيءَ تان اٿي ڪڙو ٿيو. ”مان صحيح سمجهندو هوس. وقت گذري چڪو آهي. هاڻي اظهار محبت جو ڪوبه فائدو نه آهي. توکي مون سان پيار ڪونهي. اسان وساري ڇڏيندا سين ته اسان ڪا شادي ڪئي هئي ۽ هڪٻئي کي چاهيو هو.“

احساس درد مون کي ڏونداڙي ڇڏيو. مان ڏڄي ويس ته ڪٿي ڳالهين ۾ هو مون کان تمام پري نه نڪري وڃي، ۽ مان ڪيس سڏيندي رهجي وڃان. مان تڙپي پنهنجي جاءِ تان اٿيس، ۽ ڊوڙي پنهنجون ٻانهون سندس ڳچيءَ ۾ وجهندي چيم.

اهڙيون ڳالهيون نه ڪيو، منهنجا پيارا، توهان منهنجي جذبات ۽ احساسن کي سمجهي نٿا سگهو. مان دل و جان سان توهان کي چاهيان ٿي. توهان جي انهيءَ اوچتي پيار سان مان حيران ٿي ويس. چو ته مان بلڪل بيوس ٿي چڪي هئس. اسان هڪٻئي کي مليا هاڻي ڪڏهن به هڪٻئي کان جدا ٿي نٿا سگهون. اسان هميشه گڏ رهنداسون. ڪوبه راز ڪوبه پاڇو هاڻي اسان جي وچ ۾ ڏاريائپ جي ديوار قائم ڪري نه سگهندو.“

”هاڻي وقت گذري چڪو آهي. ممڪن آهي مان چند ڏينهن يا چند ڪلاڪ تو وٽ هجان. انهن کي ڀيڙي لڌي آهي ۽ رابيڪا جو لاش پڻ. ميڪسم جو آواز درد و ڪرب ۾ ٻڏي ويو.

”هو ڇا ڪندا؟“ مون بيوقوفيءَ جي انداز ۾ سوال ڪيو.

”هو لاش سڃاڻي وٺندا. اتي لاش کي سڃاڻڻ لاءِ هر چيز موجود آهي. سندس ڪپڙا، سندس جوتا ۽ منڊي ـ انهيءَ ڪانپوءِ سوال پيدا ٿيندو ته اها عورت ڪير آهي جيڪا قبرستان ۾ رابيڪا جي قبر ۾ دفن آهي.“

منهنجي جسم ۾ درد جو احساس اڀرڻ لڳو. منهنجا هٿ هيٺئر ٿڌا نه هئا. منهنجي جسم جو هڪ هڪ عضوو درد جي شدت کان تڙپي رهيو هو. مان سوچڻ لڳس ته سڀاڻي صبح تائين سيني ماڻهن کي انهيءَ ڳالهه جي خبر پئجي ويندي ته رابيڪا جي ڀيڙي لڌي آهي. رابيڪا غرق نه ٿي هئي، پر ميڪسم ان کي قتل ڪيو آهي.

”اسان کي ڇا ڪرڻ گهرجي.“ انهيءَ سوال جي سهاري مون خيالات سان اپرڻ جي ڪوشش ڪئي.

ميڪسم ڪوبہ جواب نہ ڏنو. مون وري پڇيو، ڇا ڪنهن کي انهيءَ ڳالهہ جي خبر آهي؟“

ڪنهن کي بہ نہ، ڇو تہ مون کان سواءِ اتي ٻيو ڪوبہ نہ هو. ۽ چو طرف گهگهہ اونداهي هئي. مان ميڪسم جي بلڪل ويجهو ويس. هاڻي اجنبيت جو پردو هٽي چڪو هو، جنهن سبب اسان هڪٻئي کي ڏسندا تہ هئاسين پر سڃاڻي نہ سگهندا هئاسون. هڪٻئي کي والهانہ طور چاهيندا تہ هئاسون، پر محبت ڪري نہ سگهندا هئاسون. اڄ مون ڦهريون ڦيرو سندس اکين ۾ محبت جون قنديلون منور ڏٺيون، جن سان منهنجو شبستان وجود بہ روشن ٿي ويو ۽ ڏارياٺپ واري اونداهي دور ٿي وئي.

”مان جڏهن بہ توکي ڪنهن سان گڏ هيڏانهن هوڏانهن ڦرندي ڏسندو هوس تہ اهو احساس پيدا ٿيندو هو تہ تون مون سان شادي ڪري خوشين کان محروم ٿي وئي آهين. اهو نامراديءَ وارو احساس ئي توکي مون کان پري رکي ٿو. تون منهنجي هوندي بہ منهنجي بڻجي نہ سگهينءَ.“

مان ميڪسم جي مٿان جهڪي پيس. ”مان تنهنجي ويجهو ڪيئن اچي ٿي سگهيس جڏهن مون کي اهو احساس هو تہ تون پنهنجي دل ۾ رابيڪا جي تصوير رکي ان جي پوڄا ڪرين ٿو. مان توکان ڪهڙيءَ طرح پيار جي خيرات گهري سگهيس ٿي، جڏهن خبر هيم تہ تون رابيڪا جي عشق ۾ ديوانو آهين.“

”تون هي ڇا چئي رهي آهين؟“ ميڪسم تڙپي سوال ڪيو. ڄڻ تہ مون ڪيس خواب مان جاڳائي وڌو هو- ”جڏهن بہ تو مون کي هٿ لاتو، مان انهيءَ احساس جي بار هيٺان اچي ويس تہ تون منهنجي رابيڪا سان ڀيٽ ڪري رهيو آهين. جڏهن بہ تو مون سان ڳالهايو، مون سان سير ڪيو، مون سان ماني کاڌي، مون سان گڏ چانهہ پيتي تہ اهو احساس هميشه منهنجي رڳ رڳ تي ڇانيل رهيو تہ تون دل ئي دل ۾ رابيڪا کي ياد ڪري اهو خيال ڪندو هوندين تہ رابيڪا سان هيئن چانهہ پيئندو هوس، هيئن سير ڪندو هوس. مون سان شادي تو صرف انهيءَ ڪري ڪئي تہ جيئن تنهنجي دل جو زخم هميشه تازو رهي. ۽ درد جي خلش مٽجي نہ سگهي.“

”اف، منهنجا مولا.“ ميڪسم مون کي پري ڌڪي ڇڏيو ۽ اٿي ڪمري ۾ ٽهلڻ لڳو.

”ڇا ٿي ويو آهي توکي؟“ مان ٻاڦ کي تمام ويجهو هوندي بہ تمام پري ڏسي رهي هيس.

ميڪسم مُڙي مونڊانهن نهاريو ۽ پوءِ فرش تي نيٺ منهنجي پرسان ويهي رهيو.

”تون سمجهين ٿي ته مان رابيڪا سان محبت ڪريان ٿو ۽ مون محبت ۾ انڌو ٿي ان کي قتل ڪيو آهي. نه، هرگز نه. مان رابيڪا سان محبت نه، نفرت ڪندو هوس. اسان جي شادي هڪ ڍوڪو هئي، هڪ معمو هئي. رابيڪا هڪ بدڪردار، بدخصلت ۽ بدذات عورت هئي. اسان ڪڏهن به هڪٻئي سان محبت نه ڪئي. رابيڪا ته انهيءَ قابل ئي نه هئي ته ان سان محبت ڪئي وڃي. هوءَ چالاڪ هئي، حيرتناڪ حد تائين چالاڪ. جيڪو به ماڻس ملندو هو، اهو اندازو ئي ڪري نه سگهندو هو ته هوءَ ڪيڏي چالاڪ، مڪار ۽ دغاباز عورت آهي. جڏهن مون رابيڪا سان شادي ڪئي ته دنيا وارا رشڪ ڪرڻ لڳا. هو چوندا هئا ته ميڪسم هڪ اهڙي ڇوڪريءَ سان شادي ڪئي آهي، جنهن ۾ ٽئي خوبيون آهن: شرافت، فهم ۽ حسن. مون به مجبوراً انهن جي فيصلي کي تسليم ڪيو. شاديءَ جي پنجين ڏينهن مون ان کي اصلي رنگ روپ ۾ ڏٺي ورتو. توکي ياد آهي ته هڪڙي ڏينهن سير ڪندي اسان مونٽ ڪارلو جي چوٽيءَ تي پهچي ويا هئاسون. مان اتي بيهي ماضيءَ جي گريبان ۾ منهن وجهي پنهنجا زخم ڪوتڻ چاهيا ٿي. هوءَ اتي ويٺي هئي، سندس چپن تي مرڪ بجلي بنجي چمڪي رهي هئي ۽ ڪارا وار هوا ۾ نانگڻ جيان لهرائي رهيا هئا. هن پنهنجي باري ۾ اهڙيون اهڙيون حيران ڪندڙ ڳالهيون ٻڌايون، اهي جي بيان ڪريان ته شرافت پنهنجو منهن هيٺ ڪٽي ڪري. انهيءَ وقت مون کي احساس ٿيو ته مون ڪهڙي عورت سان شادي ڪئي آهي، جا بي حيا، بي شرم ۽ بدڪردار آهي. مون کي سندس منهن تي هنڌان هنڌان ناسور چڪندي نظر آيا، جن جي بدبوءِ کان منهنجو دماغ ڦاٽي پيو. جيڪڏهن مان چاهيان ها ته ڪيس اتي ئي ختم ڪري سگهان ها، هڪڙو ئي ڌڪو ڪيس ختم ڪرڻ لاءِ ڪافي هو، پر مون ڪيس ختم نه ڪيو. ان جو خيال هو ته مان سندس اڳيان هٿيار ڦٽا ڪندس ۽ مانڊرلي جا دروازا سندس عاشقن لاءِ کولي ڇڏيندس. ان جو خيال هو ته خانداني شرافت جي خاطر مان ان کي دل پسند حرڪتون ڪرڻ کان نه روڪيندس. انهيءَ ڪري اسان ٻنهي جي وچ ۾ هڪڙو معاهدو ٿيو ته هوءَ مانڊرلي جي شان شوڪت ۽ اقبال تي داغ نه لائيندي ۽ ٻاهر جيڪي هوءَ ڪجهه ڪندي ته مان کيس نه روڪيندس. مان ته هاڻي انهن ڏينهن جي تصور کان به ڏڪي ويندو آهيان. ڪهڙي بي حيائيءَ ۽ بي شرميءَ جا ڏينهن هئا اهي ۽ اسان ڪهڙيءَ طرح ڪوڙ ۽ فريب جو ٻوش پنهنجي منهن تي چاڙهي گهمندا هئاسون ته جيئن ماڻهو اسان جا اصلي خدوخال نه ڏسي سگهن. مون بداخلاقيءَ جو هر وار پنهنجي سيني تي سٺو، صرف مانڊرلي جي خاطر. هوءَ مخصوص خلوتن ۾ بلندنشين حسن فروش بنجي پئي. هوءَ هفتن جا هفتا لندن ۾ ڦرندي رهندي هئي، پر مون ڪڏهن به اعتراض نه ڪيو، ڇو ته لندن ۾ هوءَ جيڪو به گناهه ڪندي هئي، انهيءَ کان مانڊرلي جي چمڪندڙ پيشاني محفوظ هئي. آهستي آهستي هوءَ بي احتياطي ڪرڻ لڳي.

توکي خبر آهي ته شراب خانه خراب جو انسان کي کھڙيءَ طرح چسکو پوي ٿو، پھرين ته هو شوق کان پيئي ٿو، پوءِ شوق مزو بنجي پوي ٿو ۽ مزو عادت ۾ بدلجي وڃي ٿو ۽ عادت بي احتياطيءَ جي صورت اختيار ڪري وٺي ٿي. هڪ دفعي مان سڪاٽ لينڊ مان شڪار تان موٽيس ته سندس پنج-ڇهه آشنا ماڊرلي ۾ عياشي ڪري رهيا هئا. مون کي اها ڳالهه نه وڻي. جنهن تي هن طنزيه جواب ڏنو، ”هو توکي ڇا ٿا ڪن؟“ مان سڙي رک ٿي ويس ۽ ساڻ مان چيومانس، ”تون لنڊن ۾ جيڪي وڻئي سو وڃي ڪر، پر ماڊرلي منهنجو آهي، هتي ڪا به اهڙي ڳالهه ٿي نٿي سگهي.“ هن مُرڪيو ۽ پوءِ ڪو به جواب نه ڏنائين. انهيءَ کان پوءِ هن منهنجي رياست جي مئنيجر فرينڪ کي دام ۾ ڦاسائڻ جي ڪوشش ڪئي، جڏهن سندن ملاقاتن جو سلسلو وڌيو ته مون کيس صاف لفظن ۾ چيو ته ”مان انهن ڳالهين کي برداشت ڪري نٿو سگهان.“ انهيءَ تي هوءَ مچرجي وئي ۽ جيڪي وڻيس سو ڇوڻ شروع ڪيائين. انهيءَ کان پوءِ هوءَ لنڊن هلي وئي. اتان هڪ مهيني کان پوءِ واپس آئي. شروع شروع ۾ ته چپ رهي، منهنجو خيال هو ته کيس سبق ملي ويو آهي.“

ميڪسم هڪ هڪ ڪري اسرار جا سيئي پردا هٽائي رهيو هو ۽ مون کي رابيڪا جي صورت صاف ۽ چٽي نظر اچي رهي هئي. مون پنهنجي تصور ۾ رابيڪا جي جيڪا تصوير تيار ڪئي هئي، اها هن تصوير کان ڪيڏي نه مختلف هئي، جيڪا ميڪسم تيار ڪري رهيو هو— هن فيول سان پنهنجي عشق جون رهاڻيون ڪرڻ شروع ڪيون. مون جڏهن اهو ڏٺو تڏهن تن بدن ۾ باهه لڳي وئي. مون کيس صاف صاف چٽي ڏنو ته هوءَ فيول کي هتي نه گهرائي. آئنده جيڪڏهن مون هن کي هتي ڏٺو ته مان ان کي گوليءَ سان اڏائي ڇڏيندس. هوءَ شام جو ٻيڙيءَ جو سير ڪرڻ جي بهاني هلي ويندي هئي ۽ سڄي رات اتي گذاري ڇڏيندي هئي ۽ مان چشم پوشيءَ کان ڪم وٺندو رهيس. هڪڙي ڏينهن هوءَ لنڊن وئي، جيئن ته ان کي رات جو موٽڻو نه هو، انهيءَ ڪري مان فرينڪ ڏانهن ماني کائڻ لاءِ هليو ويس. جڏهن ساڍي ڏهين بجي واپس آيس ته ڏسان ته هال ۾ ڪرسيءَ تي سندس گلوبند ۽ دستانا پيا آهن. مان حيران هوس ته هوءَ ڪيئن موٽي آئي. مان ڊرائنگ روم ۾ ويس، هوءَ اتي نه هئي. مون سوچيو ته هوءَ سمنڊ جي ڪناري پنهنجي جهوپڙيءَ ۾ وئي هوندي. انهيءَ وقت اهو احساس بيدار ٿيو ته مون کي هن مڪر ۽ فريب مان ٻاهر نڪري اچڻ گهرجي. هاڻي ڇا به ٿي پوي ته به هي معاملو ختم ٿيڻ گهرجي. مون سوچيو ته بندوق کڻان ۽ ان کي وڃي ڊيڄاريان ۽ ڌمڪايان. نوڪرن کي اها خبر نه هئي ته مان مانيءَ تان موٽي آيو آهيان. مان باغ ۾ ويس ۽ اتان سڌو اتي پهتس، پر اتي اهو ڏسي حيران ٿي ويس ته رابيڪا اڪيلي ليٽي پئي آهي ۽ سگريٽن جا اڌڙ رکدانيءَ ۾ پيا آهن. مون وڃڻ شرط ان کان فيول جي باري ۾ سوال ڪيو. هوءَ منهنجون ڳالهيون ٻڌندي رهي. ”ذلت ۽ رسوائيءَ جي به حد ٿيندي آهي. هاڻي هي ختم ٿيڻ گهرجي. تون لنڊن ۾ وڃي ڇا ڪندي آهين؟ فيول سان اتي وڃي عشق ڪر، ليڪن هتي مان اهڙيون

حرڪتون ڪرڻ نه ڏيندس، ڇو ته ماندرلي منهنجو آهي." هُن مرڪيو ۽ ڏاڍي اطمينان سان چيائين، "ماندرلي صرف چند ڏينهن لاءِ تنهنجو آهي، جلد ئي منهنجي پيٽ مان ماندرلي جو مالڪ جنم وٺندو ۽ پوءِ ماندرلي منهنجو هوندو." مان ڪاوڙ ۾ ڳاڙهو لال ٿي ويس. مون بندوق سڌي ڪئي ۽ گولي هلايم. گولي هن کي لڳي ۽ هوءَ يڪدم ڍير ٿي پئي. مون پنهنجي اکين سان هن کي مرندي ڏٺو، پوءِ سندس لاش کي کڻي ڪيبن ۾ بند ڪيم ۽ ٻيڙيءَ جا سوراخ کولي ڇڏيم. رابيڪا سمنڊ جي تري ۾ پهچي چڪي هئي.

اخبارن ۾ ماندرلي جي تصويرن سان رابيڪا جي لاش هٿ اچڻ جون خبرون شايع ٿيون. ميڪسم جنهن ڳالهه کان ڊنو پئي، اها ٿي ٿي. ماندرلي جو نالو اخبارن ۾ اچڻ شروع ٿي ويو. جرڪي پنهنجي تحقيقات ڪرڻ شروع ڪئي. ڪيترن ئي شاهدن جا بيان قلمبند ڪيا ويا، انهيءَ کان پوءِ جرڪي فيصلو ڏنو ته رابيڪا خودڪشي ڪئي هئي ۽ خود پنهنجي هٿن سان ٻيڙيءَ کي غرق ڪيو هو. تحقيق جي انهيءَ نتيجي کي شايع ٿيڻو هو ۽ اهو طوفان جو چئني طرفن کان ماندرلي جي شان شوڪت ۽ اقبال کي اونڌي ڪرڻ لاءِ گهيري ويو هو، هڪدم بند ٿي ويو ۽ ماندرلي ۽ ان سان گڏ ميڪسم جي عزت به بچي وئي. مون به شڪراداني ڪئي.

هڪڙي ڏينهن سخت برسات پئجي رهي هئي. مان پنهنجي ڪمري ۾ ويٺي هيس ته رابرٽ اچي ٻڌايو ته فيول آيو آهي ۽ مون سان ملڻ گهري ٿو. مان فيول جي باري ۾ صرف ايترو ڄاڻندي هيس ته هو رابيڪا جو دوست آهي. مون ان کي پنهنجي ڪمري ۾ سڏايو. ان جي واتان مون کي خبر پئي ته ان وٽ ڪو اهڙو ثبوت آهي، جنهن سان هو اهو ثابت ڪري سگهي ٿو ته رابيڪا خودڪشي نه ڪئي آهي، بلڪ ان کي قتل ڪيو ويو آهي ۽ قاتل ميڪسم آهي.

ٿوري دير کان پوءِ ميڪسم به آيو. هو فيول کي ڏسي باهه ٿي ويو. فيول رابيڪا جي هڪڙي تحرير ڪڍي اڳيان رکي، جيڪا هوءَ لنڊن ۾ ان جي لاءِ ڇڏي آئي هئي. انهيءَ تحرير ۾ رابيڪا ان کي انهيءَ رات ڪاٽيج ۾ پهچڻ لاءِ لکيو هو. ڳالهين ڳالهين ۾ اهو راز کليو ته فيول ميڪسم کي اها تحرير ڏيکاري، بلئڪ ميل ڪرڻ چاهي ٿو. منهنجو خيال هو ته ميڪسم کي ڳالهه وڌائڻ نه گهرجي ۽ جيڪي ڪجهه هو گهري ٿو، اهو ڏئي وٺي سندس وات بند ڪرڻ گهرجي، پر ميڪسم اها ڳالهه پسند نه ڪئي ۽ هن ٽيليفون ڪري ڪرنل جوليان کي بلئڪ ميل جو اطلاع ڏنو، جيڪو انهيءَ علائقي جو مئجسٽريٽ هو. ڪرنل جوليان تحرير پڙهي ٻڌايو ته هن تحرير مان اهو هرگز ثابت نٿو ٿئي ته فيول ۽ رابيڪا جا پاڻ ۾ دوستانه تعلقات هئا ۽ هو پئي ميڪسم کان طلاق وٺي شادي ڪرڻ چاهين پيا ۽ ميڪسم رقابت ۾ ان کي قتل ڪيو آهي ۽ ان جو ڪو به عيني شاهد هئڻ گهرجي، جيڪو انهن تعلقات جي تصديق ڪري. فيول دانهن ڪئي، "انهيءَ جو شاهد هن گهر ۾ موجود آهي." سندس اهو جملو ٻڌي اسان سڀ وائڙا ٿي وياسون. ڪرنل جوليان چيو، "ڪير آهي اهو؟"

Gul Hayat Institute

فيول جواب ڏنو، ”مسز ڊينور!“ انهيءَ وقت مسز ڊينور کي سڏايو ويو. ڪرنل جوليان پاڻ پڇيو، پر مسز ڊينور انهن ٻنهي جي تعلقات جي ته تصديق نه ڪئي، ليڪن اهو ٻڌائي سڀني کي ڇرڪائي ڇڏيو ته ”رابيڪا چلولي هئي ۽ هر جاءِ تي عشق ڪندي هئي.“

هاڻي سوال پيدا ٿيو ته انهيءَ ڳالهه جي تصديق ڪيئن ڪئي وڃي ته هن واقعي مسٽر ڊي ونٽر کان طلاق وٺڻ گهري پئي. ڪرنل جوليان ڪافي دير تائين سوچيندو رهيو، پوءِ چيائين، ”جيڪڏهن ڪو شاهد اهڙو ملي، جيڪو انهيءَ ڳالهه جي تصديق ڪري ته آخري دفعو رابيڪا جڏهن لنڊن وئي ته اتي ڪنهن ڪنهن سان ملي؟“ مسز ڊينور چيو، ”انهيءَ جي تصديق ڏکي نه آهي. مون وٽ رابيڪا جي ڊائري آهي، جنهن ۾ انهيءَ ڏينهن جي سڀني ملاقاتن جو ذڪر آهي.“

ڪرنل جوليان جي هدايت تي مسز ڊينور رابيڪا جي ڊائري ڪڍي آئي، جنهن مان خبر پئي ته لنڊن ۾ انهيءَ ڏينهن رابيڪا ڊاڪٽر بيڪر کان سواءِ ٻئي ڪنهن سان به نه ملي هئي. هاڻي بيڪر جي تلاش شروع ٿي. خبر پئي ته بيڪر لنڊن جو هڪ مشهور ڊاڪٽر آهي. انهيءَ ڪري مان، ميڪسم، ڪرنل جوليان ۽ فيول لنڊن وياسون. ڊاڪٽر بيڪر پنهنجي ملاقاتين جي ڊائري ڏسي ٻڌايو ته ”انهيءَ ڏينهن انهن نشانن ۽ ٻارن پتن واري هڪ عورت ڪنهن ٻئي نالي سان ملڻ لاءِ آئي هئي ۽ مون سندس معائنو ڪرڻ کان پوءِ کيس ٻڌايو هو ته هوءَ سرطان جي مرض ۾ مبتلا آهي ۽ گهڻو وقت زنده رهي نه سگهندي.“

جڏهن اسان واپس اچي رهيا هئاسون ته ڪرنل جوليان ٻڌايو ته ”ميڪسم تون هاڻي ڪنهن به قسم جو فڪر نه ڪر. رابيڪا خودڪشي ڪئي آهي، ڇو ته هن ڪرڙيون هڻي مرڻ ٿي چاهيو، جيڪڏهن آئنده فيول بلڪ ميل ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ته مون کي ٻڌائجانءِ.“

ماڻدرلي پهچي خبر پئي ته مڪروهه چهرو مسز ڊينور ماڻدرلي مان فرار ٿي چڪي آهي، پر وڃڻ کان اڳ ۾ ماڻدرلي کي باهه ڏئي رک جو ڍير ڪري وئي آهي. ماڻدرلي جلي چڪو آهي ۽ هاڻي اهو صرف رک جو ڍير آهي. ٻئي ڏينهن ڪرنل جوليان اسان کي اها صلاح ڏني ته اسان سير ڪرڻ لاءِ سئٽزرلئنڊ هليا وڃون ۽ ماڻدرلي ۾ رهائش ترڪ ڪري ڇڏيون.

Gul Hayat Institute

منهنجو مڙس هاڻي پرسڪون ۽ مطمئن زندگي بسر ڪري رهيو آهي ۽ مون کي به سندس محبت ملي چڪي آهي. هن کي ماڻدرلي جي سڙڻ جو ڏک ته ڏاڍو ٿيو، پر انهيءَ جو ڪڏهن اظهار نه ڪندو آهي. مون کي يقين آهي ته مون وانگر هن کي به خوابن ۾ رابيڪا ۽ ماڻدرلي ضرور نظر ايندا هوندا!

مقالہ

Gul Hayat Institute

Gul Hayat Institute

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ

سنڌ جو آخري سومرو بادشاهه ۽ سنڌس ياٽر

’سومرن جو دؤر‘ سنڌ جي تاريخ جو هڪ اهڙو دؤر آهي، جنهن بابت پڪا پختا تاريخي احوال نسبتاً گهٽ ملن ٿا. ڪجهه وقت کان وٺي راقم هن دؤر جي حالات جي تلاش ۽ تحقيق ۾ رڌل رهيو آهي، ۽ انهيءَ سلسلي ۾ تازو تصنيف ڪيل ڪتاب ”سومرن جو دؤر“ (ڇاپيل سنڌي ادبي بورڊ) هن سلسلي جي هڪ خاص ڪوشش آهي. هن ڪتاب ۾ توڙي ”سنڌي ٻولي ۽ ادب جي تاريخ“ (جلد پهريون، ڇاپيل زيب ادبي مرڪز حيدرآباد ١٤٠٠هه/١٩٨١ع) ۾ تاريخي احوالن توڙي سنڌ جي مشهور ۽ متواتر روايتن جي روشني ۾ سنڌ جي آخري سومري بادشاهه ’همير‘ ۽ سائس ڄام هالي ۽ سنڌس ڀِٽن جي جنگ جا حالات ڏنا ويا آهن، جيڪي مختصر طور هيٺين طرح آهن:

’سومرن مان سنڌ جو آخري حڪمران دودي جو پٽ همير هو. سنڌس ذڪر ان وقت سلطان فيروزشاهه طرفان مقرر ٿيل ملتان جي گورنر عين الملڪ ماهرو پنهنجي ڪن خطن ۾ ڪيو آهي ۽ سنڌس سچو نالو ”همير دودا“ لکيو آهي، يعني همير پٽ دودي جو. عين الملڪ اهي خط اندازاً ١٣٥٢-١٣٦٥ع واري عرصي ۾ لکيا جن ۾ ڄاڻايو اٿس ته: ’هن وقت سومري حاڪم همير پٽ دودي جي حڪومت جو سلو سُڪي رهيو آهي، ۽ محض سلطان (فيروزشاهه) جي مدد سان ٿي ذرا سالو ٿيو بيٺو آهي. ٻئي طرف سمو ڄام ٻانڀڻيو پٽ انڙ جو پنهنجي سرڪشي ۽ طاقت سان اپري رهيو آهي.‘ سلطان فيروزشاهه، گجرات جي گورنر کي، همير سومري جي هرطرح سان مدد ڪرڻ جو حڪم ڏنو هو، ۽ پڻ اهڙي خاص ذميداري گجرات جي گورنر جي پاءُ رڪن الدين حسن کي سونپيل هئي. اهڙو ذڪر پڻ عين الملڪ ماهرو جي هڪ خط ۾ ڪيل آهي، جيڪو هن گجرات جي گورنر ڏانهن لکيو هو.‘

ڇئي نٿو سگهجي ته همير سومري جي حڪومت جي پڄاڻي ڪهڙي سال ۾ ٿي. جيئن ته سلطان فيروزشاهه سن ٦٦-١٣٦٥ع ڌاري ٺٽي جي سمن حڪمرانن تي حملو ڪيو، تنهن مان نتيجو نڪري ٿو ته ان سال يا ان کان ڪجهه اڳ همير سومري جي حڪومت جو خاتمو ٿي چڪو هو.

سنڌ جي عام مشهور روايتن مطابق ڄام هالي جي پٽن جي اڳواڻي هيٺ سمن جي همير سومري سان جنگ ٿي، جنهن ۾ همير مارجي ويو. اهو واقعو سن ۵۲-۱۳۵۱ع کان اڳ ۽ سن ۶۶-۱۳۶۵ع کان پوءِ ٿيو؛ پر وڌيڪ قرين قياس ائين ته غالباً هن عرصي جي آخري ٽن سالن (۱۳۶۲-۱۳۶۵ع) ۾ ٿيو جو سلطان فيروزشاهه انهيءَ سببان پوءِ سکوئي سن ۶۶-۱۳۶۵ع ۾ ٺٽي تي چڙهائي ڪئي.

گذريل ويهن سالن کان ۾ هندستان جي صوبي گجرات مان ٻه اهڙا فارسي ڪتبا هٿ ايا آهن، جن مان ثابت ٿئي ٿو ته همير جي مارجڻ کان پوءِ سنڌ جي سومرن حڪمرانن جي هن آخري خاندان جي باقي بچيل فردن، يعني همير جي پٽن، هميشه لاءِ وڃي گجرات ۾ سڪونت اختيار ڪئي. اهي ٻه ڪتبا هي آهن:

(الف) 'فتح مسجد' وارو ڪتبو. هيءُ ڪتبو 'فتح مسجد' جي محراب مٿان لڳل آهي، جيڪا هاڻي "نيڪري والي مسجد" سڏجي ٿي، ۽ صوبي گجرات جي ضلعي سابرڪنٺا جي شهر 'پرانتيج' ۾ واقع آهي. ڪتبو (۷۰×۸۵ سينٽي-ميٽر واري سطح تي) هيٺين ٻن فارسي سٽن ۾ لکيل آهي:

(۱) بسم الله الرحمان الرحيم قال الله تعاليٰ وان مساجدلله فلا تدعوا مع الله احدا اين بقعه شريف بناکرده همو دودا سومره.

(۲) درعهد فيروزشاه السلطان خلدالله ملکه درماه مبارک رمضان سنه اربع وثمانين و سبعمايه والله اعلم بالصواب.

[ترجمو:

(۱) بسم الله الرحمان الرحيم- الله تعاليٰ فرمايو ته "مسجدون الله (جي عبادت) لاءِ آهن، سو الله سان گڏ ٻئي کي نه پڪاريو". هن مٿاهين ماڳ جو بنياد همو (پٽ) دودي سومري وڌو

(۲) سلطان فيروزشاهه- الله سندس بادشاهي دائم قائم رکي- جي دور ۾، مهيني رمضان مبارڪ سن ست سئو چوراسي ۾، ۽ الله ئي سچ جو سڀ کان وڌو ڄاڻو آهي.]

هيءُ ڪتبو اڄ کان سٺ-ايڪهٺ سال اڳ دريافت ٿي چڪو هو، مگر ان جي پڙهڻي پوريءَ طرح سمجهي نه وئي: 'همو' کي 'همود' ۽ سنه '۷۸۴هه' کي '۸۸۴هه' ڪري پڙهيو ويو(۱). ڪجهه وقت اڳ هيءُ ڪتبو "انڊين ايپيگرافي سالانه رپورٽ" ۶۱-۱۹۶۰ع ۾ شايع ٿيو(۲) ۽ پوءِ سنه ۱۹۶۲ع ۾ تفصيل سان عربي-فارسي ڪتبات جي خاص اداري جي اضافي اشاعت ۾ ڇپيو(۳). انهيءَ پوئين اشاعت ۾ 'همو' جي ناليءَ مان مراد 'همير' ورتي وئي آهي،

(1) PRWC, 19191-20, Page 52.
(2) Annual Report on Indian Epigraphy, 1960-61, No: D, 75.
(3) Epigraphia Indica Arabic & Persian Supplement, 1962.

۽ ڄاڻايو ويو آهي ته جيتوڻيڪ ڪتبي ۾ 'هَمُّو' لکيل آهي، مگر ان کي 'همير' ئي سمجهڻ گهرجي، يعني اهو 'همير' جيڪو سنڌ جي سومرا گهراڻي جو آخري بادشاهه هو ۽ جنهن جو ذڪر ملتان جي گورنر عين‌الملڪ ماهرو پنهنجن خطن ۾ ڪيو آهي: ۽ پڻ اهو سمجهيو ويو آهي ته همير معزول ٿيو ۽ معزولي بعد سلطان فيروزشاهه جي حڪم موجب گجرات جي گورنر ۽ سندس پاڻ ڪيس سنڀاليو جيتوڻيڪ اهو معلوم ناهي ته ڪيس دهلي يا گجرات ۾ رهايو ويو.

راقم جي راءِ ۾ اهو تعبير صحيح ناهي، ڇاڪاڻ جو هڪ ته ڪتبي ۾ هي نالو صاف طور "همو" لکيل آهي ۽ نه 'همير'، ۽ ٻيو ته سنڌ جي متفقه ۽ متواتر روايت موجب 'همير' سمن طرفان ڪيل حملي ۾ مارجي ويو هو، انهيءَ ڪري گجرات ۾ سندس سڪونت پذير ٿيڻ جو سوال ئي نٿي پيدا ٿيو.

(ب) 'سڪندر شاهه جي درگاهه' وارو ڪتبو. هيءُ ڪتبو ساڳئي شهر 'ڀارنتيج' ۾، 'سڪندر شاهه جي درگاهه' ۾، "شهيد سڪندر خان سومري" جي قبر (جنهن جي ڪري ئي درگاهه انهيءَ نالي سان سڏجي) جي سيرانديءَ کان سنگ مرمر جي گولائين ٿنڀي تي لکيل آهي. هيءُ ڪتبو ڪافي ڏکيو آهي ۽ هيٺين طرح ڇهن فارسي سٽن ۾ لکيل آهي:

(۱) بتاريخ بيست و يکم ماه صفر سنه خمس و ثمانين و ثمانمايه روزسه شنبه راي اعظم
(۲) و خان معظم سکندر خان بن راي غياث بن عمر بن محمد بن دودا در
(۳) عهد محمود شاه بن محمد [شاه] بن احمد شاه بن محمد شاه بن مظفر شاه سلطان
(۴) در تهانه سينبهر شهادت يافته عمر سي دو سال بود.

[ترجمو:
(۱) تاريخ ايڪيهين مهينو صفر سنه اٺ سؤ پنجاسي، ڏينهن اڱاري 'راءِ اعظم'
(۲) ۽ 'خان معظم' سڪندرخان پٽ راءِ غياث پٽ عمر پٽ محمد پٽ دودو
(۳) محمود شاهه پٽ محمد شاهه پٽ احمد شاهه پٽ محمد شاهه پٽ مظفر شاهه (گجرات جي) سلطان جي دور حڪومت ۾
(۴) ٿاڻي سينٻر (سيمبر) ۾ شهادت کي رسيو. عمر ٻٽيهه سال هئس.]

هيءُ ڪتبو "انڊين ايپيگرافي ساليانه رپورٽ ۱۹۷۳-۷۴ع" (۱) ۽ "آثار قديمه هند رويو ۱۹۷۳-۷۴ع" (۲) ۾ شايع ٿيو آهي ۽ عربي-فارسي ڪتبات جي اضافي اشاعت ۱۹۷۴ع ۾ تفصيل سان شايع ٿيڻ وارو آهي.

---

(1) Annual Report on Indian Epigraphy, 1943-74, No. D,94.

(2) "Indian Archaeology 1973-74, A Review", Archeaological Survey of India, Govt of India, New Delhi, 1979, P. 42.

(3) Epigraphica Indica Arabic & Persian Supplement, 1974.

Gul Hayat Institute

مٿين ڪتبن جي روشنيءَ ۾ نتيجا:

(١) فتح مسجد وارو ڪتبو سلطان فيروز شاهه جي حڪومت (٧٥٢-٧٩٠هه/١٣٥١-١٣٨٨ع) جي آخري دؤر جو آهي، جنهن ۾ 'فتح مسجد' جي بنياد وجهڻ جو سال ٧٨٤هه (١٣٨٢ع) ۽ مسجد جوڙائيندڙ جو نالو صاف طور "همو" (پٽ) دودي سومري جو ڄاڻايل آهي. هن ڪتبي ۾ 'همو'، 'دودا' توڙي 'سومره'، اهي ٽيئي نالا انهيءَ صورت ۾ صاف لکيل آهن.

(٢) ملتان جي گورنر عين‌الملڪ پنهنجن خطن ۾ سنڌ جي سومري حڪمران جو نالو "همير دودا" (همير پٽ دودي جو) لکيو آهي. هن ڪتبي ۾ نالو "همون دودا" (همون پٽ دودي جو) آهي. ظاهر آهي ته هي ٻئي پاڻ هئا: همير وڏو ۽ گاديءَ جو مالڪ هو، جيڪو سمن جي هٿان اندازاً ٦٥-٧٦٢هه ڌاري مارجي ويو. انهيءَ واقعي کان ٢٠-٢٢ سال پوءِ، سندس ننڍو ڀاءُ گجرات جي شهر 'پارنتيج' ۾ سڪونت پذير هو، جتي هن 'فتح مسجد' جوڙائي. همير جو مارجڻ ۽ همون جو فتح مسجد جوڙائڻ، اهي ٻئي واقعا هڪ ٻئي کي ويجها ۽ سلطان فيروزشاهه جي ئي حڪومت جي دور جا آهن.

(٣) سڪندر شاهه جي درگاهه وارو ڪتبو (سنه ٨٨٥هه)، 'فتح مسجد' واري ڪتبي (٧٨٤هه) کان هڪ سئو سال کن پوءِ جو آهي. جوانمرد سڪندر سومرو جيڪو ٨٨٥هه ۾ شهيد ٿيو، سو پٽ هو غياث جو، پوٽو هو عمر جو، ۽ پڙپوٽو هو محمد جو، جيڪو دودي جو پٽ هو. هڪ سئو سالن ۾ چار پيڙهيون گذريون. همون پٽ دودي جو، جنهن سئو سال اڳ 'فتح مسجد' جوڙائي ۽ محمد پٽ دودي جو، جنهن جو پڙپوٽو سڪندر هو جيڪو هڪ سئو سال پوءِ شهيد ٿيو، سي ٻئي ڀائر چٽيا. ٻئي ڀاءُ گڏ ساڳئي شهر پارنتيج ۾ رهندڙ هئا، ڇاڪاڻ جو 'فتح مسجد' توڙي 'سڪندر جي درگاهه' ٻئي ساڳئي شهر 'پارنتيج' ۾ ئي آهن. جنهن ته 'فتح مسجد' تي نالو 'همو' جو آهي، انهيءَ مان ظاهر آهي ته 'همو' وڏو ڀاءُ هو ۽ محمد ننڍو ڀاءُ.

(٤) فتح مسجد جوڙائڻ واري سال سنه ٧٨٤هه ۾، جڏهن سنڌ جي آخري سومري حڪمران همير جا ٻه ڀاءُ همون ۽ محمد گجرات ۾ زنده سلامت موجود هئا، تڏهن ٺٽي جي سمن ڄامن مان ڄام ڄانيڻيو ۽ ڄام تماچي ٻئي دهلي ۾ سلطان فيروزشاهه وٽ نظربند هئا، ۽ ڄام علاؤالدين جوڻو سنڌ جو حڪمران هو. هن صورتحال مان هڪ اهم تاريخي حقيقت روشن ٿئي ٿي، جنهن بابت هن کان اڳ وارا بيان مختصر ۽ مبهم آهن. ايترو معلوم آهي ته سنڌ جي آخري سومري حڪمران همير پٽ دودي جي کي سلطان فيروزشاهه جي حمايت حاصل هئي، ۽ ان بابت ملتان جي گورنر عين‌الملڪ ماهرو ۽ خاص طرح گجرات جي گورنر اختيارالدين کي هدايتون ڏنل هيون.

۱۹۶۲-۱۹۶۵ع دوران جڏهن سمن حملو ڪري، همير سومري کي ماريو ۽ ڄام ٻانڀڻي ٺٽي ۾ پنهنجي خود مختيار حڪومت قائم ڪئي، تڏهن سلطان فيروزشاهه سنه ۷۶۶ھ/ ۶۶-۱۳۶۵ع ۾ ٺٽي تي چڙهائي ڪئي. پهرئين مقابلي دوران شاهي لشڪر ۾ رسد جي ڪمي ۽ گهوڙن ۾ بيماري سببان سلطان فيروزشاهه ڪوچ ڪري گجرات طرف ويو ۽ پوءِ وري پيهر چڙهي آيو. انهيءَ عرصي دوران شيخ الاسلام صدرالدين ملتاني ۽ آچ جي بزرگ مخدوم جهانيان جهان گشت وچ ۾ پئي ڪن شرطن تي دهلي ۽ سنڌ جي وچ ۾ صلح ڪرائڻ جي ڪوشش ڪئي. عين الملڪ ماهرو جي خطن مان ائين لڳي ٿو ته صلح ڪونه ٿيو(۱). شايد ائين هجي ته فوري صلح ڪونه ٿيو، پر آخرڪار معاهدو ٿيو ۽ اهو غالباً انهن سفارشن جي بنياد تي ئي ٿيو، جيڪي هنن بزرگن ڪيون هيون. سما قبيلا اڪثر غوث صاحب جا مريد هئا، جنهن ڪري شيخ صدرالدين يقيني طور سمن جي حق ۾ ئي سفارش ڪئي هوندي.

جيتوڻيڪ اهي دليل قرين قياس آهن، مگر انهن لاءِ لکيت ۾ ڪابه ثابتي موجود ڪانه هئي. هنن ڪتبن مان همير جي پٽن جي زنده هئڻ جو ثبوت ملي ٿو، جن کي سلطان فيروزشاهه طاقت جي زور تي همير جي گادي تي ويهاري سگهيو ٿي؛ مگر معاهدو ائين ٿيو ته سنڌ جا حڪمران سما رهندا، البت حڪومت ڄام جوڻي جي حوالي ڪئي ويئي جيڪو گورنر عين الملڪ جي خطن موجب، سلطان جي اطاعت جو خواهان ۽ شاهي فرمان مڃڻ لاءِ آماده هو. هوڏانهن سندس سرڪش ڀائٽيو ڄام ٻانڀڻيو خودمختاريءَ جو خواهان ۽ جنگ جوٽڻ لاءِ تيار هو، ۽ انهيءَ ڪري سلطان فيروزشاهه کيس پاڻ سان دهلي وٺي ويو، جتي کيس نظربند ڪري رکيو ويو يا دربار سان وابسته ڪيو ويو، مگر سنڌ ڏانهن سندس واپسي تي بندش وڌي ويئي. همير جي پٽن کي جيتوڻيڪ سنڌ پيءُ واري گادي ڪانه ملي، مگر گجرات جي شهر (موجوده ضلعي سابرڪنٺا) 'پارنتيج' ۾ کين سلطان طرفان جاگير ڏيئي رهايو ويو. چئي نٿو سگهجي ته همير جو ڪو ڀيو پاءُ يا پٽ پويان سنڌ ۾ رهيو؛ سندس اهڙي وارث مان سمن کي خطرو ٿئي ها، ۽ هو کيس سلامت ڪين ڇڏين ها. جيڪڏهن همير جا ڪي پٽ يا ڀيا وارث هئا ته به في الحال سنڌ مان نڪري ويا. هنن ڪتبن مان پڪي ثابتي ملي ٿي ته همير جا ٻه پاءِ همون ۽ محمد، گجرات جي شهر پارنتيج ۾ گهر ڪري ويٺا ۽ سنڌ ۾ سومرن جي حڪومت جي خاتمي کان سوا سؤ سال کن پوءِ سنه ۸۸۵ھ (۱۴۸۰ع) تائين سندن اولاد اتي هو.

(۱) انشاي ماهرو، مطبوع شعبه تاريخ، مسلم يونيورسٽي عليگڙهه، ص ۱۷۷.

(٥) هنن ڪتبن ۾ ڄاڻايل نالن جي آڌار تي سنڌ ۾ سومرن جي آخري حڪمرانن ۽ سنڌن اولاد جو شجرو هن طرح قائم ڪري سگهجي ٿو:

دودو

١. همير (سنڌ جو آخري حڪمران ٧٦٢-٦٥هه ڌاري سمن هٿان مارجي ويو.)

٢. همون (گجرات جي شهر پارنتيج ۾ رهيو. سن ٧٨٤هه ۾ زنده هو.)

٣. محمد
عمر
غياث
سڪندر (سن ٨٨٥هه ۾ گجرات جي ٺاٽي سينير ۾ شهيد ٿيو.)

Gul Hayat Institute

ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي

مير علي شير "قانع" ٺٽوي

سنڌ جي عظيم مؤرخ مير علي شير قانع جا سنڌ جي رهاڪن تي ايترا ته احسان آهن، جو هو صدين تائين لاهي نه سگهندا. هي اهو مؤرخ آهي، جنهن سنڌ جي تواريخ کي صحيح نموني ۾ جيئرو رکيو ۽ اسان تائين پهچايو.

سنڌ جي سرزمين وقت به وقت جيڪي وڏا عالم، فاضل، بلند پايه شاعر، باڪمال مؤرخ ۽ اهل دل بزرگ پيدا ڪيا آهن، انهن جو مفصل احوال مير علي شير قانع اسان تائين پهچايو آهي. مير علي شير قانع "تحفة الڪرام" "مقالات الشعراء" ۽ "مڪلي نامہ" ۾ سنڌ جي انهن باڪمال هستين جو احوال قلمبند نه ڪري ها، ته هوند اسان پنهنجي بزرگن جي حالات کان اڻواقف رهون ها، ۽ سنڌ جو اهو شاندار ماضي، جنهن تي اسان کي بجا طور فخر آهي، ان کان بيخبر هجون ها.

هن شيرازي سيد کي سرزمين سنڌ جي ذري ذري سان بي انتها پيار هو، جنهن جو ثبوت سندس تصانيف: "تحفة الڪرام" "مقالات الشعراء" ۽ "مڪلي نامہ" ڪتاب آهن، جيڪي سنڌ جي سرزمين جي تاريخ ۽ ثقافت کي نکيڙي نروار ڪري اسان جي آڏو اُٿين ٿا؛ ۽ چٽيءَ طرح ٻڌائين ٿا ته سرزمين سنڌ علم جي کاڻ هئي، جنهن جي جواهرن جي جوت جي جلوي نه صرف سرزمين سنڌ کي منور ڪيو، پر پري پري تائين پنهنجي جمال جي جوت جو جلوو پهچايو.

مير علي شير قانع اهو محسوس ڪيو ته سنڌ جي وڏي ۾ وڏي خدمت اها آهي ته، انهن عظيم شخصيتن ۽ هستين جي ياد محفوظ رهي، ۽ سنڌ جي شهرن ۽ ڳوٺن، واهڻن ۽ وستين جي تواريخ ۽ جاگرافيائي حيثيت بيان ڪئي وڃي، جيئن پويان پنهنجي تواريخي روايتن کان واقف ٿين. انهيءَ ڪري هن نه فقط سنڌ جي سياسي تواريخ لکي، پر سنڌ جي شهرن ۽ ڳوٺن، واهڻن ۽ وستين، واهن ۽ درياهن تي به وس آهر، جيڪا معلومات ملي سگهيس، اها قلمبند ڪيائين. نه فقط ايترو، پر سنڌ جي مکيه شهرن جي عالمن ۽ فاضلن، بزرگن ۽ ولين، شاعرن ۽ سورهين تي به تفصيل سان لکائين، ايتري قدر جو سنڌ جو ڪو به اهڙو ناليرو شهر نه ڇڏيائين، جنهن جي بزرگن ۽ اهم شخصيتن جو احوال پنهنجي تواريخ ۾ محفوظ نه ڪيائين.

هن جي آڏو سنڌ جي سرزمين جون پراڻيون حدون هيون، جنهن ۾ ملتان جو علائقو ۽ سبي جو ڀاڱو به اچي ٿي ويا. انهيءَ ڪري سنڌ جي شهرن ۽ بزرگن جو احوال ملتان کان شروع ڪيائين ۽ وڃي منگهي جي طوق تي دنگ ڪيائين.

مير عليشير قانع جو اهو وڏو ڪمال آهي جو هن اهو مواد گهر ويٺي هٿ ڪيو آهي. هن ان ڏس ۾ ڪي ڪشالا ڪيي، اهي ماڳ ۽ مڪان ڏسي احوال قلمبند نه ڪيو آهي، پر واسطيدار ماڻهن کان پڇا ڳاڇا ڪري احوال ۽ بيان قلمبند ڪيا آهن. ان ڳالهه جو اعتراف هن "تحفة الڪرام" جي جلد ٽين جي ڀاڱي ٻئي جي منڍ ۾ ڪيو آهي. لکي ٿو:

"جنهن صورت ۾ هيءُ ٿورڙيءَ معلومات وارو (مصنف) اڪثر جاين جي ڏسڻ کان سواءِ غائبانه، رڳو ڪتابن مان چونڊي يا زبانن کان ٻڌي، هن سلسلي جي تحرير ڪري ٿو، باوجود يڪ وس پڄندي، روايتن جي صحت ۾ ڪوبه قصور ڪونه ڪيو اٿس، تاهم جيڪڏهن بشري تقاضا موجب، جنهن سان سهو ۽ نسيان لازمي آهي. [ڪا غلطي ۽ ڪوتاهي ٿي ويئي هجي ۽] ڪنهن پياري کي وڌيڪ تحقيق جي توفيق ٿئي، ته انهيءَ کي اصلاح لاءِ عرض آهي." (١)

ان جي باوجود سندس بيان ۽ احوال گهڻي ڀاڱي صحيح آهن، ۽ سنڌ جي تاريخ لاءِ اهم ۽ بنيادي ماخذ جي حيثيت رکن ٿا.

سنڌ جي هن باڪمال مؤرخ هڪ علمي خاندان ۾ اک کولي. سندس نسب جو سلسلو امير سيد فضل الله المحدث الحسيني الدشتڪي الشيرازيءَ تائين ملي ٿو. سندس خاندان جا سمورا بزرگ وڏا عالم ۽ فاضل ٿي گذريا آهن. مير صاحب پنهنجي بزرگن جو احوال "تحفة الڪرام" جي ٽين جلد ۾ قاضي سيد شڪرالله اول کان وٺي پاڻ تائين ڏنو آهي. فقط خاندان جي انهن فردن جو ذڪر ڪيو اٿس، جيڪي سنڌ ۾ وارو وچائي ويا. قاضي سيد شڪرالله، مرزا شاهه حسن ارغون جي ڏينهن ۾ سنه ٩٢٧هه ۾ ٺٽي ۾ پهتو ۽ قضا جي عهدي تي سرفراز ٿيو.

مير صاحب پنهنجي ايراني بزرگن جو ذڪر پنهنجي ڪتاب "مقالات الشعراء" ۾ ڏنو آهي. سندس معلومات جا ماخذ "تاريخ حبيب السير"، "هفت اقليم" ۽ "مجالس المومنين" آهن.

مير صاحب جا وڏا اصل ۾ شيراز ۾ رهندا هئا. ان کان پوءِ ان خاندان جو بزرگ السيدالجليل امير اصيل الدين عبدالله، اٺين صدي هجريءَ ۾ شيراز مان لڏي اچي هرات ۾ ويٺو. ان خاندان جو بزرگ قاضي سيد شڪرالله شيرازي ولد سيد وجه الدين هرات کان قنڌار آيو ۽ اتان سيد شاهه مبين، سيد ڪمال ۽ سيد عبدالله سان گڏجي سنه ٩٢٧ هجريءَ ۾ ٺٽي ۾ پهتو. سندس سمورا بزرگ وڏا عالم ۽ فاضل هئا ۽ دين و ايمان جا روشن ڏيئا هئا، انهن جي وجود ٺٽي جي شهر کي علمي فيض رسايو. قاضي سيد شڪرالله جي نالي پٺيان ٺٽي ۾ شڪر الاهي

(١) "تحفة الڪرام" (سنڌي ترجمو) صفحو ٢٨٦.

ساداتن جو سلسلو شروع ٿيو. انهيءَ موتين جي مالها جو هڪ منور موتي مير علي شير قانع آهي. سندس علم جو درياءُ اڄ تائين جاري آهي: جنهن مان هينئر به سنڌ جي تاريخ جا پياسي پنهنجي اُڃ اُجهائين ٿا. هن سنڌ جي علمي فيض کي روشن ڪري پاڻ کي به لافاني بڻائي ڇڏيو. هينئر سنڌ جي تاريخ ۽ مير علي شير قانع لازم ۽ ملزوم آهن. جيستائين هن ڪائنات ۾ سنڌ جو وجود سلامت آهي، تيستائين هن بي مثل مؤرخ جو نالو به دائم ۽ قائم رهندو.

مير علي شير قانع سنه ١١٤٠هه مطابق سنه ١٧٢٧ع ۾ تولد ٿيو. هي اهو زمانو هو، جڏهن سنڌ ۾ ميان نور محمد ڪلهوڙو حڪومت ڪري رهيو هو. انهن ڏينهن ۾ ٺٽو علم جو هڪ عظيم مرڪز هو ۽ علمي اوج جي سلسلي ۾ قرطبه، دمشق ۽ بغداد سان ڪلهو هڻي رهيو هو. بي شمار مدرسا آباد هئا ۽ ڪي ئي ڪتبخانا علم جي پانڌيئڙن جي ڪشش جو سبب هئا. مير علي شير قانع جي ولادت کان ٣٠ سال اڳ هڪ انگريز سياح هيملٽن سنڌ ۾ آيو هو، جنهن جي بيان موجب ٺٽي ۾ ٤٠٠ وڏا مدرسا موجود هئا، جن کي اڄ جي مفهوم موجب ڪاليج چئي سگهجي ٿو. ان مان ٺٽي جي علمي فضيلت جو اندازو بخوبي لڳائي سگهجي ٿو. اهڙي علمي ماحول ۾ مير علي شير قانع جي تعليم ۽ تربيت ٿي. هن پنهنجي تحصيل علم جو تفصيل بيان نه ڪيو آهي، البت وچ وچ ۾ پنهنجي چند استادن جو احوال ڏنو اٿس، ان مان معلوم ٿئي ٿو ته هن ان زماني جي جيّد عالمن کان تعليم حاصل ڪئي. هن ميان عبدالجليل جي فرزند ميان نعمت ۽ ميان محمد صادق جي مدرسن ۾ علم حاصل ڪيو. ان کان سواءِ هن آخوند محمد شفيع جو نالو به پنهنجي استادن ۾ ڳڻيو آهي، جنهن کان هن ابتدائي تعليم حاصل ڪئي. فارسيءَ جو شاعر آخوند ابوالحسن ”بي تڪلف“ به سندس استادن مان هو. مولوي مرزا جعفر شيرازي انهن ڏينهن ۾ سير ۽ تفريح جي خيال سان ٺٽي آيو ۽ ڪجهه وقت رهيو. مير صاحب ان بزرگ وٽ به وڃي ڪجهه پڙهيو.

مير صاحب جو خاندان شروع کان وٺي خوش حال ۽ فارغ البال رهيو. سڀني حڪمرانن کان کين وظيفا، خلعتون ۽ انعام اڪرام ملندا رهيا. ميان نور محمد جي طرفان، مير علي شير قانع جي والد سيد عزت الله کي جهجهت پور ۽ ڪڪرالي ۾ ڪي ڳوٺ جاگير طور مليا. ان کان سواءِ هن خاندان کي وقت بوقت ڪيترائي انعام اڪرام ملندا رهيا. اهي انعام اڪرام ٽالپرن جي زماني ۾ به کين ملندا رهيا. ان مان ظاهر ٿئي ٿو ته مير علي شير قانع فارغ البال زندگي گذاري. کيس معاشي مونجهاري جي ڪنهن به وقت تڪليف نه هئي. سندس سڄي زندگي ڪشادگيءَ ۽ عزت آبروءَ سان گذري. انهيءَ ڪري معاش جي فڪر کان بي پرواهه ٿي سڄي عمر لکندو رهيو. لنڍڙو ئي هو، جو ١٢ سالن جي عمر ۾ قلم هٿ ۾ ڪنيائين ۽ ويندي وفات کان هڪ سال اڳ تائين لاڳيتو لکندو رهيو.

ڪلهوڙن جي زماني ۾ ميان غلام شاهه سندس صلاحيتون پرکي کيس پنهنجي خاندان جي تواريخ لکڻ لاءِ پاڻ وٽ خدا آباد گهرايو. مير صاحب جو تقرر تواريخ نويسيءَ جي عهدي

تي سن ١١٢٥هه مطابق سن ١٧٢١ع ۾ ٿيو. هن فردوسيءَ جي ”شاهنامي“ جي طرز تي فارسي نثر ۾ ڪلهوڙن جي تواريخ متعلق لکڻ شروع ڪيو، پر معلوم ٿئي ٿو ته مير صاحب ٿوري وقت کان پوءِ ٿتي موٽي آيو ۽ هيءُ ٻئي ڪتاب مڪمل ڪري نه سگهيو. افسوس جو اهي ڪتاب لکجي نه سگهيا ورنه سنڌ جي تواريخ جو هڪ اهم ماخذ اڄ اسان جي آڏو هجي ها. ميان غلام شاهه جي دربار کان سوٽي اچي مير صاحب سن ١١٨٠هه مطابق سن ١٧٦٦ع ۾ ”تحفةالڪرام“ لکڻ شروع ڪيو. ان ۾ ڪلهوڙن جو ذڪر مختصر نموني ۾ ڪيو اٿس ۽ ڄاڻايو اٿس ته ڪلهوڙن جي تواريخ بابت هو جدا ڪتاب لکندو، پر معلوم ٿئي ٿو ته هو اهو ڪتاب لکي نه سگهيو.

مير صاحب خدا آباد جي سفر کان سواءِ سن ١١٦٠هه مطابق سن ١٧٤٧ع ۾ ”سورت“ ويو، جتي مير سعد الله سورتي ۽ ان جي فرزند مير عبدالوالي ”عزلت“ سان سندس ملاقات ٿي. ”تحفةالطاهرين“ جي مصنف شيخ محمد اعظم ٺٽويءَ جي ملاقات به ساڻس سورت ۾ ٿي، جيڪو انهن ڏينهن ۾ سورت ۾ رهندو هو. ان کان سواءِ وات تي ٻين به ڪيترن عالمن ۽ شاعرن سان سندس ملاقات ٿي. سورت بندر کان موٽڻ وقت ”مفلس“ شاعر به پيڙيءَ ۾ ساڻس همسفر هو، جيڪو سنڌ ڏانهن قلندر لال شهباز جي زيارت لاءِ اچي رهيو هو. انهيءَ سفر کان سواءِ مير صاحب پيو ڪيڏانهن به نه نڪتو، بلڪ سموريون مشغوليون ختم ڪري تصنيف ۽ تاليف جي ڪم ۾ رڌل رهيو. لکڻ سان گڏ کيس مطالعي جو به تمام گهڻو شوق هو. ان زماني ۾ ٺٽي ۾ تمام وڏا ڪتب خانا هئا، جن ۾ دنيا جا سمورا مشهور ڪتاب موجود هئا. خود مير صاحب وٽ به پنهنجو وڏو علمي ذخيرو هو. مير صاحب نه فقط پنهنجي علمي ڪتب خاني جا سمورا ڪتاب پڙهيا، پر ٻين عالمن جي ڪتب خانن مان به مستفيض ٿيندو رهيو.

فارسي نثر ۽ نظم ۾ مير صاحب ڪيترائي ڪتاب تصنيف ۽ تاليف ڪيا. هو نثر نويس، مؤرخ ۽ تذڪره نويس هجڻ سان گڏ، فارسيءَ جو بلند پايه شاعر به هو. هن ٻارهن ورهين جي عمر ۾ ان وقت شعر لکڻ شروع ڪيو، جڏهن اڃا مدرسن ۾ پڙهندو هو. انهيءَ ئي زماني ۾ آٺن هزارن شعرن تي مشتمل ”ديوان“ لکيائين، جيڪو پوءِ ضايع ڪري ڇڏيائين. پوءِ ڪجهه وقت شعر لکڻ کان خاموش رهيو. سن ١١٥٥هه ۾ وري کيس شعر لکڻ جو شوق جاڳيو ۽ ٺٽي جي مشهور شاعر مير حيدرالدين ڪامل کي شاعريءَ ۾ استاد ڪري قبوليائين، جنهن سندس تخلص ”مظهري“ رکيو، جنهن سان شاعريءَ جي نئين دور جو سال ١١٥٥هه نڪري ٿو. مير صاحب ڪجهه وقت ”مظهري“ تخلص قائم رکيو، پر پوءِ ”قانع“ تخلص اختيار ڪيائين، جيڪو آخري عمر تائين سندس نالي سان شامل رهيو ۽ هينئر به سندس نالي جو لازمي جزُ معلوم ٿئي ٿو.

مير صاحب جيڪي ڪتاب تصنيف ۽ تاليف ڪيا، انهن جي صحيح تعداد جو پتو پئجي نه سگهيو آهي. البته جن ڪتابن جا نالا ملن ٿا، انهن جو تعداد ٻائيتاليهه آهي. ان کان سواءِ سندس

ڪيترائي ڪتاب نامڪمل رهجي ويا. ڪتاب ”مقالات الشعراء“ مان معلوم ٿئي ٿو تہ هن سنہ ١١٧٤هہ تائين ٽيهہ هزار بيت لکيا هئا. ٢٨ سال پوءِ بہ اهو سلسلو جاري رهيو. خبر نہ آهي تہ ان مان ڪيترو ذخيرو ضايع ٿي ويو آهي ۽ ڪيترو باقي بچيو آهي.

مير صاحب جو خاندان اهل تشيع ڏانهن مائل هو. مير صاحب جي ڪتابن ”مختارنامہ“، ”اعلان غم“، ”زبدة المناقب“ ۽ ”منقبتن ۽ سلامن“ جي ڪثرت مان بہ اهوئي اندازو ٿئي ٿو تہ مير صاحب بہ تشيع ڏانهن مائل هو. ليڪن هو وڏو فراخ دل، غير متعصب ۽ وسيع المشرب هو. ڪن جاين تي هن ٽن يارن جي تعريف بہ ڪئي آهي. سندس والد تہ نقشبندي طريقي ۾ بيعت ٿيل هو، جنهن جو ذڪر مير صاحب پنهنجي ڪتاب ”طومار سلاسل گزيده“ ۾ ڪيو آهي. ان ۾ ڏيکاريو اٿس تہ سندس والد مخدوم آدم جي ڏهٽي ميان محمد جو مريد هو، جيڪو ٺٽي جي مشهور بزرگ مخدوم ابوالقاسم نقشبنديءَ جو مريد هو. لُواري شريف درگاهہ جو باني سلطان الاولياءُ خواجہ محمد زمان قدس سره بہ ساڳي بزرگ ميان محمد جو مريد هو. انهيءَ لحاظ ڪان مير عزت الله سندس پير ڀائي هو. انهيءَ ڪان سواءِ مير صاحب جي ناناڻن مان سيد رحمت الله عرف سيد مٺو بہ مخدوم ابوالقاسم نقشبنديءَ جو مريد هو. اهڙيءَ طرح سندس خاندان جا ٻيا فرد بہ نقشبندي سلسلي سان وابستہ هئا.

مير صاحب چوهٺ سالن جي عمر ۾ سنہ ١٢٠٣هہ مطابق سنہ ١٧٨٨ع ۾ وفات ڪئي. آخوند غلام محمد ٺٽويءَ ”عليه الرضوان“ مان سندس وفات جو سال ڪڍيو. کيس چار فرزند ٿيا: مير غلام علي ”مائل“، غلام ولي الله، مير امير علي ۽ سيد ڪاظم.

مير صاحب جي جن پائيتاليهہ ڪتابن جا نالا ملن ٿا، انهن مان ڪن ڪتابن ۾ سندس شعر آهي، جهڙوڪ: مثنوي ”قصہ ڪامروپ“، ديوان قال غم، ساقي نامہ، چهار منزلہ، اشعار متفرقہ در صنايع و تواريخ، مثنوي ختم السلوڪ، قصاب نامہ، غوثيہ، زينت الاخلاق، ميزان افڪار، مثنوي ڪان الجواهر، ديوان اشعار ۽ قصائد و منقبت.

مير صاحب سنڌ جي تواريخ ۽ بزرگن جي ذڪر متعلق جيڪي ڪتاب لکيا آهن، انهن مان ”تحفة الڪرام“، ”مقالات الشعراءِ“، ”بوستان بهار“ معروف بہ ”مڪلي نامہ“، ”تواريخ عباسيہ“، ”طومار السلاسل گزيده“، ”شجره اطهر اهل بيت“ ۽ ”معيار سالڪان طريقت“ قابل ذڪر آهن.

”مقالات الشعراءِ“ ۾ سنڌ جي فارسي شاعرن جو تذڪرو آهي. هن ۾ انهن شاعرن کي بہ شامل ڪيو ويو آهي، جيڪي ٻاهران اچي سنڌ ۾ رهيا يا سنڌ مان لانگهائو ٿيا. سنڌ جي فارسي گو شاعرن تي هيءُ پهريون تذڪرو آهي. ان کان اڳ ۾ سنڌ جي فارسي شاعرن تي ڪوبہ تذڪرو نہ لکيو ويو هو. هيءُ تذڪرو محترم پير حسام الدين شاهہ راشدي صاحب ايڊٽ ڪيو آهي ۽ سنڌي ادبي بورڊ طرفان شايع ٿيو آهي.

”طومار السلاسل گزيده“ ۾ سنڌ جي بزرگن جي طريقت ۽ بيعت جو سلسلو بيان ڪيو ويو آهي ۽ ”معيار سالڪان طريقت“ ۾ سنڌ جي بزرگن ۽ صوفياءِ ڪرام جو مجمل ذڪر ڪيو ويو آهي.

Gul Hayat Institute

”مڪلي نامه“ ۾ مڪليءَ جي نظارن، مقبرن، ميلن ۽ ٻين جي رنگينين جو ذڪر نظم مقفع نثر ۾ ڪيو ويو آهي. هيءُ ڪتاب به محترم پير حسام الدين شاهه راشديءَ ايڊٽ ڪيو آهي ۽ سنڌي ادبي بورڊ جي طرفان شايع ٿيو اهي. هن ڪتاب ۾ بيان ڪيل بزرگن، عالمن، فاضلن، حڪمرانن، ماڳن ۽ مڪانن جا جيڪي نالا آيا آهن، محترم پير صاحب ان تي مفصل حاشيا لکيا آهن. انهيءَ لحاظ کان حواشي مڪلي نامه سنڌ جي تواريخ جي سلسلي ۾ انسائيڪلوپيڊيا جي حيثيت رکي ٿي.

”تحفة الڪرام“:- مير علي شير قانع جو هيءُ مشهور ڪتاب ٽن ڀاڱن ۾ لکيل آهي. پهرين ٻن ڀاڱن ۾ دنيا جي ۽ اسلامي تواريخ بيان ٿيل آهي، اهي ٻئي ڀاڱا به ڏاڍا قيمتي آهن ۽ ضرورت آهي ته انهن جو اردو ۽ سنڌي ترجمو شايع ڪرايو وڃي. خاص طرح سان ٻيو ڀاڱو اسلامي تواريخ تي نهايت اهم ڪتاب جي حيثيت رکي ٿو. ٽين ڀاڱي ۾ سنڌ جي تواريخ بيان ٿيل آهي، جيڪا راءِ گهرائي کان شروع ٿئي ٿي ۽ غلام شاهه ڪلهوڙي تي ختم ٿئي ٿي.

مير صاحب هي ڪتاب سنه ١١٨٠هه ۾ لکڻ شروع ڪيو ۽ سنه ١١٨١هه ۾ ختم ڪيائين. ان کان پوءِ ١١٨٨هه تائين ان ۾ اضافا ڪندو رهيو. ”تحفة الڪرام“ جو ٻيو ۽ ٽيون ڀاڱو سنه ١٣٠٤هه ۾ بمبئيءَ مان هڪ جلد ۾ شايع ٿيو. ڇاپي ۾ گهڻيون غلطيون آهن ۽ هينئر اهو ناياب به آهي. ان کان پوءِ سنڌي ادبي بورڊ جلد ٽين جو سنڌي ترجمو سنه ١٩٥٧ع ۾ شايع ڪرايو. هي ترجمو مخدوم امير احمد صاحب جو ڪيل آهي. جيئن ته ڇاپي جي نسخي ۾ گهڻيون غلطيون هيون، انهيءَ ڪري فاضل مترجم، مير علي شير قانع جي هٿ اکري نسخي مان ان کي پيتي، ان جو ترجمو ڪيو آهي. مير صاحب جو هٿ اکري لکيل نسخو لاهور ۾ ڊاڪٽر مولوي محمد شفيع مرحوم جي لائبريريءَ ۾ موجود آهي. ان نسخي جي بنياد تي پير حسام الدين راشدي ”تحفة الڪرام“ جو فارسي متن ايڊٽ ڪيو آهي، جنهن جو پهريون حصو ١٩٧١ع ۾ سنڌي ادبي بورڊ شايع ڪيو آهي. ان فارسي ڇاپي ۾ پير حسام الدين راشدي صاحب نهايت قيمتي حاشيا لکيا آهن.

”تحفة الڪرام“ جلد ٽين جا وري ٻه ڀاڱا آهن. پهرين ڀاڱي ۾ سنڌ جي سياسي تواريخ مختصر طور بيان ڪئي وئي آهي. هن ڀاڱي لکڻ وقت مير صاحب اڳيان هي ماخذ هئا: پهريون ”فتح نامه سنڌ“ عرف ”چچ نامه“، ٻيو ”منتخب التواريخ“، ٽيون ”تواريخ معصومي“، چوٿون ”بيگلارنامه“ ۽ پنجون ”تواريخ طاهري“. هنن ڪتابن مان، سواءِ ”منتخب التواريخ“ جي ٻيا سمورا ڪتاب ڇپجي منظر عام تي آيا آهن، پر افسوس جو اڃان تائين ”منتخب التواريخ“ ڏانهن ڪنهن جو به ڌيان نه ويو اهي. ”منتخب التواريخ“ سنڌ جي هڪ فاضل مؤرخ محمد يوسف جي لکيل آهي. مير معصوم هن ڪتاب تان وڏي مدد ورتي آهي.

مولانا ابو ظفر ندويءَ جيڪا اردوءَ ۾ سنڌ جي تواريخ لکي آهي، ان به هن تواريخ تان گهڻي مدد ورتي آهي. مير قانع سومرن جي احوال کان سواءِ ٻين هنڌن تي به ”منتخب التواريخ“

Gul Hayat Institute

جو نالو ڪنيو آهي، جهڙوڪ: مغل گورنرن جو احوال لکندي، هن ڪتاب جو نالو ڪنيو اٿس. ”منتخب التواريخ“ کان سواءِ مير طاهرمحمد نسيانيءَ جي ڪتاب ”تواريخ طاهري“ جا حوالا به آندا اٿس.

ترخان گهراڻي جو احوال لکندي به هن ڪتاب تان مدد ورتي اٿس. شروع ۾ حوالي طور مير طاهرمحمد جو نالو به ڪنيو اٿس. ڪن هنڌن جيڪڏهن انهن ٻنهي ڪتابن ۾ غلطي محسوس ڪئي اٿس ته انهن ٻنهي ڪتابن جا نالا ڪڻي تنقيد به ڪئي اٿس. ترخاني امير مير ابوالقاسم سلطان جو احوال لکندي ڄاڻايو اٿس ته ”منتخب التواريخ“ ۽ ”تواريخ طاهري“ واري غلطيءَ وچان ”چنيسرنامه“ مير ابوالقاسم سلطان جي تصنيف ڄاڻائي آهي، حالانڪ اهو ڪتاب ادراڪي بيگلار جو منظوم ڪيل آهي ۽ مير ابوالقاسم سلطان ڏانهن منسوب ڪيل آهي. سندس چوڻ آهي ته هن ”چنيسرنامه“ پاڻ ڏسي تصديق ڪئي ته اهو ڪتاب مير ابوالقاسم سلطان جو لکيل نه هو، پر ان ڏانهن منسوب ڪيل هو.

ان مان معلوم ٿيندو ته مير علي شير قانع تحقيق ۽ تدقيق، جستجو ۽ جدوجهد کان ڪم ورتو آهي. هن روايتن کي جيئن جو تيئن قبول نه ڪيو آهي، پر انهن کي پنهنجي وس آهر درايت جي ڪسوٽيءَ تي پرکڻ جي ڪوشش ڪئي اٿس. اهوئي سبب آهي، جو مير صاحب جي بيان ڪيل سنڌ جي سياسي تواريخ جيتوڻيڪ مختصر آهي، پر ان جي باوجود جامع آهي ۽ گهڻي قدر غلطين کان پاڪ آهي. المختصر ته سنڌ جي تواريخ تي هيءُ ڪتاب اهم ۽ بنيادي ماخذ جي حيثيت رکي ٿو. خاص طرح سان ڪلهوڙن جي دؤر تي سندس معلومات نهايت قيمتي ۽ مستند ماخذ جي حيثيت رکي ٿي.

”تحفة الڪرام“ جي ٽين ڀاڱي جو ٻيو حصو نهايت ئي قيمتي آهي. هن ۾ سنڌ جا مکيه شهر ۽ انهن جي مشهور ماڻهن جو احوال آيل آهي. شمس العلماءُ مرزا قليچ بيگ جي ڪتاب ”قديم سنڌ، ان جا شهر ۽ ماڻهو“ جو اهم ۽ بنيادي ماخذ تحفة الڪرام جو هيءُ ڀاڱو آهي. مير صاحب جيڪڏهن هيءَ خدمت سرانجام نه ڏئي ها ته اسان کي سنڌ جي مکيه شهرن جي تواريخ ۽ سنڌ جي مشاهير جي احوال متعلق معلومات ملي نه سگهي ها. هن ئي ڀاڱي ۾ ڀريون پيرو شاهه عبدالڪريم بلڙيءَ واري جو احوال ۽ شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ جو احوال آيو آهي. اهوئي سبب آهي، جو شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ جي احوال جي سلسلي ۾ قديم ترين ماخذ ”تحفة الڪرام“ ليکيو وڃي ٿو.

سنڌ جي عالمن ۽ فاضلن جي احوال جي سلسلي ۾ هن ڪتاب کي انسائيڪلوپيڊيا جي حيثيت حاصل آهي ۽ اهوئي سبب آهي جو سنڌ تي لکندڙ مورخ جڏهن به ڪجهه لکي ٿو، تڏهن هن ڪتاب کي لازمي طور مطالعو ڪري ٿو. عالمن ۽ فاضلن جي احوال سان گڏ سنڌي زبان جي ڪيترن ئي شاعرن جو احوال به هن ڪتاب ۾ ملي ٿو، جي گمناميءَ جي گوشي ۾

لکي ويا هئا ۽ الهن جو ڪو به شعر محفوظ رهي نہ سگهيو آهي، جهڙوڪ: شيخ حماد جمالي، لوح هوٿياڻي، اسحاق آهنگر، راجو سٽيو دل، درس علاؤالدين، سيد هارون، يوسف سهتو وغيره.

الهن خوبين جي باوجود ڪٿي ڪٿي تواريخ جي لحاظ کان اڻ لکيون اوڻايون بہ آهن ۽ احوال ۽ بيان ۾ بہ تشنگي محسوس ٿئي ٿي. ڪٿي سن ۽ ڪٿي نالا نہ آهن، تہ ڪٿي وري ضروري وضاحت ڪانهي. "مقالات‌الشعراء" ۾ بہ اهي ڳالهيون محسوس ڪيون وڃن ٿيون. هن تذڪري ۾ مير صاحب جي ذاتي پسند کي وڏو دخل آهي. ڪيترن بلند پايہ شاعرن تي ايترو نہ لکيو اٿس، جيترو لکڻ جو حق هو ۽ ڪيترن پنهنجي پسند يا تعلق وارن شاعرن تي ايترو گهڻو لکيو اٿس، جو طوالت پئي محسوس ٿئي. بهرحال مير صاحب اسان تي وڏو احسان ڪيو آهي، جو سنڌ جي تواريخ، جغرافيہ ۽ سنڌ جي مشاهير تي اهم ۽ قيمتي مواد قلمبند ڪري اسان تائين پهچايو اٿس. اهوئي سبب آهي، جو سنڌ جي تواريخ ۾ سندس نالو سونهري اکرن ۾ لکڻ لائق آهي.

(ريڊيو پاڪستان حيدرآباد جي ٿورن سان)

Gul Hayat Institute

قريشي حامد علي خانائي

ساهتي پرڳڻي جو تواريخي پس منظر

موجن ڀريو مهراڻ، سنڌ صوبي جي نواب شاهه ضلعي جي گهٽي ڀاڱي کي آباد ڪري ٿو. هن ڀاڱي جي زمين گهڻي قدر سنئين سڌي آهي، ۽ آبهوا ڀڻ صحت بخش ۽ وڻندڙ آهي.

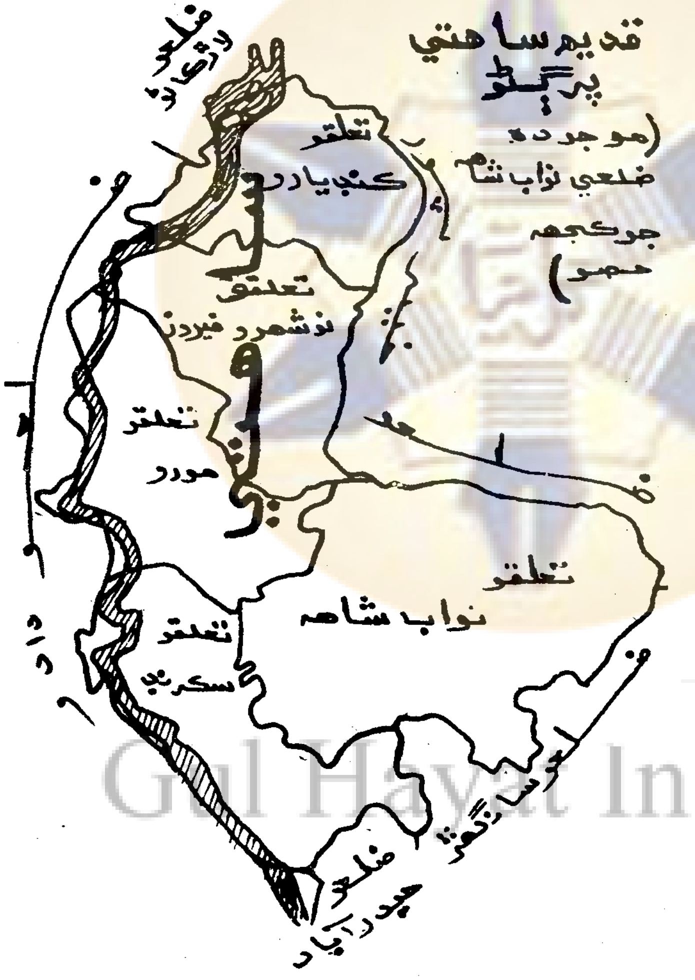

هن ضلعي جي اترئين حصي کي قديم زماني کان وٺي "ساهتي پرڳڻو" ڪري چوندا آهن. ساهتي پرڳڻي ۾ ڪنڊيارو، نوشهرو فيروز ۽ مورو تعلقا اچي وڃن ٿا، ۽ انهن ٽنهي تعلقن کي گڏي، "ساهتي پرڳڻو" ڪري سڏين ٿا (ا). قديم زماني کان وٺي، ان پرڳڻي ۾ "سهتا" قوم ڪثرت سان آباد آهي، ۽ انهيءَ ڪري ئي هن ايراضيءَ کي "ساهتي" ڪري سڏيو ويو. ساهتي پرڳڻي تي ان نالي پوڻ متعلق ڀڻ مورخن ۾ مختلف رايا ۽ نظريا پئي رهيا آهن. مرحوم سيد مدد علي شاهه صاحب لکياري لکي ٿو ته:

"ساهتيءَ ۾ سهتا قوم قديم زمالي کان وٺي آباد هئي. اهي اسلامي دور کان اڳ هندو ڌرم جا پوئلڳ هئا، مسلمانن جي دور ۾ هڪ مسلمان حاڪم (؟) آن تي

راضي ٿي جاگير انعام ڏنس... ساڳئي وقت ان مسلمان حاڪم چيس تہ آتي گھوڙو ڊوڙاءِ، جنهن هنڌ گھوڙو ٿڪجي بيهي، اهو تُنهنجي جاگير جو هنڌ ٿيندو. مڙس هو حريص ۽ لالچي، سو وٺي گھوڙو ڊوڙايائين. اٽڪل سٺ ميلن جي مفاصلي تي گھوڙو ڦانءِ ٿي ڪري پيو، پر تڏهين بہ هُو ان کي گھليندو رهيو. جنهن هنڌ اها گھل گھلان ٿي، آن تي نالو ئي "گھاپور" پئجي ويو (٢). ان مفاصلي اندر سهتن جون سٺ جاگيرون هيون ۽ سندن لقب "جام" هو(٣).

مٿين روايت، تواريخي لحاظ کان ڏلد ڪٿا معلوم ٿئي ٿي، ۽ ڏند ڪٿا ڪي ڪابہ تواريخي حيثيت نہ هوندي آهي. تواريخ جي مطالعي مان اهو ثابت ٿئي ٿو، تہ قديم زماني ۾ "ساهتي پرڳڻو"، هڪ وڏي ايراضيءَ وارو پرڳڻو هو. ان اوائلي زماني ۾ هن پرڳڻي ۾ لاکا، سما، سهتا ۽ ٻيون بہ ڪيتريون ئي "سمات" قومون آباد هيون. انهن قومن جون ڪيتريون بستيون هيون، جيڪي پنهنجي پنهنجي قومي سردارن جي نالن پوئتان سڏبيون هيون.

ان سلسلي ۾، اسان کي هڪ ٻي روايت ميان نيڪ محمد سهتي ذريعي ملي ٿي، جا ڪنهن حد تائين انهيءَ مسئلي تي روشني وجهي ٿي. هو لکي ٿو تہ:

"محمد بن قاسم جي سنڌ فتح ڪرڻ وقت، جوڌپور رياست جو حاڪم مري ويو هو. سندس ٻن پٽن جي وچ ۾ تخت ۽ تاج لاءِ تڪرار ٿي پيو. آخر گھڻيءَ ڇڪتاڻ کان پوءِ آنهن مان هڪ شهزادو ڪامياب ٿيو، ۽ جوڌپور جي تخت جو وارث بڻيو. آن شهزادي جي ڀاءُ جو نالو موڙاسنگ هو. اهو ڪاوڙجي، محمد بن قاسم وٽ دانهن ڪئي آيو، تہ هو کيس جوڌپور جو تخت وٺي ڏيڻ ۾ مدد ڪري. پر محمد بن قاسم، موڙاسنگ کي سنڌ ۾ رهڻ لاءِ جاگير ڏني، ۽ هُو پوءِ هميشه لاءِ سنڌ ۾ گھر ڪري ويهي رهيو. موڙاسنگ کي ست پٽ هئا، جن مان "سهتو" سندس چوٿون نمبر پٽ هو، ۽ آن مان "سهتا قوم" سڏجڻ ۾ آئي. موڙاسنگ پٽ کي جاگير ۾ "ساهتي پرڳڻو" ڏنو. ساهتي نالو 'سهتا' قوم تان پيل آهي (٤).

ميان نيڪ محمد سهتو وڌيڪ لکي ٿو تہ: موڙاسنگ کي ست پُٽ هي هئا: ڏارو، جنهن مان ڏاريجا قوم آهي ۽ روهڙيءَ جو مٿيون حصو سندن جاگير ۾ هو؛ شورو، جنهن مان شورا قوم آهي ۽ کين حيدرآباد جي طرف کان هيٺيون حصو جاگير ۾ مليو(٥). ڪونئرو، هن مان ڪونئريجا قوم آهي ۽ سڪرنڊ جي آسپاس وارو علائقو سندن جاگير ۾ هو؛ سهتو، جنهن جي پوئتا سهتا قوم آهي ۽ ڪنڊيارو، نوشهروفيروز ۽ مورو تعلقا سندن جاگير ۾ هئا، ۽ جنهن علائقي کي "ساهتي" ڪري چوندا آهن؛ سڱڻ، هن مان سڱڻيجا قوم ٿي ۽ گنبٽ وارو علائقو سندن جاگير ۾ هو؛ آچڻ، جنهن مان آچڻ قوم آهي ۽ هيءُ ٻيءُ جو پيارو پُٽ هو ۽ هيءُ جي جاگير سنڀاليندو هو"(٦).

Gul Hayat Institute

انهن مٿي بيان ڪيل ٻنهي روايتن ۾ تواريخ جي لحاظ کان ڪافي شڪ ۽ گمان پيدا ٿين ٿا. آهي روايتون مون کي سنڌ جي ڪنهن به تواريخ ۾ ڪٿي به ڏسڻ ۾ ڪونه ٿيون اچن. باقي انهن روايتن ۾ بيان ڪيل جن قومن جو ذڪر اچي ٿو، آهي قومون ۽ نشان پتا ۽ سنڌن رهڻ جا هنڌ اڄ به قائم آهن. روايتن ۾ جنهن هندو شهزادي موڙا سنگ جو بيان اچي ٿو، اهو ممڪن آهي ته محمد بن قاسم کان اڳ ۾ ٿي گذريو هجي، ڇاڪاڻ ته محمد بن قاسم جي ڪاهه وقت سنڌ جي سهتن سواءِ ڪنهن جنگ ڪرڻ جي اطاعت قبول ڪئي هئي يا اُٿن به ٿي سگهي ٿو ته محمد بن قاسم جي سنڌ فتح ڪرڻ وقت "لوهاڻي صوبي" ۾ ڪنهن به پرڳڻي جو جاگيردار هجي! ليڪن چچ نامي جي احوالن مان اهو صاف ظاهر ٿئي ٿو ته قديم زماني ۾ "ساهتي پرڳڻو" موجود هو.

مير علي شير قانع جي بيان مان ظاهر آهي ته سنڌ جا اصل اوائلي رهاڪو "سمات" قومن مان ليکجن ٿا. هُو تحفةالڪرام ۾ لکي ٿو ته: "ايوڌيا جي سورج بنسي گهراڻي کان سنڌ جي سمات قومن جو سلسلو شروع ٿئي ٿو(٧)". هن وقت به سنڌ ۾ سمات قوم جهجهي انداز ۾ آباد آهي. ڪن عالمن جو چوڻ آهي ته:

"سما اصل ۾ حضرت نوح جي پٽ "سام" جو اولاد آهن. سام کي چار پٽ هئا: بدها، سنگا، همهر ۽ پاڳوت. بدها کي سورهن پٽ هئا، جن مان سهتو به هڪ هو، جنهن کي "رانوڙ" به ڪري چون ٿا. "سهتا قوم"، بدها جي پُٽ "سهتي" جو اولاد آهن"(٨-٩).

اِنهن حقيقتن مان اهو صاف طرح سان ظاهر ٿئي ٿو ته "ساهتي پرڳڻي" تي اهو نالو "سهتا" قوم جي نالي پوئتان پيو. هيءُ پرڳڻو قديم هندو دور ۾ به موجود هو ۽ آن زماني ۾ "لوهاڻي" صوبي جو هڪ اهم ۽ مکيه پرڳڻو هو(١٠).

ساهتي پرڳڻي جي تواريخي حيثيت:

ساهتي پرڳڻي جي تواريخ ڏاڍي قديم آهي. هيءُ پرڳڻو اوائلي دورڪان وٺي علم، تهذيب ۽ تمدن جو اهم مرڪز هو. ساهتي پرڳڻي جو تواريخي احوال سنڌ جي ڪنهن به مورخ تفصيل سان بيان نه ڪيو آهي. هن پرڳڻي جو ماضي ڏاڍو شاندار هو. چچ نامي جي احوالن مان اهو معلوم ٿئي ٿو، ته قديم هندو دور ۾ ساهتي پرڳڻو موجود هو. لوهاڻو آن قديم هندو دور ۾ سنڌ جو هڪ صوبو هو، آن صوبي جو حاڪم راءِ گهراڻي جي زوال وقت "اکهم" هو. اِهيءَ "لوهاڻي" صوبي ۾ لاکا، سما ۽ سهتا قوم جون قديم بستيون هيون. لوهاڻو صوبو مکيه ٽن ننڍن پرڳڻن ۾ ورهايل هو. جهڙوڪ: لاکات، لوهاڻو ۽ ساهتي وغيره(١١). هرهڪ پرڳڻي مٿان آن قوم جو سردار حڪومت ڪندو هو(١٢). هن علائقي مان وهندڙ درياهه کي اڪثر ڪري "لوهاڻو درياهه" ڪري سڏيو ويندو هو. ڪن تواريخي واقعن جي ڇنڊڇاڻ ڪرڻ کان پوءِ ايترو معلوم ٿيو آهي ته ڪنهن سمي "هاڪڙو" درياهه جي هڪ شاخ جو وهڪرو ساهتيءَ مان هو، جنهن کي ساهتيءَ ۾ "لوهاڻو درياهه" به ڪري سڏيندا هئا. اهوئي درياهه ساهتي

پرڳڻي جو وچ ڏيندو، ڪوٽڙي ڪنبير، هالائي، ڀلائي، کهڙگجو، ڀائي خان جي ٽنڊ، هالا ۽ شهداد پور کان سهٽي ۽ ميهار جي قبرن جو وچ ڏيندو، رحمڪي بازار کان وڃي سمنڊ ۾ پوندو هو (١٣). ”راور“ وارو قديم رستو، جنهن کي ساهتيءَ ۾ اڪثر وڏيءَ عمر وارا ماڻهو انگريزن جي دور ۾ ”تار وارو رستو“ ڪري چوندا هئا (قومي شاهراهه)، اهو ساڳيو ”راءِ گهراڻي“ جي دور ۾ ساهتيءَ ۾ ”راور“ وارو رستو، لاکاٽ ۽ لوهاڻي پرڳڻي ۾ ”اگهم“ واري رستي جي نالي سان سڏبو هو. اهو رستو درياهه جي انهيءَ وهڪري سان گڏوگڏ لنگهندو هو. سنڌ تي جڏهن به ڌارين حاڪمن جا حملا ٿيندا هئا ته اهوئي ”راور“ وارو رستو ڏئي اچي سنڌ کي تهه و بالا ڪندا هئا. انهن احوالن مان صاف ظاهر ٿئي ٿو ته هاڪڙي درياهه جي هڪ شاخ روهڙيءَ کان وهندي هئي، جيڪا ”ساهتي پرڳڻي“ کي سيراب ڪندي هئي.

سنه ٧١١ع ۾ عربن سنڌ تي حملو ڪيو. ان وقت به سنڌ جو ساهتي پرڳڻو لوهاڻي صوبي جو هڪ حصو هو ۽ ان وقت سنڌ جي حاڪم راجا ڏاهر جي پاران ان تي هڪ هندو راجا راڄ ڪندو هو. محمد بن قاسم جڏهن سيوهڻ جو علائقو فتح ڪيو، تڏهن لوهاڻي صوبي جي حاڪم ”اگهم“، جنهن جي هٿ هيٺ لاکاٽ، لوهاڻو ۽ ساهتي پرڳڻا هئا، فرمان موڪلي، تابعداريءَ جي گهُر ڪئي (١٤). چچ نامي جي مطالعي مان اها ڳالهه پڻ واضح ٿئي ٿي ته محمد بن قاسم جي فوج لوهاڻي پرڳڻي کي فتح ڪرڻ کان پوءِ ان پرڳڻي جي ٻيءَ اهم سرڪار يعني ساهتيءَ طرف پيش قدمي ڪئي هئي. ساهتيءَ جي هندو حاڪم ۽ سهتا قوم جي سردارن سواءِ ڪنهن جنگ جي عربن جي فرمانبرداري قبول ڪئي هئي (١٥).

تواريخ معصومي ۽ تحفةالڪرام جي احوالن مان ظاهر ٿئي ٿو ته اڳئين زماني ۾ ”ڏيرو“، جنهن کي هن موجوده زماني ۾ درٻيلو ڪري سڏين ٿا، هڪ جدا شهر هو ۽ ”درٻيلو“ هڪ پرڳڻي جو نالو هو، پر پوءِ وقت گذرندي ”درٻيلو“ ۽ ”ڏيرو“ ٻئي ساڳئي نالي سان سڏجڻ ۾ آيا. مير علي شير ”قانع“ لکي ٿو ته:

”سلطان ارام شاهه جي زماني ۾ سنڌ جي بادشاهيءَ جا چار صوبا هئا، جن مان اُچ، ملتان ۽ ساريءَ سنڌ تي ناصرالدين قباچه جو فرمان جاري هو. سنڌ جا ست راڻا ملتان سرڪار جا ڏن ڀرو هئا (١٦). راڻو سهتو پونئر راڻوڙ (١٧). درٻيلي تي راڄ ڪندو هو ۽ سندس گاديءَ جو هنڌ ”ڏيرو“ هو (١٨).

انهيءَ بيان مان انهيءَ ڳالهه جي وضاحت ٿئي ٿي ته قديم زماني ۾ درٻيلي جي حاڪم جي هٿ هيٺ سمورو ساهتيءَ جو پرڳڻو هو. سنه ٤٠١هه مطابق ١٠١٠ع ۾ سلطان محمود غزنويءَ ملتان تي حملو ڪيو، ان وقت بکر سرڪار جو علائقو ملتان سرڪار جي تابع هو. محمود غزنويءَ (٤١٦هه مطابق ١٠٢٥ع) جي انهيءَ حملي وقت به غالباً ساهتيءَ جو پرڳڻو اصل حيثيت ۾ موجود هو ۽ ”ڏيرو“ ان جو تخت گاهه هو.

Gul Hayat Institute

انهيءَ اوائلي وقت ۾ جيڪي بہ سنڌ تي آتر-اولهہ کان ڌاريان حاڪم ڪاهي ايندا هئا تہ سڀ کان پهرين سيوهڻ کان اچي حملو ڪندا هئا. گويا آن دؤر ۾ سيوهڻ ڌارين جي ڪاهن لاءِ سنڌ جو هڪ دروازو هو. سيوهڻ ساهتيءَ جي قديم شهر ۽ تختگاهہ درٻيلي جي بلڪل سامهون هو، آن ڪري دشمن سولائيءَ سان هن علائقي ۾ اچي سگهندا هئا.

سمن، ارغونن ۽ ترخانن جي دور ۾ ساهتي پرڳڻي کي خاص طرح سان وڏي اهميت هئي. مرزا شاهہ بيگ جي وفات کان پوءِ مرزا شاهہ حسن سنڌ جي تخت جو وارث بڻيو. ڄام فيروز، مرزا شاهہ حسن جي خلاف بغاوت جو علم کڙو ڪيو ۽ ساڻس جنگ ڪئي، جنهن ۾ ڄام فيروز شڪست کاڌي ۽ گجرات جي طرف ڀڄي ويو. گجرات جي مظفريہ بادشاهہ سندس لاءِ معقول وظيفو مقرر ڪيو. "لب تواريخ سنڌ" جو مصنف لکي ٿو تہ:

"انهيءَ فتح کان پوءِ مرزا شاهہ حسن هالڪنڊي ۽ سيوهڻ ڪان شڪار ڪندو اچي ساهتيءَ جي تختگاهہ درٻيلي ۾ وارد ٿيو. آن موقعي تي خوش ٿي شاهہ حسن ارغون درٻيلي جو علائقو (ساهتي) سيد فرخ کي جاگير طور ڏنو ۽ پاڻ بکر طرف روانو ٿي ويو" (١٩).

دهليءَ جو مغل شهنشاهہ همايون، شيرشاهہ سوريءَ کان شڪست کائي، سنڌ ڏانهن ڀڄي نڪتو ۽ سنڌ اندر رلندو، ڀٽڪندو اچي بکر کان نڪتو ۽ آتان ڪوچ ڪري سيوهڻ ۾ اچي سهڙيو. ان زماني ۾ سنڌ جو حاڪم شاهہ حسن ارغون هو. هُن سنڌ جي سيني درياهي پتڻن جي ملاحن کي حڪم ڏنو هو تہ ڪوبہ معزول شهنشاهہ کي درياهہ پار ڪرڻ لاءِ ٻيڙي نہ ڏئي، همايون، سيوهڻ کان موٽندي درٻيلي کان درياهہ پار ڪرڻ تي گهريو. ان وقت سنڌيءَ جي وڏي عالم ۽ درويش مخدوم نوح رحہ ميربحرن کي ٻيڙين ڏيڻ لاءِ چيو هو، ۽ همايون سنڌو درياهہ پار ڪري، ساهتيءَ جي علائقي ۾ داخل ٿيو ۽ ان زماني ۾ درٻيلي جي هڪ بااثر رئيس ارباب دائود بن عمر شاهہ سهتي وٽ اچي ڏابو ڪيو. هن بادشاهہ جو گهڻو آدرڀاءُ ڪيو (٢٠). "لب تواريخ سنڌ" واري انهيءَ سلسلي ۾ "تواريخ طاهري" جي حوالي سان همايون بادشاهہ جو هڪ خط نقل ڪيو آهي، جنهن ۾ انهيءَ سهتي سردار جو ذڪر ڪيو اٿس (٢١).

مرزا شاهہ حسن ارغون، ٢٢ ربيع الاول سن ٩٦٢هہ/١٥٥٠ع ۾ ڳوٺ علي پوٽي ۾ بنا اولاد وفات ڪئي ۽ سنڌ جي سلطنت مرزا عيسيٰ ترخان ۽ سلطان محمود بکريءَ جي وچ ۾ ٿيل معاهدي موجب ٻن حصن ۾ ورهائجي ويئي. سمنڊ کان وٺي لکيءَ جي ڀاڙن تائين ملڪ جو ڀاڱو مرزا عيسيٰ ترخان جي حصي ۾ آيو ۽ سيوهڻ کان اپاوڙي تائين سنڌ جو ڀاڱو سلطان محمود بن امير افضل ڪوڪلتاش جي قبضي ۾ آيو. پوري هڪ سال گذرڻ کان پوءِ ارغون اميرن جي سازش ڪري سلطان محمود بکريءَ ۽ مرزا عيسيٰ ترخان جي وچ ۾ اختلاف پيدا ٿي پيا، ۽ نوبت جنگ تائين وڃي پهتي. سلطان محمود خان سيوهڻ جي قلعي جو محاصرو ڪيو ۽ انهيءَ

Gul Hayat Institute

تي مرزا عيسيٰ ترخان بہ پنهنجي فوج وٺي اچي سنڌس ساهون ٿيو. تواريخ معصوميءَ وارو صاحب لکي ٿو تہ مرزا عيسيٰ ترخان پنهنجي فوجي ڇانوڻي دربيلي ۾ اچي قائم ڪئي؛ جو ساهون هو(٢٢). ساهتيءَ جي سهتن سردارن اِن جنگ ۾ مرزا جي ڏاڍي مدد ڪئي هئي.

مرزا عيسيٰ جي وفات کان پوءِ سنڌس وڏو پٽ مرزا محمد باقي سلطنت جي گاديءَ تي ويٺو. مرزا محمد باقيءَ تيرهن سالن جي ظلم ۽ ستم جي حڪومت ڪندي، سن ٩٩٣هہ ۾ هڪ رات پاڻ کي گهات ڪيو. ڪانئس پوءِ سنڌ جي گاديءَ تي مرزا جاني بيگ ويٺو. انهيءَ زماني ۾ مغل شهنشاه اڪبر جي سپہ سالار عبدالرحيم خان خانان سنڌ تي حملو ڪيو. سن ٩٩٨هہ/١٥٩١ع ۾ خان خانان ٺٽي ويندي، ساهتيءَ جي علائقي مان لنگهندي اچي دربيلي ۾ رهيو. دربيلي جي وڏي جيد عالم مخدوم محمد عثمان کان سنڌ جي فتح جي دُعا گهرايائين. سنڌ جي فتح کان پوءِ اڪبر بادشاهہ "ساهتيءَ جو پرڳڻو" مير معصوم کي جاگير طور ڏنو هو(٢٣). مورخ سنڌ سيد حسام الدين راشدي صاحب لکي ٿو تہ "جنهن سال (٩٩٥هہ) خان خانان کي بکر جو علائقو مليو، انهيءَ سال مير معصوم جيڪو پن سالن پڇاڻان بادشاهہ کان موڪل وٺي واپس وطن ٿي ويو، تنهن بکر جي صوبي مان دربيلي (ساهتيءَ) جو علائقو بطور جاگير ڏنو"(٢٤).

مغلن جي دور حڪومت ۾ پڻ ساهتي پرڳڻو بکر سرڪار جي ماتحت هو، ۽ گويا هيءُ سمورو علائقو انهيءَ ۾ شامل هو. علامہ ابوالفضل "آئين اڪبري" ۾ دربيلي پرڳڻي (ساهتي) جي ايراضي ١٢١١٤٦ چورس ميل ڏيکاري ٿو. ساهتي پرڳڻي جي تحفظ ۽ بچاءَ لاءِ ٻہ سؤ سوار ۽ پنج سؤ سپاهي فوج جا هوندا هئا. هن پرڳڻي جي حيثيت محالڪاري واري هئي(٢٥). ڪلهوڙن جي اوئلي دور تائين هن پرڳڻي جي حالت ساڳي رهي ۽ هيءُ پرڳڻو هر لحاظ کان وڏي عروج تي هو.

ميان شاهل محمد ڪلهوڙي جي شهادت کان پوءِ سن ١٦٥٧ع ۾ ميان صاحب جو پائيتيو نصير محمد گادي نشين ٿيو، ۽ هن پنهنجي زماني ۾ وڏو عروج حاصل ڪيو. اُن وقت جي بکر جي مغل گورنر کي ميان صاحب جي وڌندڙ طاقت وڏو فتنو نظر آئي، ۽ هن مختلف طريقن سان سازشون ڪري، ميان کي قيد ڪري اورنگزيب ڏانهن موڪلي ڏنو. نيٺ ڪنهن طريقي سان ميان نصير محمد دهليءَ جي قيد مان ڀڄي سنڌ ۾ آيو. مرحوم مرزا قليچ بيگ لکي ٿو تہ ميان نصير محمد ڪلهوڙي اورنگزيب بادشاهہ جي زماني ۾ (سن ١٠٦٩هہ/١٦٨٤ع ساهتيءَ جو پرڳڻو هٿ ڪيو، ۽ هن علائقي جو فتح ڪندڙ سنڌس خليفو وارڻ هو، جنهن نوشهري فيروز جو شهر ٻڌو، جنهن جو وجود اڃا تائين قائم آهي"(٢٦).

سن ١١٦٨هہ/١٧٥٥ع ۾ احمد شاهہ ابداليءَ سنڌ تي حملو ڪيو ۽ ساهتيءَ جي علائقي مان سنڌس فوجون ڦرلٽ ڪنديون اچي نوشهري فيروز پهتيون. ميان نورمحمد ڪلهوڙي جي ٻاران

ديوان گدومل سفير ٿي بادشاهه وٽ ويو هو. ڪلهوڙن جي دور حڪومت ۾ ساهتيءَ جو پرڳڻو ٻن حصن ۾ ورهايل هو. ساهتيءَ جو اتر وارو حصو، جو ڪنڊيارو پرڳڻو سڏبو هو ۽ ٻيو ڏاکڻو حصو جنهن ۾ نوشهري فيروز ۽ موري جو حصو ٿي آيو: ان کي "نوشهرو پرڳڻو" ڪري چوندا هئا. ميان نورمحمدخان ڪلهوڙي ڪنڊياري جو پرڳڻو پنهنجي ڀاءُ محمدخان ڪلهوڙي کي جاگير ۾ ڏنو هو(٢٧). نادرشاهه افشار پنهنجي سنڌ واري حملي وقت لاڙڪاڻي ڪان ٿيندو، ساهتيءَ جي شهر نوشهري فيروز ۾ اچي منزل انداز ٿيو، جتان ميان نورمحمد ڪلهوڙي جو پيڇو ڪندي اچي شهداد پور پهتو. "مرآة دولت عباسيه" جو قول آهي ته خيرو انوال نوشهري فيروز ۾ موري ساهتيءَ پرڳڻي جو منتظم هو. ساڳيو مصنف لکي ٿو ته: دائود پوٽن نوشهري فيروز ۽ ڪاهيءَ تي حملو ڪيو، پر ميان يارمحمد انهن ٻنهي شهرن کي وري واپس ورتو(٢٨).

ميان نورمحمد جي وفات کان پوءِ سندس پٽ ميان محمد مراد ياب خان گاديءَ تي ويٺو. سن ١١٧١هه/١٧٥٨ع ۾ ميان عطرخان گادي نشين ٿيو ۽ سندس ڀاءُ ميان يارمحمدخان نوشهري فيروز ۾ وڃي رهيو. سن ١١٧٢هه/١٧٥٩ع ۾ ميان غلام شاهه ۽ ميان عطرخان جي وچ ۾ ٿيل ورهاڱي موجب ساهتيءَ جو علائقو ميان عطرخان کي حصي ۾ مليو. پر جلد ئي احمد يارخان ۽ عطرخان جي وچ ۾ تڪرار ٿي پيو. انهيءَ تي ميان غلام شاهه فوج وٺي ڪاهي آيو ۽ عطرخان شاهي حملي جو تاب نه جهلي ڀڄي ويو ۽ ساهتيءَ جو پرڳڻو ميان غلام شاهه جي قبضي ۾ آيو.

ميان غلام شاهه جي وفات کان پوءِ سندس پٽ ميان سرفرازخان سنڌ جو حاڪم ٿيو. سندس ناعاقبت انديشيءَ ڪري سنڌ جي سرزمين جي مٿان ڏاڍيون آفتون آيون ۽ سنڌڙيءَ پنهنجن جي هٿان ڪافي تڪليفون ۽ مشڪلاتون سٺيون. ميان صاحب پنهنجن نااهل مشيرن ۽ صلاحڪارن جي چوڻ تي وقت جي بااثر مير بهرام خان سان چڱا ڀير نه ڪنيا، جنهن جي نتيجي ۾ پاڻ خود زماني جي نيرنگين ۽ ستم ظريفين جو شڪار ٿي، قيدي بڻيو ۽ ميان عبدالنبي ڪلهوڙي جي هٿان پاڻ حيدرآباد جي قلعي ۾ قتل ٿيو. اهڙيءَ طرح سان ميان عبدالنبي ڪلهوڙي تخت ۽ تاج جي هوس ۾ پنهنجن جي خون سان هٿ ڳاڙها ڪيا، پر ميان صاحب کي به سنڌ جو تخت گهڻو وقت نصيب نه ٿيو. پاڻ هڪ عياش ۽ عيار حاڪم هو. سندس غلط سياسي سوچ سبب ئي سنڌ کي هڪ ظالم، بيرحم ۽ ڪنوردل انسان جي ظلم جو شڪار ٿيڻو پيو. سن ١٧٨١ع ۾ قنڌار مان مددخان پٺاڻ کي سنڌ مٿان چاڙهي آيو. مددخان پٺاڻ سنڌ ۾ ڦرلٽ، باهين ۽ غارتگريءَ جي بازار گرم ڪري ڇڏي. شهر، ڳوٺ، واهڻ، وسنديون ۽ وستيون سڀ اجاڙي، برباد ۽ تباهه ڪري ڇڏيائين. ساهتيءَ جو سمورو وسندڙ علائقو سندس ظلمن جو شڪار بڻيو. ساهتيءَ جي وسندڙ ۽ علمي شهرن جي سونهن ۽ سوڀيا لٽجي ۽ اجهامي وئي. شهرن جا شهر ۽ انهن جي آسپاس ٻٽ ۽ ڀڙڀانگ ٿي ويا. هڪ شاعر ان واقعي جو اظهار هن طرح ڪيو آهي: "اي داد از ظالم بي داديءَ منحوس" (سن ١١٩٥هه).

Gul Hayat Institute

محراب خان جتوئي، ساهتيءَ ۾ جتوئي قبيلي جو سردار هو. سن ۱۱۸۹ هه ۾ ميان سرفرازخان کان پوءِ بادشاه گرديءَ جو دور شروع ٿيو. اُن وقت مير فتح علي خان ميان صاحب جي پاءُ محمود خان کي گاديءَ تي ويهاريو. محراب خان جتوئي، محمود خان جو وزير بڻيو. محراب خان جتوئيءَ کي ساهتيءَ جو پرڳڻو جاگير ۾ ڏنو ويو ۽ هُن هالائيءَ کي ساهتيءَ علائقي جو صدر مقام مقرر ڪيو. هالائي کان اپرندي طرف محراب خان جتوئيءَ هڪ پيو ڳوٺ بڌايو، جو محراپور* جي نالي سان سڏجي ٿو(۲۹). محراب خان جتوئي ميرن سان وڙهيو ۽ لاليءَ جي ويڙهه ۾ شڪست کاڌائين. مدد خان پٺاڻ جي حملي وقت چالڪ جي پل وٽ لڙائيءَ ۾ قتل ٿي ويو. انهيءَ وقت هالائيءَ ۾ ڏاتو جتوئي سندس پاران نائب هو(۳۰).

ڪلهوڙن حاڪمن جي خانه جنگيءَ ۽ اڻ نکيءَ هلت ڪري، ٽالپرن ۽ سندن وچ ۾ سن ۱۷۸۲ع ۾ هالائيءَ جي ميدان تي جنگ لڳي، جنهن ۾ ميان عبدالنبي ڪلهوڙو شڪست کائي ڀڄي ويو ۽ سنڌ، ٽالپرن جي صاحبيءَ ۾ آئي. هالائيءَ جي لڙائيءَ کان پوءِ ٽالپرن سنڌ پاڻ ۾ ورهائي حصا ڪري ڪنئي. اتر سنڌ جو وسيع علائقو خيرپور جي مير سهراب خان کي حصي ۾ آيو، جنهن ۾ ساهتيءَ جو پرڳڻو نوشهري فيروز تائين اچي ٿي ويو. مير سهراب خان (المتوفي سن ۱۲۴۹ هه) جي وفات کان پوءِ سندس خاندان ۾ تخت لاءِ ويڙهه لڳي، جنهن ۾ مير علي مراد خان انگريزن جي شهه تي ڪامياب ٿيو. مير صاحب جي دور ۾ به ساهتيءَ جو ڪافي حصو سندس رياست ۾ شامل هو.

انگريزن جي دور حڪومت ۾ جڏهن برٽش سرڪار رياست مان ريلوي لائين وجائي تڏهن ڪن شرطن تحت ساهتيءَ وارو اهو ساڪيو علائقو برٽش سرڪار جي حوالي ڪيو ويو. سنڌ جي سرزمين جو هي پرڳڻو ڪيترين ئي خاصيتن ۽ خوبين سان مالا مال آهي، مگر هن خطي جون آهي خوبيون ۽ خاصيتون هميشه لڪل ۽ پوشيده رهيون آهن. ساهتيءَ ۾ ڪيتريون قومون آباد آهن، جي هن وقت بين نالن سان سڏجن ٿيون. سنڌ جي ٻين علائقن کان هيءُ ساهتيءَ جو خطو گهاٽو وسايل آهي. هتان جي ماڻهن جا رسم و رواج، رهڻ ڪرڻ جا طور طريقا ۽ ڳالهائڻ جو لهجو هڪ مخصوص نوعيت وارا آهن.

ساهتي پرڳڻي جا رهاڪو قديم دور کان وٺي علم ۽ فضل جي عظيم دولت سان سرفراز رهيا آهن. ساهتيءَ جو اهو علائقو آهي، جتي عربن جا قدم عربي فتوحات وقت پهتا ۽ ان کان پوءِ هن ساري علائقي ۾ وک وک تي درسگاهون ۽ خانقاهون هيون، جن جو علمي فيض ڪيترين صدين تائين روان دوان رهيو.

انگريزن جي دور حڪومت ۾ سنڌي نثر جي باقاعدي شروعات ٿي. سنڌي ٻوليءَ جي نثر لاءِ "ساهتي پرڳڻي" جي "سنڌي لهجي" کي سرڪاري طرح "معياري لهجو" مقرر ڪيو ويو؛ جو اڄ سوڏو نصابي ڪتابن ۾ رائج آهي ۽ اهوئي لهجو "ادبي ٻوليءَ" جو درجو رکي ٿو.

اشارا ۽ واڌارا

(۱) مير علي شير قانع ٺٽوي، تحفة الڪرام ج ۳ (سنڌي ترجمو) فوٽ نوٽ.
(۲) اهو "گهلپور" جو شهر اڄ تائين تعلقي گمبٽ، ضلعي خيرپور ۾ واقع آهي.
(۳) سيد مددعلي شاهه، مضمون "هالائي" رسالو نئين زندگي ڪراچي، ماهه فيبروري ۱۹۵۷ع ص ۱۷.
(۴) ميان نيڪ محمد سهتي جي "تاريخ قوم سهتا" فارسيءَ ۾ قلمي صورت ۾ مرحوم قاضي نورالله ڀلائيءَ واري جي ڪتبخاني ۾ ڏسڻ ۾ آئي. هن جو نقل ڪندڙ به قاضي صاحب خود آهي. ڪتابت جو سن وغيره ڄاڻايل نه آهي. ان ساڳيءَ تواريخ جو حوالو جناب ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلي پڻ هڪ مضمون ۾ ڏنو آهي.
(۵) شورا قوم اڄ به موجود آهي، ۽ "ڄامشورو" سندن يادگار آهي.
(۶) ٻيءَ جي مرڻ کان پوءِ ٻائرن ڪانٽس سموري زمين ٻيءَ واري کسي ورتي، ان تي هڪ سگهڙ چيو آهي ته:

آڄڻ ٽيو ائجاڻ، جو پٺونءِ نه آبس هٿ ۾.

(۷) مير علي شير "قانع" ٺٽوي، تحفة الڪرام، جلد ۳ (سنڌي ترجمو) ص ۱۴۷.
(۸) مرزا قليچ بيگ، "سنڌ جا قديم ماڻهو ۽ شهر"، سنڌي ادبي بورڊ، ص ۳۹۴.
(۹) مرحوم علي محمد سيال، "سمن قوم جو اصل نسل"، سماهي مهراڻ ۱-۲، سال ۱۹۶۶ع.
(۱۰) ميان رحمة الله سهتو، ويجهڙائيءَ جي دور ۾ هڪ بلند پايه شاعر ۽ ذهين طبع شخص ٿي گذريو آهي. هن سهتا قوم تي ڪافي ڪجهه لکيو آهي. سهتا قوم ڪي ساهتيءَ طرف ونديڙ، سڏو پوٽا ۽ مُلان فقير به ڪري چوندا آهن. مڱڻيچا قوم، سهتن جي شاخ آهي. هن قوم جو چگو منڍس ماڻهن کان وٺندا (مقرر حصو) وٺندو هو، ان ڪري ونديڙ سڏبا آهن. الهيءَ قوم مان ڄام آهيو هڪ جاگيردار ٿي گذريو آهي. سندس ٺهرايل مسجد اڄ به هنگورجن ۾ قائم آهي. ساهتيءَ ۾ پهاڪو ڏيندا آهن ته "ائين ويو جئن ڄام آهيو ويو."
(۱۱) موجوده نوابشاهه ضلعي جا ٽي تعلقا: ڪنڊيارو، نوشهرو فيروز ۽ مورو ساهتيءَ ۾ هئا. لاڙڪاڻ ۾ هالا ۽ حيدرآباد تعلقن جا ڪجهه حصا اچي ٿي ويا. لوهاڻي ۾ شهداد پور ۽ سنجهوري تعلقي جي ايراضي شامل هئي.
(۱۲) ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، چڇناسو، تعليقات ص ۲۰۰.
(۱۳) مولائي شيدائي صاحب "هاڪڙي" جي باري ۾ لکي ٿو ته "سري ۾ الور سان هاڪڙي جي شاخ ٿي الهندي ڪپ تي واقع هو. هتان هاڪڙو ٽن ڏي ويندي، ڪيترن ئي شاخن ۾ ورهائجي ويندو هو. ڪي شاخون هاڻوڪي مهراڻ ۾ وڃي پونديون هيون. هالڪنڊي، برهمڻ آباد، نيرون ڪوٽ ۽ منصوره جا قديم شهر ان تي آباد هئا. ("هاڪڙو ۽ ان جو وهڪرو"

مهراڻ اخبار جو خاص نمبر نومبر ١٩٥٨ع ص ٢٠)، هن وقت سمن جي پيدا ٿيڻ ڪري الهيءَ درياهه جا قتل نشان ظاهر ٿي پيا آهن.

(١٤) ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، چچنامو ص ٣٣٥. اعجازالحق قدوسي، "تواريخ سنڌ" (اردو) جلد اول، ص ٢٦.

(١٥) چچنامو (سنڌي) ص ٥٥.

(١٦) ناصرالدين قباچه جي دؤر ۾ سنڌ جون ست رياستون هن ريت هيون: ١- درٻيلو، ٢- روپاهه، ٣- مانڪ تارو، ٤- سيوي، ٥- پاڪپتاڙي، ٦- همه ڪوٽ ۽ ٧- برهمڻ آباد (مولائي شيدائي "جنة السنڌ" ص ٢٥٢).

(١٧) اوائلي زماني ۾ "ڏيري" کي "ديرو" به ڪري چوندا هئا ("لب تواريخ سنڌ" فارسي ص ٣٦).

(١٨) مولائي شيدائي، "تواريخ تمدن سنڌ"، ص ٢٢٠.

(١٩) لب تواريخ سنڌ، ص ٦٧-٦٦.

(٢٠) قاضي عبدالخالق، "ساهتيءَ جا قديم علمي مرڪز" (قلمي) سال ١٤٨ع.

(٢١) لب تواريخ سنڌ (ف) ص ٦٥.

تواريخ طاهريءَ جو مصنف مير طاهرمحمد بن سيد حسين نُنوي هو. 'لب تواريخ سنڌ' جي مصنف ارباب دائود بن عمرشاهه سهتو ڪري ڄاڻايو آهي. اصل ۾ اهي ٻئي جدا شخصيتون آهن. ارباب دائود سهتو آهي ۽ عمرشاهه سندس پيءُ ٿئي. ارباب دائود سهتو، تواريخ طاهريءَ جي مصنف جو مامو ۽ عمرشاهه نانو ٿئي. تواريخ طاهري ۾ سندس مصنف جي باري ۾ سرايلٽ لکي ٿو ته "تواريخ طاهريءَ جو مصنف مير طاهرمحمد ولد سيد حسين اصل ننگرٺٽي جو رهاڪو هو. ارغونن ۽ ترخانن جي دؤر ۾ سندس خاندان هلنديءَ وارو هو. ننگرٺٽي ۾ اچي، مولانا اسحاق وٽ تعليم ورتي هئائين. طاهرمحمد جو نانو عمرشاهه ۽ سندس مامو دائود سهتو، درٻيلي جي پرڳڻي جا وڏا ناليرا سردار هئا. همايون جڏهن هندستان مان ٽڙجي، سنڌ ۾ آيو هو، ته درٻيلي ۾ قيام وقت عمرشاهه سهتي سندس گهڻي مدد ڪئي. همايون خوش ٿي، کيس پروانو لکي ڏنو ته جڏهن آءٌ وري بادشاهه ٿيس ته درٻيلي جو سارو علائقو تنهنجي حوالي ڪندس. بکر جي نواب محمدخان اُن تان ناراض ٿي، پنهي سهتن سردارن کي مارائي ڇڏيو. عمرشاهه کي جيئرو ڪل ۾ سبائي، بکر جي قلعي تان درياهه ۾ اڇلارايو، ۽ دائود جي کل لهرائي ٻُهه سان پرائي مرزا شاهه حسن ارغون ڏانهن ٺٽي موڪلي. اهڙي ظلم سبب سهتن جو باقي خاندان، پنهنجي وطن سنڌ مان لڏي، احمدآباد وڃي مقيم ٿيو. طاهرمحمد پنهنجيءَ تواريخ ۾ عمرشاهه کي "ڄام" جي لقب سان ياد ڪيو آهي. ڪڇ وارا ڄام انهن سهتن جو اولاد آهن. طاهرمحمد، پنهنجي حياتيءَ جو ڪافي وقت پنهنجي ناناڻي ملڪ ساهتيءَ جي شهر درٻيلي ۾ گذاريو. کيس سنڌ جو "حاجي بابا" ڪري چوندا هئا. پاڻ "نسياني" جي نالي سان سڏبو آهي. هن سنڌ جي

Gul Hayat Institute

Gul Hayat Institute

Gul Hayat Institute

Gul Hayat Institute

ڊاڪٽر نواز علي ”شوق“

فقير هدايت علي ”تارڪ“ جا لکيل ڪتاب

فقير هدايت علي نجفي تارڪ جا وڏا محمد بن قاسم جي هوندين دور ۾ سنڌ ۾ آيا. لعلورانڪ ڳوٺ ۾ اچڻ کان اڳ سنڌن وڏا هنگورجا ضلعي خيرپور ۾ رهندا هئا. تارڪ فقير جو والد ميان الهداد عرف تراب علي فقير وقت جو هڪ عالم ۽ اهل دل صوفي بزرگ هو.

تارڪ فقير جو جنم ٢٥ صفر ١٣١٢هه مطابق ١٨٩٤ع خميس ڏينهن ٿيو. ابتدائي تعليم پنهنجي والد بزرگوار کان حاصل ڪيائين. ان کان پوءِ مدرسي نوڙهي شريف پيجوها ۾ تعليم حاصل ڪيائين. فارسي تعليم مدرسه دارالعلوم شهر ڪنڊيارو، تعلقي واره ۾ مولانا عبدالعزيز ڄاراڻيءَ کان حاصل ڪيائين. بعد ۾ پنهنجي ئي ڳوٺ ۾ مولوي محبت الله کان عربي جي اعليٰ تعليم سان گڏوگڏ تفسير، حديث ۽ تصوف ۾ ڪمال حاصل ڪيائين.

تارڪ فقير پنهنجي زندگيءَ جو گهڻو وقت تصنيف ۽ تاليف ۽ ترجمي ۾ مشغول رهيو. جڏهن لکڻ ويهندو هو ته دنيا و مافيها کان بي خبر ٿي لکڻ ۾ محو ٿي ويندو هو. محويت جو مٿن اهڙو عالم طاري ٿي ويندو هو، جو ان دوران ڪير آئي وڃي، ڪاڻ پيڻ طرف ڪو به ڌيان نه رهندو هو. ان سلسلي ۾ سندس عزيزن کان هڪ مزيدار واقعو معلوم ٿيو، جو سندس محويت جو اعليٰ مثال آهي.

فقير صاحب تارڪ الدنيا بڻجي، هر شيءِ ترڪ ڪئي، ايتري قدر جو گهر جو سامان سڀڙو به غريبن ۾ ورهائي، اچي پنهنجو اوتارو وسايائين. هڪ ڏينهن سندس سوٽ فقير صاحب لاءِ گهران ليرن جي ماني ڪڻي آيو. فقير صاحب چيس ته ”ابا، رک ته پوءِ کائون ٿا.“ ٿوري دير کان پوءِ هڪ وانهڙو اچي مٿيو. پر پاسي جو هيو. پتو هئس ته جڏهن فقير صاحب لکڻ ۽ پڙهڻ ويهندو آهي، ته ڪنهن بيءِ دنيا ۾ هليو ويندو آهي. هن اشراف به نڪا ڪئي هر ۽ نڪا ڪئي تم، اچي پتو مانيءَ ڪي. فقير صاحب جو ڪنڌ هيٺ، لکڻ ۾ مشغول، همراهه ماني کائي هيڏي هوڏي نهاري ٿانو ڪئي هنيا هٽڙ ۾. جڏهن سندس سوٽ هن لاءِ منجهند جي ماني ڪڻي آيو، ته ڪانئن پڇيائين ته ”فقير سائين، ليرن وارا ٿانوَ ڪٿي آهن؟“ فقير جواب ۾ چيس ته ”ابا، هوندا اتي ڪٿي.“ خير سو نهنس ماني رکي هليو ويو. ماني پاسي سان پئي هئي. ساڳيو ئي همراهه شهر مان ڪم ڪار لاهي موٽي ڏسي ته فقير صاحب جي پرسان ماني پئي آهي، اهي ٿانوَ به هٽ

۾ ٻڌي، پوءِ رکيائين ڪرڙين تي زور. شام جو فقير جو سوٽ آيو، پڇيائينس ته "فقير صاحب، ٿانوَ ڪٿي؟" فقير جو جواب ساڳيوئي ته "ابا ڳولهه، هوندا اتي ڪٿي." ٽن - چئن ڏينهن کان پوءِ ساڳيوئي ماڻهو بيل - گاڏي ڪاهيون شهر ڏانهن ڪنهن ڪم سان پئي ويو. ڏسي ته فقير صاحب بستري مٿان ويٺو لکي. همراهه جي دل بيمان ٿي پيئي ته بسترو ڪٿان. ۽ فقير صاحب بستري تي ويٺو هو، ڪٿي ته آخر ڪٿي ڪيئن! دل جهلي همراهه فقير صاحب جي پٺيان ڪٽ جي پيرن کان بسترو ويڙهڻ شروع ڪيو. جڏهن فقير صاحب جي ڇيلهه وٽ پهتو ته چيائين ته "فقير سائين، ٿورو هيڏانهن ٿي ويهجو." تارڪ فقير "حاضر بابل سائين" چئي ٻوٽي سرڪي ويٺو. ڪنڌ اهوئي هيٺ، قلم اهوئي هٿ ۾. همراهه به بسترو گاڏي تي رکي ڪٿي ڏاندن کي 'آءُ' ڪئي. فقير صاحب جو سوٽ صبح جو نيرن ڪٿي اچي ڏسي ته ماڳهن بستروئي ڪولهي. فقير صاحب کان پڇيائين ته فقير سائين، "بسترو؟" فقير جو اهوئي جواب "ابا، هوندو اتي ڪٿي." فقير صاحب جي سوٽ ڇا ڳاڇا شروع ڪئي. معلوم ٿيس ته ڪو ماڻهو گاڏي تي بسترو رکيو صبح شهر پئي ويو. يڪدم سو ان همراهه کي بستري سميت ڪنيي ڪٺي آيا، جنهن بسترو به موٽايو ته ٿانوَ به ڏنا. اهي کي ڳالهيون نه آهن، پر اها هڪ حقيقت آهي ته اهڙي محويت وارا ماڻهو ئي لکڻ جو ايترو گهڻو ڪم ڪري سگهندا آهن.

فقير صاحب زبردست خوشخط هو. جيڪا شيءِ ڪيس پسند ايندي هئي، پوءِ توڙي جو اها پريس جي ڇپيل هجي، پنهنجي هٿ سان ضرور لکندو هو. اهڙيءَ طرح شاهه ڪريم، شاهه عبداللطيف، سچل سرمست، بيدل فقير، بيڪس فقير، حمل فقير ۽ نواب ولي محمد لغاري جو ڪلام پنهنجن هٿن سان لکيائين.

افسوس جو سندس زندگي ساٿس وفا نه ڪئي، ٿورو بخار ٿيس، آسمان ڏانهن نهاري دل ئي دل ۾ ڪجهه پڙهڻ لڳو. پوءِ چيائين ته "هينئر تارڪ جي وڃڻ جو وقت اچي ويو آهي."

دوست احباب جڏهن وٽس طبع پرسيءَ لاءِ آيا، ته ڪين موتوا جي مام سمجهائڻ لڳو. ڪين هي شعر ٻڌايائين:

ڇڏ ير جي جسم هي فاني ته سارو ساهه تي پوندس،
سراپرده عدم جي راهه کان آگاهه تي پوندس.

آخر فقير فاني جهان ڇڏي، وڃي بقا جي بستي ۾ آرامي ٿيو. سندس وفات خميس جي ڏينهن سج اڀرڻ وقت تاريخ ۱۸ ماهه محرم ۱۳۵۸ھ مطابق ۹ مارچ ۱۹۳۹ع آهي. سندس شاگرد رشيد سيد اظهر گيلاني سندس تاريخ وفات هن ريت ڪڍي آهي.

سال رحلت جو پڇيم هاتف چيو "صورت پرست"

۱۳۵۸ھ

دهر فاني کي ڇڏي سوءِ جنان ويندو رهيو.

Gul Hayat Institute

لائين سارج ڏينهن و پست هائے ''باغ - لخل - لور''

۱۹۳۹ع

فصل گل ۾ آه تي نذر خزان ويندو رهيو.

فقير هدايت علي تارڪ نجفي (متوفي ۱۹۳۹ع) نه صرف هڪ باڪمال شاعر هو، پر هڪ قابل قدر مصنف، مؤلف ۽ مترجم پڻ هو. هن پنهنجي زندگيءَ جو گهڻو عرصو سنڌي ادب جي خدمت ۾ گذاريو. لکڻ پڙهڻ ئي سندس محبوب مشغلو هو. جيئن عطار جي قصيدي جو ترجمو ڪندي شروع ۾ چيو اٿس ته:

تو لکان مان قصيدهٔ عطار،
جو مون کي ويءَ لکڻ نه آهي ڪار.

سيد اظهر گيلاني اڪثر وٽن ويندو رهندو هو. شاه صاحب جو چوڻ آهي ته فقير صاحب اٽڪل هڪ سؤ ڪتاب لکيا هئا، جن مان چاليهه ڪتاب وٽس موجود آهن، باقي ڪتاب هيڏي هوڏي ٿي ويا. ڪي ڪتاب مرزا اسد بيگ ۽ سندس پاءُ مرزا اجمل بيگ وٽ موجود آهن ته ڪي حڪيم عبدالڪريم 'نصرت' وٽ محفوظ آهن. شاه صاحب وڌيڪ ٻڌايو ته نجفي جڏهن تارڪ تخلص رکي تارڪ الدنيا ٿيو ته پنهنجو سمورو سامان غريبن، مسڪينن، عزيزن ۽ دوستن ۾ ورهائي پاڻ الفي پائي ويهي رهيو. سندس دوست سندس ذاتي ڪتاب ٻ ڪٺي ويا، جي وري فقير صاحب کي واپس ڪين مليا.

بهرحال، تارڪ فقير جيڪڏهن هڪ سؤ ڪتاب ڪٿي نه لکيا هوندا، پر منهنجي قياس ۽ اندازي موجب سندس تصنيف، تاليف ۽ ترجمي جو تعداد پنجاهه تائين ضرور پهچندو. ان ڳالهه جو ڪجهه ثبوت تارڪ مرحوم جي قلمي مسودن مان ملي ٿو، جن مان ڪن ڪتابن جا ڪيترائي وچ وارا صفحا غائب آهن. ممڪن آهي ته ڪنهن ظالم پورو ڪتاب چورايو هجي. پيو ثبوت اهو ٿي سگهي ٿو ته تارڪ، بيدل فقير، حمل فقير، صوفي خيرمحمد، درياخان، نشان علي، نواب ولي محمد لغاري ۽ صوفي فيض درياهه جو ڪلام پڻ مرتب ڪيو هو. سيد اظهر گيلاني جي چوڻ موجب اهي شعري مجموعا تارڪ جي دوستن ۽ عزيزن وٽ محفوظ آهن. انهن مان راقم الحروف صرف صوفي فيض درياهه ۽ نشان علي فقير جا شعري مجموعا ڏٺا. هڪ مجموعي جو ذڪر محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب 'ڪلام ولي محمد لغاري' ۾ ڪيو آهي.

تارڪ فقير ويهن ورهين جي ڄمار ۾ پنهنجي شاعريءَ جو مجموعو 'ديوان نجفي' جي نالي سان لکي تيار ڪيو، جيڪو ۱۹۲۲ع ۾ پوڪرداس ڇپرايو. ظاهر آهي ته اهڙي باذوق، عالم فاضل شخص گهڻائي ڪتاب لکيا هوندا.

هن هيٺ تارڪ جي لکيل ڪتابن جو مختصر طور تعارف ڪرايو وڃي ٿو. سندس ڪتاب ٻن حصن (نظم ۽ نثر) ۾ ورهائي، سن وار ترتيب ڏيئي، تبصرو ڪيو ويو آهي. جن ڪتابن تي سن لکيل نه آهن، تن بابت قياس کان ڪم وٺي ترتيب ڏني ويئي آهي.

نظر ۾ ڪتاب

(١) ديوان نجفي

تارڪ جو ٻهريون سنڌي ديوان آهي، جڏهن سندس تخلص "نجفي" هو. هيءُ ديوان ١٩٢٢ع ۾ ٻوڪرداس شڪارپور واري شايع ڪرايو هو، جو هن وقت ناياب آهي. هن ديوان جي ڪتابت تارڪ مرحوم شڪارپور وچي ۾ اٿ ڪئي هئي. ديوان جو مقدمو ان دور جي مشهور شاعر جمع خان غريب لکيو هو. هيءُ ڪتاب ١٦١ صفحن تي ٻڌل آهي. ديوان نجفي جي قطع تاريخ شمس العلماء مرزا قليچ بيگ جي لکيل آهي، ان مان ڪجهه شعر پيش ڪيا وڃن ٿا:

خوشيءَ جو ڏينهن آيو سنڌ جي لئه،
جڏهن پورو ٿيو ديوان نجفي،
علي ٿيو فخر موجودات بيشڪ،
نبيءَ ڪان پوءِ صفت ايءَ ٿي وصي جي.
انهيءَ ڪان فخر موجودات آهي،

١٣٤٠

سندس ديوان جي تاريخ عمري.
اچي لذت پڙهڻ مان شعر ان جي،
نمونو ٿيو لشون ۽ طرز تازي.

(٢) بياض تارڪ (فارسي)

هيءَ بياض تپدارن جي وصوليءَ وارو بوڪ آهي. جنهن تي تارڪ ڪجهه ڪتاب لکيا آهن. جيئن ته هن بياض جي منڍ وارا ۽ ڪجهه وچ وارا ڪيترائي پنا غائب آهن تنهن ڪري اهو ٻڌائڻ مشڪل ٿيو پوي ته هن بياض ۾ ڪل ڪيترا ڪتاب هئا. هن وقت ان بياض ۾ جيڪي ڪتاب ملن ٿا، سي هي آهن:

(الف) "مقولات رسولي" هيءُ ڪتاب فارسيءَ ۾ لکيل آهي، جنهن ۾ حضور نبي ڪريم جا ارشادات عاليه لکيا ويا آهن.

(ب) "جلوهٔ توقف" هن ڪتاب جو مضمون تصوف آهي. فارسي زبان ۾ تصوف جي سهڻي لموني سمجهائي ڏني اٿس.

بياض تارڪ، ڪُل ١٨٠ صفحن تي مشتمل آهي. ڪتاب جي پوري ٽيڻ جو سن ڄاڻايل نه آهي.

Gul Hayat Institute

(٣) جلوس التارڪين

هيءُ سنڌي عروضي شاعريءَ جو هڪ منفرد ديوان آهي. هن جهڙو ديوان سنڌي زبان جي ٻئي ڪنهن بہ شاعر ڪونہ لکيو آهي. صرف فارسي زبان ۾ فقير قادر بخش بيدل 'سلوڪ الطالبين' جي نالي تي لکيو هو: ان ديوان جو شروع وارو شعر هن ريت آهي.

الهيٰ موج وحدت بخش دريائي خيالم را
بہ بحرحال گم گردان حباب قيل و قالم را

تارڪ پنهنجي ديوان جي شروعات هن شعر سان ڪئي آهي.

ازل کان جي شراب عشق سان سرشار ٿي آيا،
وڏاسي رتبۂ توحيد کان سردار ٿي آيا:

هن ديوان جي خاص خصوصيت اها آهي تہ جنهن حرف سان پهرين مصرع شروع ٿئي ٿي، سموري غزل جي هر شعر جي منڍ ۾ اهو حرف اچي ٿو ۽ رديف بہ اهوئي حرف آهي. هن ڪتاب جي مڪمل ٿيڻ جي تاريخ ڄاڻايل نہ آهي.

تارڪ فقير ۽ سندس والد ڪي بيدل سائين سان بي پناهہ عقيدت هئي. ٻئي ڄڻا اڪثر روهڙي وڃي زيارت ڪندا هئا. گمان غالب آهي تارڪ اتي بيدل سائينءَ جي فارسي ديوان 'سلوڪ الطالبين' کان متاثر ٿي، سنڌيءَ ۾ ان قسم جو ديوان تيار ڪيو، جيڪو ٧٨ صفحن تي مشتمل آهي. هيءُ ديوان سيد خادم حسين شاهہ ڊائريڪٽر نيشنل سينٽر لاڙڪاڻہ وٽ موجود آهي.

(٤) نظم مقبول

هيءُ ڪتاب منظوم ترجمو آهي. تارڪ مثنوي بهلول بغداديءَ جو منظوم سنڌي ترجمو ڪري ان جو نالو نظم مقبول رکيو. هيءُ ڪتاب ١٤ رمضان المبارڪ ١٣٤٩ هہ مطابق آچاري ڏينهن ٣ فبروري ١٩٣١ع ۾ لکي پورو ڪيو ويو. ڪتاب ٨٨ صفحن تي مشتمل آهي.

(٥) چمڪندڙ گوهر

هيءَ منظوم سنڌي مثنوي آهي. تارڪ مشهور مثنوي بوعلي قلندر ڪي سنڌي نظم جو ويس ڍڪائي، ان جو نالو چمڪندڙ گوهر رکيو. هيءُ ٢٤ صفحن تي پکڙيل آهي. مرحوم تارڪ ٢٢ شوال ١٣٥٠هہ مطابق ١ مارچ ١٩٣٢ع لکي پورو ڪيو.

هيءُ ڪتاب تارڪ جي شاگرد رشيد سيد اظهر گيلاني شايع ڪرايو آهي، جيڪو ڪراچي يونيورسٽيءَ ۾ ايم-اي سنڌي جي نصاب ۾ شامل آهي.

(٦) آهہ سرد (رُباعيات درد)

هن ڪتاب ۾ اردو زبان جي مشهور صوفي شاعر خواجہ مير درد جي ٢١٧ فارسي رباعين جو منظوم سنڌي ترجمو ڪيو ويو آهي. ڪتاب ٤٢ صفحن تي مشتمل آهي. هيءُ ڪتاب ٧ ذوالقعد سنہ ١٣٥٠هہ مطابق ١٥ مارچ سنہ ١٩٣٢ع تي مڪمل ڪيو ويو.

(٧) غذاءِ تارڪ

مختلف سرن تي چيل ڪافين جو هي مجموعو ٥٦ صفحن تي مشتمل آهي. هيءُ ڪتاب ٢٠ ذوالحج ١٣٥٠ھ مطابق ٢٧ اپريل ١٩٣٢ع تي مڪمل ڪيو ويو.

(٨) قوة المدرڪ (فارسي)

تارڪ فقير غوث الاعظم شيخ عبدالقادر جيلانيءَ جي تصنيف 'تحفة الصوفيہ' جي شرح ۾ لکيو آهي. اها شرح فقير صاحب فارسي مثنويءَ جي صورت ۾ ڪئي آهي. ڪتاب ٨٩ صفحن تي مشتمل آهي ۽ ان جي مڪمل ٿيڻ جو سن ١٣٥١ھ ڄاڻايل آهي.

(٩) ڪليات تارڪ (سنڌي)

هن ڪتاب ۾ بيت، ڪافيون، قصيدا، غزل، قطعا، مستزاد، مثلث، مربع، مخمس، مسدس ترڪيب بند، ترجيع بند، رباعيون، مثنويون، شبد، جهولڻا، ٻارهن ماه ۽ هفتي جا ڏينهن شامل آهن. هيءُ ڪتاب ٤١٢ صفحن تي مشتمل آهي، جيڪو تارڪ فقير ٢٠ ذوالحج ١٣٥٠ھ ٢٧ اپريل ١٩٣٢ع ۾ لکي پورو ڪيو.

(١٠) مثنوي برهان الواصلين

هن مثنويءَ جي منڍ ۾ حمد، نعت، منقبت، مدح ۽ ساقي نامو ڏنو ويو آهي. ان کان پوءِ قرآن مجيد جي ڪن آيتن جو منظوم ترجمو ڪيو ويو آهي. تارڪ فقير قرآن مجيد جي ڪن آيتن جو ترجمو ۽ تفسير تصوف جي رنگ ۾ منظوم ڪيو آهي. سنڌي ادب ۾، خاص طور سنڌ جي ديني ادب ۾ هيءَ مثنوي وڏي اهميت رکي ٿي. هيءَ مثنوي ١٩٨ صفحن تي مشتمل آهي، جيڪا تارڪ فقير ٧ جمادي الثاني سنہ ١٣٥١ھ مطابق ٩ آڪٽوبر ١٩٣٢ع ۾ لکي پوري ڪئي.

(١١) مثنوي آثارالفرقان

هيءَ مثنوي ٦٠ صفحن تي مشتمل آهي، جنهن ۾ سورة فرقان جو منظوم ترجمو ۽ تفسير تصوف جي رنگ ۾ ڪيو ويو آهي. هيءَ مثنوي راقم الحروف برهہ جي ٻنڊيءَ تان نقل ڪئي. هن مثنويءَ جي پوري ٿيڻ جو سن ١٣٥١ھ ڄاڻايل آهي.

(١٢) گوهر آبدار (سرائڪي)

هن ڪتاب ۾ الف-ب رديف وار سرائڪي زبان ۾ غزل ڏنا ويا آهن، يعني هيءُ **سرائڪي زبان جو پهريون ديوان** آهي، جو هڪ **سنڌي شاعر** لکي پورو ڪيو.

هيءُ ڪتاب ١٥ صفحن تي پکڙيل آهي، جو تارڪ مرحوم ٢ صفرالمظفر ١٣٥١ھ مطابق ٧ جون ١٩٣٢ع ۾ لکي پورو ڪيو.

Gul Hayat Institute

(١٣) زوائد صورت

هيءَ هڪ ليارو ۽ نهايت ئي خوبصورت ۽ پياري مثنوي آهي، جنهن ۾ محبوب جي سراپا سهڻي نموني بيان ڪئي وئي آهي. هيءَ مثنوي تارڪ فقير ”شاهد عشرت“ نالي هڪ ڪتاب تان سنڌي نظم ۾ ترجمو ڪئي، پر اهو معلوم ٿي نه سگهيو ته ڪتاب ”شاهد عشرت“ ڪهڙيءَ زبان ۾ ۽ ڪنهن جو لکيل آهي، پر اپترو وري به چولدس ته محبوب جي انگ انگ جي تعريف سهڻين تشبيهن ذريعي ڪئي وئي آهي.

هيءُ ڪتاب ٢٢ صفحن تي مشتمل آهي. ان جي پوري ٿيڻ جي تاريخ ٩ ذوالقعد ١٣٥٣هه مطابق ١٤ فبروري ١٩٣٥ع آهي.

(١٤) آئينهءِ قصص گنجينهءِ خرد (فارسي)

تارڪ فقير مير علي اواز ناز جي اردو رباعين جو فارسي منظوم ترجمو ڪري، ان کي مٿيون نالو ڏنو. هيءُ ڪتاب جماديالاول ١٣٥٤هه مطابق سيپٽمبر ١٩٣٥ع ۾ لکيو ويو.

(١٥) ديوان تارڪ (فارسي)

هيءُ تارڪ مرحوم جو فارسي ديوان آهي. ديوان جي آخر ۾ هڪ سئو تاريخي مادن وارا شعر ڏنا ويا آهن، جنهن کي تارڪ ”قطعه تاريخيه“ سڏيو آهي. تارڪ فارسي شعرن ۾ عالم اسلام جي مشهور هستين ۽ سنڌ جي بزرگن، اديبن ۽ شاعرن جي ولادت ۽ وفات جون تاريخون ڪڍيون آهن.

هن فارسي ديوان ۾ به اردو غزل به ڏنا ويا آهن. هيءُ ڪتاب ١٣٠ صفحن تي پکڙيل آهي. ڪتاب مڪمل ٿيڻ جو سن ڄاڻايل نه آهي.

(١٦) ميثاقي عنبر شمامه اعجازي

تارڪ فقير خواجه حافظ شيرازيءَ جي ڪلام کان گهڻو متاثر هو. هن ڪيترائي فارسي غزل حافظ جي زمين ۾ چيا آهن. تارڪ حافظ شيرازيءَ جي ساقي نامي ۽ ٻن غزلن جو سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪري، ان جو نالو ”ميثاقي عنبر شمامه اعجازي“ رکيو.

هيءُ ڪتاب ١٤ صفحن تي مشتمل آهي، جيڪو تارڪ فقير ١١ ذوالقعد ١٣٥٣هه مطابق ١٦ فبروري ١٩٣٥ع ۾ لکي پورو ڪيو.

(١٧) ڪليات تارڪ (فارسي)

تارڪ جي هن فارسي ڪليات ۾ غزل ۽ نظم شامل آهن. هيءُ ڪتاب ٢٤٤ صفحن تي مشتمل آهي. ڪليات جي مڪمل ٿيڻ جو سن ڪونه ڄاڻايل آهي. ڪليات جو پهريون شعر هيءُ آهي:

به بسم الله دارم زينت مضمون ديوان را،

ڪشيدم در رخط شيرازه اوراق پريشان را.

ڪليات جي آخر ۾ مسدس حالي جو منظوم فارسي ترجمو ڏنو ويو آهي.

(۱۸) قطعات تارڪ

هن ڪتاب ۾ عربي ۽ فارسي قطعا ڏنل آهن. ان ڪان علاوه هڪ انگريزي زبان ۾ لکيل قطعو به شامل آهي، جنهن سان معلوم ٿئي ٿو ته تارڪ فقير انگريزيءَ جي به ڄاڻ رکندو هو.

هيءُ ڪتاب ۱۵ صفحن تي پکڙيل آهي. ڪتاب جي پوري ٽيڻ جو سن ڄاڻايل نه آهي.

(۱۹) محمود نامہ ليچرل

هيءُ منظوم مزاحيہ تصنيف آهي. جيئن شمس‌الدين بلبل مرحوم ”ڪريما ليجرل“ لکي هئي، تيئن تارڪ فقير شيخ سعدي جي ”محمود نامہ“ جي مصراعن کي تضمين طور آڻي، مزاحيہ شاعريءَ جو مثال پيش ڪيو آهي.

هيءُ ڪتاب ۱۶ صفحن تي پکڙيل آهي. ڪتاب جي پوري ٿيڻ جو سن ڄاڻايل نہ آهي.

(۲۰) ديوان تارڪ (اردو)

هيءُ تارڪ جي اردو غزلن جو نامڪمل ديوان آهي. هن ڪتاب ۾ رديف ’خ‘ تائين غزل ڏنا ويا آهن (راقم باقي رهيل غزل برهہ جي بنديءَ تان نقل ڪري ديوان مڪمل ڪيو آهي).

هيءُ ڪتاب ۸۰ صفحن تي پکڙيل آهي ۽ ان جي پوري ٿيڻ جو سنہ ڪونہ ڏنو ويو آهي.

(۲۱) مسودات

هن ڪتاب ۾ سنڌي اردو غزل، مستزاد ۽ هفتي جا بيت ڏنل آهن. هيءُ ڪتاب ۲۶۳ صفحن تي پکڙيل آهي. هن ڪتاب جي پوري ٿيڻ جو سن ڪونہ ڄاڻايل آهي.

(۲۲) مراثيہ تارڪ *

هيءُ ڪتاب راقم‌الحروف ڪونہ ڏٺو آهي. هن لاءِ سيد اظهر گيلانيءَ کان زباني معلوم ٿيو تہ پاڻ اهو ڪتاب تارڪ فقير وٽ ڏٺو هئائون، جو هينئر گم آهي. اظهر صاحب ٻڌايو تہ تارڪ هن ڪتاب ۾ مرثيہ، نوحہ ۽ سلام لکيا هئا.

(۲۳) ڪشڪول

هن ڪتاب ۾ عربي، فارسي غزل ۽ سنڌ جي مختلف شهرن ۾ ٿيندڙ طرحي سنڌي ۽ اردو مشاعرن جي طرحن تي چيل غزل شامل آهن. ان ڪان علاوه ڪجهہ سنڌي قطعا ۽ ڪجهہ

---

* جيڪڏهن هيءُ ڪتاب ڪنهن صاحب وٽ موجود هجي تہ مهرباني ڪري راقم‌الحروف کي ان جي نقل ڪرڻ جي اجازت ڏئي تہ سندس لک لائق سمجهيا ويندا. اميد تہ هن ’آواز‘ تي ڪا لوازش جي نظر ٿيندي. —شوق

Gul Hayat Institute

اردو غزل ڏنل آهن. هيءُ ڪتاب ٣٥ صفحن تي پکڙيل آهي. ڪشڪول جي مڪمل ٿيڻ جي تاريخ ڪانه ڄاڻايل آهي.

(٢٤) گلزار تارڪ (سنڌي)

هن ڪتاب ۾ سنڌي قصيدا ۽ ڪافيون ڏنل آهن. ڪتاب ڪل ٢٠ صفحن تي پکڙيل آهي، پر ان جي پوري ٿيڻ جي تاريخ ڪانه ڄاڻايل آهي.

(٢٥) برهہ جي بندي

هيءُ واڪي وهي آهي، جنهن تي شروع ۾ تارڪ پنهنجو سنڌي، فارسي، عربي، هندي، اردو ۽ سرائڪي ڪلام لکندو هو. ائين ڪئي چئجي ته هيءُ سندس رف بوڪ هو، جتان هن پنهنجا مختلف ڪتاب فيئر ڪري، بين نوٽ بوڪن تي نقل ڪيا.

'برهہ جي بنديءَ' ۾ تمام گهڻو مواد موجود آهي. مختصر ته هن هڪ ئي ڪتاب ۾ تارڪ فقير جا گهڻائي ڪتاب شامل آهن، جن مان مرحوم ڪي ڪتاب نقل ڪري سگهيو ته ڪي نقل ٿيڻ کان رهجي ويا. هن بنديءَ ۾ ڪن ڪتابن جي مڪمل ٿيڻ جو سن ڄاڻايل آهي، پر بنديءَ جي پوري ٿيڻ جو سن ڪونه ڄاڻايل آهي.

هن بنديءَ مان ڪي پنا غائب آهن. ائين معلوم ٿئي ٿو ته ڪو ظالم هن بنديءَ مان اهي پنا چورائي ويو آهي. خبر ناهي ته انهن پنن تي ڪهڙا ڪتاب لکيل هئا.

(٢٦) راز اظهار

تارڪ فقير کي عطار جو ڪلام تمام گهڻو پسند هو. عطار جي ڪلام جو گهرو مطالعو ڪيو هئائين. 'راز اظهار' عطار جي مشهور تصنيف "بيسرنامہ عطار" جو منظوم سنڌي ترجمو آهي.

هيءُ ڪتاب ١٦ صفحن تي مشتمل آهي، جيڪو ١٣٦٢هہ مطابق ١٩٤٠ع ۾ لکجي پورو ٿيو.

نثر ۾ ڪتاب

(٢٧) تحفہ اصفيا في بيان الاوليا (اردو)

هن ڪتاب ۾ مشهور اولياء ڪرام جو ذڪر آهي. ڪتاب ڪل ٩٦ صفحن تي پکڙيل آهي. ڪتاب جي پوري ٿيڻ جو سن ڪونه ڄاڻايل آهي.

هيءُ ڪتاب راقم الحروف جي نظر مان ڪونہ گذريو آهي. ان بابت سيد اظهر گيلاني کان معلومات حاصل ٿي، جنهن آذار تي هن ڪتاب جو تعارف ڪرايو اٿم. سيد اظهر گيلانيءَ ٻڌايو ته "اهو ڪتاب تارڪ فقير جي شاگرد رشيد مرزا اجمل بيگ وٽ موجود آهي." پر جڏهن مرزا صاحب سان ملاقات ڪئي وئي ۽ ڪانئس ان ڪتاب بابت پڇيو ويو ته هن صاحب ٻڌايو ته "وٽس اهو ڪتاب ڪونہ آهي." اها خبر پئجي ڪانہ سگهي آهي ته هينئر اهو ڪتاب ڪنهن وٽ آهي.

(٢٨) ارشادات حڪمت

تارڪ فقير طب جي مشهور ڪتاب "ميزان الطب" جو اسان سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪري، ان جو نالو 'ارشادات حڪمت' رکيو. هيءُ ڪتاب ستن جزن ۾ ورهايل آهي. ڪتاب جي ضخامت ٤٠٧ صفحا آهي.

هيءُ ڪتاب تارڪ فقير جمادي الاول سنه ١٣٥١هه مطابق سپٽمبر ١٩٣١ع ۾ لکي پورو ڪيو.

(٢٩) مضامين تارڪ

هيءُ اردو زبان جو ڪتاب آهي. هن ڪتاب ۾ مذهبي، ادبي، تاريخي ۽ عام معلومات جي موضوعن تي مضمون لکيل آهن. اهي مضمون ان وقت جي اردو اخبار 'رهنماءِ بلوچ' ۾ شايع ٿيا هئا. هيءُ ڪتاب ٧٨ صفحن تي مشتمل آهي ۽ ان جي پوري ٿيڻ جو سن ڄاڻايل ڪونه آهي.

(٣٠) حديقة الاصفيا

فقير هدايت علي تارڪ فارسي ڪتاب "روضة الشهداء" جو ترجمو ڪري، ان جو نالو 'حديقة الاصفيا' رکيو. هن ڪتاب ۾ ڪل ڏهه باب آهن ۽ اهو ٨٠٢ صفحن تي مشتمل آهي، جيڪو تارڪ فقير ١٢ ربيع الاول سنه ١٣٥٢هه مطابق ڇهين جولاءِ ١٩٣٣ع تي هن ڪتاب جو ترجمو مڪمل ڪيو.

هيءُ ڪتاب تارڪ مرحوم جي هڪ عزيز زوار بهادر علي تولي وٽ موجود آهي، جو لعلو رانوڪ ويجهو 'چودري' جو ويٺل هو، پر اڄڪلهه لاڙڪاڻي ۾ رهي ٿو. بهادر عليءَ ٻڌايو ته هيءُ ڪتاب مرحوم کيس تحفي طور ڏنو هو، جو دوست جي نشاني سمجهي، اڄا سوڏو ساهه سان سانڍيو اچي.

(٣١) المڪاتيب الجديده

هن ڪتاب ۾ عربيءَ ۾ خط لکڻ جي سڪيا ڏني ويئي آهي. هن ۾ مختلف قسمن جا عربي زبان ۾ خط ڏنا ويا آهن، جيئن پڙهندڙ عربيءَ ۾ خط و ڪتابت ڪري سگهي. خطن ۾ آيل ڏکين لفظن جي معنيٰ ڪتاب جي حاشيہ ۾ فارسي زبان ۾ ڏني وئي آهي.

هيءُ ڪتاب ٢٧ صفحن تي مشتمل آهي. ڪتاب جي پوري ٿيڻ جي تاريخ ڪانه ڄاڻايل آهي.

(٣٢) رموز السالڪين

هيءُ ڪتاب عربي زبان ۾ لکيل آهي، جنهن ۾ تصوف جا نڪتا آسان عربيءَ ۾ بيان ڪيا ويا آهن. هيءُ خالص تصوف جو ڪتاب آهي، جيڪو ٦١ صفحن تي مشتمل آهي. هن ڪتاب جي پوري ٿيڻ جي تاريخ ڪانه ڄاڻايل آهي.

Gul Hayat Institute

(٣٣) عجيب معلومات

عام معلومات جي سلسلي ۾ سنڌي زبان جو هڪ بهترين ڪتاب آهي. ڪتاب ڇهن حصن ۾ ورهايل آهي. هن ۾ طب، تاريخ، ادب ۽ فلسفي تي ڪافي مفيد مواد موجود آهي.

هيءُ ڪتاب ٧٤٠ صفحن تي پکڙيل آهي، جيڪو ٧ شعبان ١٣٥٣هه مطابق ١٥ نومبر ١٩٣٣ع ۾ لکجي پورو ٿيو.

(٣٤) عمدة المقال

فقير هدايت علي ٽالپر ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جي مشهور ڪتاب "لواريءَ جا لعل" جو فارسي زبان ۾ ترجمو ڪيو آهي. هيءُ ڪتاب ١٤٨ صفحن تي مشتمل آهي، جيڪو ١٩ جماديالاول ١٣٥٤هه مطابق ١٩ آگسٽ ١٩٣٥ع ۾ لکي پورو ڪيو ويو.

(٣٥) اقوال شرعي

هن ڪتاب ۾ حضور نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جن جي ڪن حديثن جو فارسي ۾ ترجمو ڪيو ويو آهي. ٽالپر هن ڪتاب ۾ اهڙين حديثن جو ترجمو ڪيو آهي، جن ۾ فقه جا اصول سمجهايل آهن.

هيءُ ڪتاب ٢٩ صفحن تي پکڙيل آهي. ٤ جماديالثاني ١٣٥٣هه مطابق ١٥ سيپٽمبر ١٩٣٥ع تي هيءُ ڪتاب مڪمل ٿيو.

(٣٦) عاشقانہ خطوط

هن ڪتاب ۾ عاشق ۽ معشوق جا خيالي خط ڏنل آهن. خطن جو ڪل تعداد ٣٢ آهي. خطن جي زبان عاشقانه بلڪ شاعرانه آهي. رنگين عبارت ۽ موزون شعرن جي ميلاپ عشقيہ خطن کي وڌيڪ دلچسپ بڻايو آهي.

هيءُ ڪتاب ٤٧ صفحن تي مشتمل آهي. هن ڪتاب جي پوري ٿيڻ جو سن ڪونه ڄاڻايل آهي.

(٣٧) شهنشاهہ جارج ششم

هيءُ فارسي نثر جو ڪتاب آهي، جنهن ۾ جارج ڇهين جي حياتيءَ جو احوال ڏنل آهي. هيءُ ڪتاب ١٢ صفحن تي مشتمل آهي، جيڪو ١٥ سيپٽمبر ١٩٣٥ع تي لکجي پورو ٿيو.

(٣٨) پرجوش خم

ٽالپر هيءُ ڪتاب فارسي زبان ۾ لکيو. هن ڪتاب ۾ راڻي نورجهان جي سوانح حيات رنگين عبارت ۾ لکي وئي آهي. هيءُ ڪتاب ٧٧ صفحن تي پکڙيل آهي. هن ڪتاب جي تڪميل جي تاريخ ڪانه ڄاڻايل آهي.

(۳۹) گفتگو ليکو

تارڪ مرحوم سنڌي ڪتاب 'سچ جو صدقو' کي فارسيءَ ۾ ترجمو ڪري، ان جو نالو 'گفتگو ليکو' رکيو. هيءُ ڪتاب وعظ ۽ نصيحت سان ڀريل آهي. هن ڪتاب جي ضخامت ۴۷ صفحا آهي.

هيءُ ڪتاب ۲۶ جماديالاول ۱۳۵۴ھ مطابق ۶ آگسٽ ۱۹۳۵ع ۾ لکي پورو ڪيو ويو.

(۴۰) تحفةالڪرام

تارڪ مير علي شير قانع جي مشهور تواريخي ڪتاب تحفةالڪرام جو سليس سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيو. ڪتاب ۴۰۰ صفحن تي پکڙيل آهي. هن ڪتاب جي پوري ٽيڻ جو سن ڪونه ڄاڻايل آهي.

هيءُ ڪتاب تارڪ مرحوم جي دوست ۽ ڳوٺائي حڪيم عبدالڪريم نصرت وٽ موجود آهي.

(۴۱) عمدةالمطالب في انساب آل ابي طالب

هيءُ ڪتاب اصل ۾ لکنو جي هڪ شيعه عالم لکيو هو، جنهن جو سنڌيءَ ۾ ترجمو تارڪ فقير ڪيو. هن ڪتاب ۾ سنڌ ۾ آيل سيدن جو تذڪرو ڏنل آهي. ڪتاب تمام سنهن اکرن ۾ لکيل آهي، جو مشڪل سان پڙهڻ ۾ اچي ٿو. ڪتاب جي ڪل ضخامت ۱۹۰ صفحا آهي، پر ان جي مڪمل ٿيڻ جو سن ڪونه ڄاڻايو ويو آهي.

(۴۲) سنڌي ٻولي، شعر ۽ شاعرن جي تواريخ

هن ڪتاب ۾ سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ، شعر جي تعريف ۽ ڪن مشهور سنڌي شاعرن جو تذڪرو ڏنو ويو آهي.

هيءُ ڪتاب بهاولپور جي هڪ صحافي محمد حفيظالرحمان اردوءَ ۾ ترجمو ڪري سنه ۱۹۴۵ع ۾ 'تاريخ شعراء سنڌ' جي نالي سان شايع ڪرايو.

هيءُ ڪتاب تارڪ مرحوم مارچ ۱۹۳۰ع ۾ لکي پورو ڪيو هو. راقمالحروف اصل نسخو ڪونه ڏٺو آهي، صرف ان جو اردو ترجمو نظر مان گذريو آهي، جيڪو ۵۴ صفحن تي مشتمل آهي.

Gul Hayat Institute

محبوب علي جوکيو

فقير خير محمد هيسباڻي

[نوٽ: فقير خوش خير محمد هيسباڻي جن کنهن به تعارف جا محتاج نه آهن. سندن صوفياڻو ۽ ناصحانه ڪلام، اسين هر وقت پڙهندا رهون ٿا. خاص طور، ريڊيو پاڪستان حيدرآباد جا فنڪار فقير صاحب جو ڪلام نهايت گهڻي عقيدت ۽ احترام سان ڳائيندا آهن.

فقير صاحب جن جي درگاهه شريف، سندن نالي پٺيان مشهور ڳوٺ "ڳوٺ خوش خير محمد فقير" ۾ آهي. سندن درگاهه تي وڃڻ لاءِ پريا روڊ اسٽيشن تان لهڻو پوندو، جتان وري بس ۾ سوار ٿي، ڪرونديءَ وڃڻو پوندو آهي. اتان وري ٽانگي جي وسيلي اٽڪل ۾ ميل ڪن پنڌ ڪري، درگاهه تي وڃبو آهي. فقير صاحب جن جو ساليانو عرس تاريخ ١٨-ذوالحج تي ٿيندو آهي.

هت، فقير صاحب جن جي زندگيءَ ۽ شعر و شاعريءَ تي مختصر احوال ڏجي ٿو. م-ع-ج]

(الف) زندگي جو احوال

حسب نسب: جناب فقير خير محمد، جيڪو عام طرح "خوش خير محمد فقير" جي نالي سان مشهور آهي، تن جي والد بزرگوار جو نالو رئيس غلام حيدر خان ۽ سندن ڏاڏي جو نالو رئيس عرض محمد خان هو. فقير صاحب هيسباڻي بلوچ آهن. ڪن محققن جو رايو آهي ته هيسباڻي بلوچ، مري بلوچن جي هڪ شاخ آهي، ۽ ڪن جو وري خيال آهي ته هيسباڻي، شر بلوچ جي پاڙي سان آهن ۽ هيسب خان شر بلوچ جي نالي پٺيان هيسباڻي سڏجڻ ۾ آيا.

بهرحال، سندن وڏا اصل عرب جا رهاڪو هئا، پر ڪن سببن ڪري عرب مان لڏي، ايران، بلوچستان ۽ پوءِ پنجاب مان ٿيندا اچي سنڌ ۾ سهڙيا. جنهن وقت هيءُ خاندان سنڌ ۾ آيو، تڏهين سنڌ تي ڪلهوڙن جو راڄ هو ۽ هي خاندان به آدم شاهه ڪلهوڙي سان ڳڍجي

ايو هو. سنڌ ۾ اچڻ سان، هي خاندان بن حصن ۾ ورهائجي ويو: ڪي ڪاڇي جي طرف، شاهه گودڙئي جي پرسان ميهڙ تعلقي ۾ ڏانهن هليا ويا، ته ڪي ڪنڌياري تعلقي ۾ پولئري لڳ اچي آباد ٿيا، جتان وري ڪي ڪرونڊيءَ طرف (خيرپور ضلعي ۾) هليا ويا ته ڪي وري دوڙ طرف.

علم ۽ تعليم: جيئن مٿي ذڪر ڪيو ويو آهي، فقير صاحب جن جو اصل ڳوٺ پولئر تعلقو ڪنڌيارو آهي، جتي سندن ولادت هجري سنه ١٢٢٤ ۾ ٿي. فقير صاحب جن پنهنجي زندگيءَ جا شروعاتي ويهه ورهيه پنهنجي ڳوٺ ۾ گذاريا، جتي ابتدائي تعليم حاصل ڪيائون. سندن استاد وقت جو مشهور معروف عالم آخوند بخش علي ڳاڌهي هو.

چون ٿا ته فقير صاحب جن جا وڏا عربي توڙي فارسي علم ۾ پڙهيل هئا. قرآن شريف ۽ علم فقه منجهان به گهڻو واقف هئا. سندن مادري زبان سرائڪي هئي پر عربيءَ ۽ فارسيءَ ۾ به چڱي روانيءَ سان گفتگو ڪري سگهندا هئا. وڏن جي اثر سبب، فقير صاحب جو به لاڙو علم ڏانهن گهڻو رهيو.

فقير صاحب جن جا وڏا تصوف جا قائل هئا ۽ سندن طريقو ميانوالي 'نقشبندي' هو. جيئن ته فقير صاحب خوش خيرمحمد جا وڏا نوشهري فيروز جي مشهور ۽ معروف اولياء پير عبدالحي" صاحب جا طالب هئا، تنهنڪري فقير صاحب جن به اتي وڃي رهيا ۽ وڌيڪ تعليم اتي پرايائون. فقير صاحب جن جو استاد ۽ مرشد جناب شهاب الدين صاحب هو. چون ٿا ته ان کان پوءِ باقي تعليم وري به پنهنجي ڳوٺ جي پرسان ٽڪرن ۾ استاد مولوي عبدالقدوس وٽ ختم ڪيائون ۽ 'مولوي' جي دستاربندي حاصل ڪيائون.

فقير صاحب جن کي پيا به ٽي پٽ هئا: شيرمحمد، ميرمحمد ۽ عرض محمد. پين جي زندگيءَ جو احوال ته ملي ڪونه ٿو سگهي. بهرحال، فقير خيرمحمد سڀني پٽن کان وڏو هو.

فقيريءَ جو سبق: پولئرن وارن فقيرن جو چوڻ آهي ته فقير خيرمحمد صاحب ٿورو علم پرائي، مير علي مراد خان ٽالپر، رياست خيرپور جي واليءَ وٽ، وڃي نوڪري ڪئي. مير صاحب شروعات ۾ کيس ڪارائو ڪري رکيو، پر آخر سندن ايمانداري، هوشياري ۽ سچائي ڏسي، کين مختيارڪار ڪيو. هڪ ڏينهن جو ذڪر آهي ته فقير صاحب پنهنجي وڏي اٺالي سان شاهي شان وشوڪت ۽ نٽ ٺانگر سان نٽ جي پتڻ تان درياهه پار ڪرڻ لاءِ اچي رهيا هئا، واٽ تي هڪ سولنگي قوم جي پوڙهي مائي، ڳاهه جي پري ٺاهيو ويٺي هئي. جڏهن فقير صاحب جن جي اٺالي تي نظر پيس، تڏهن چوڻ لڳي: "ابا، آهي ڪو ماڻهو، جيڪو مون کي هيءَ پري کڻائي؟"

فقير صاحب جن ٽپ ڏيئي، گهوڙي تان لٿا ۽ مائي کي پري وڃي کڻايائون. فقير صاحب جي اميرائي پوشاڪ ڏسي، مائي سمجهي ويٺي ته هي ڪو امير ماڻهو آهي، سو هڪندي ۽

Gul Hayat Institute

ڏچندي چوڻ لڳي ته ”مون ته ڪنهن ٻئي ماڻهوءَ کي ٿي ڇيو، توهان کي ته ڪونه ڇيو.“

فقيرصاحب کي جهٽڪ دل تي ڪنهن هٿوڙو وهائي ڪڍيو. واتڙو ٿي چوڻ لڳو، ”مائي، آئون ماڻهو نه آهيان ڇا؟“ مائيءَ ورائيو: ”ابا اوهين ته هفيسر آهيو.“

مائيءَ جا اهي اکر ٻڌي، فقيرصاحب حيران ٿي ويو ۽ چوڻ لڳو ته ”شايد هنن ڪپڙن ۽ ٺاٺ باٺ جي ڪري، آئون ماڻهن جي قطار کان ٻاهر نڪري ويو آهيان!“

بس، ان وقت ئي فقيرصاحب جي خيال ۾ انقلاب اچي ويو. هڪدم نوڪري ڇڏي، پنهنجي مرشد پير عبدالحيءَ صاحب وٽ نوشهري فيروز ويو ۽ اتان طلب ورتائين. پيرصاحب جن کين اسم نفي اثبات سمجهايو.

فقير فولادعلي صاحب جن کان روايت آهي ته فقير خيرمحمد صاحب جن کي رندي طريقو، حضرت شاهه عنايت جهوڪ واري جي سلسلي جي هڪ عارف بالله ”جوڳ ڏاٽيءَ“ نالي کان مليو. فقيرصاحب مزيد فرمايو، اهو ”جوڳ ڏاٽي“ هڪ لڳا لوشهروفيروز کان اچي لانگهائو ٿيو ۽ پيرصاحب جن جي اوطاق ۾ اچي ٽڪيو. فقير خيرمحمد صاحب جن به اڪثر ڪري، اتي رهندا هئا ۽ اوطاق ۾ آيل مهمانن جي خدمت چاڪري ڪندا هئا. فقيرصاحب جن دستور موجب ”جوڳ ڏاٽيءَ“ جي به خاصي خدمت ڪئي.

فقير خيرمحمد صاحب ته ننڍي کان ئي حق جو ڳولائو هو، سو نيٺ ”جوڳ ڏاٽيءَ“ کي چئي ڏنائين ته ”قبلا، ڪا الاهي عشق جي عنايت ٿئي!“ مست فقير سندس خدمت سبب اڳ ئي مٿس راضي هو، تنهنڪري آن جي اها ڳهُر موناٽي نه سگهيو ۽ فقير خيرمحمد کي هڪل ڪري چيائين ته ”منهنجي پٺيان ٿي وڃ.“ فقير خيرمحمد صاحب، ارشاد موجب ائين ڪيو. ”جوڳ ڏاٽيءَ“ کيس اسم اعظم سمجهايو ۽ آخر ۾ ٻڌايائينس ته ”جيڪڏهن اڳيان ويهاري سبق ڏيانءِ ها ته مون وانگر مست فقير ٿي پوين ها. هاڻي تون سالڪ رهندين.“

شادي ۽ اولاد: فقيرصاحب جن صرف هڪ شادي ڪئي، حالانڪ سندن خاندان ۾ وڌيڪ شادين جو رواج هو. فقيرصاحب جن اها شادي پنهنجي خاندان مان ئي ڪئي. جتان شادي ڪيائون، اهو ڳوٺ هينئر راضي فقير هيسباڻيءَ جي نالي سان مشهور آهي ۽ پونئرن جي نزديڪ ڪنڊياري تعلقي ۾ ئي آهي. فقيرصاحب جن کي چار فرزند ٿيا: فقير درمحمد، فقير عبدالله، فقير ملنڪ علي ۽ فقير نيازعلي.

Gul Hayat Institute

حج تي وڃڻ: فقير خيرمحمد صاحب جن حج پڻ ڪري آيا هئا. پاڻ پنهنجي مرشد ۽ استاد پير عبدالحيءَ صاحب جن سان حج تي ويا هئا.

مدينه شريف پهچڻ بعد فقيرصاحب جن جڏهن حضرت رسول مقبول جي مبارڪ روضي جي زيارت ڪئي، تڏهن هي ڪلام چيائون:

مک ماهي دا ماهه منير هويا،
ساڏا دم دم ساهه سڌير هويا.

جڏهين حج جي فرض کان فارغ ٿي، جدي شريف ۾ پهتا ته اتي سندن مرشد پير عبدالحي صاحب جن سخت بيمار ٿي پيا. چون ٿا ته فقير خيرمحمد صاحب جي پنهنجي مرشد سان عقيدت جي اها حالت هئي، جو جڏهين ساموليدي جهاز ۾ بيماري ۽ لقاهت سبب پير صاحب ٽڪ ٽي ڪرڻ جي ڪندو هو ته فقير صاحب، پير صاحب جي وات اڳيان ٻُڪ ڪٺي جهليندو هو ۽ ٽُڪ ان ۾ وٺندو هو. جهاز جا خلاصي ۽ مسافر به پير صاحب جو گهڻو احترام ڪندا هئا. خلاصين دوا درمل جو خيال ظاهر ڪيو، پر پير صاحب جواب ڏنو ته "هاڻي دوا وغيره جي ڪا به ضرورت نه آهي، ڇاڪاڻ ته وقت اچي ويجهو ٿيو آهي ۽ هاڻي دارالبقا ڏانهن وڃڻ وارا آهيون." وڌيڪ وصيت ڪيائون ته "منهنجي لاش اوڏانهن ڪٺائي نه هلجو، پر سمنڊ جي حوالي ڪري ڇڏجو." نيٺ انهيءَ وصيت تي عمل ڪيو ويو.

فقير خير محمد صاحب جي دل کي نهايت گهڻو صدمو رسيو. جنهن وقت پير صاحب جي خاڪي بوتي کي سمنڊ جي حوالي ڪري رهيا هئا، تڏهين فقير صاحب جن هيءُ ڪلام پڙهيو:

ڏاري ڇڏي هت ڏار، اوهين پنهنجي وطن ويو ٿا.

فقير صاحب واپس پهتو ۽ نوشهري ۾ گاديءَ وارن کي اطلاع ڪري، پاڻ ڪجهه عرصو اتي رهي، واپس پنهنجي ڳوٺ تڳرن ڏانهن روانا ٿيا.

وفات: آخر، فقير صاحب جن ستر ورهين جي ڄمار ۾ تاريخ ۲ محرم سنه ۱۲۹۴ﻫ ۾ وفات ڪئي ۽ کين تڳرن ۾ دفن ڪيو ويو. فقير صاحب جن جي طالبن ۽ پوئلڳن وارن فقيرن کان روايت آهي ته کين شروع ۾ هڪ وڏيءَ پيتيءَ ۾ بند ڪري، امانت طور رکيو ويو، جو کين خبر هئي ته درياءَ پائيندو رهي ٿو، جنهن ڪري سندن جسد خاڪي محفوظ رهي نه سگهندو. هڪ دفعي درياءُ سچ پچ پاڻ لڳو ته فقير صاحب جن جو پياءُ عرض محمد، جيڪو خيرپور رياست ۾ زمين تي رهندو هو، تنهن خواب ۾ ڏٺو ته فقير صاحب کين چئي رهيو آهي ته هاڻي هتان اسان کي ڪيو، جو درياءُ پاڻ وارو آهي. پوءِ فقير عرض محمد ماڻهو گڏ ڪري، مقبرو کوٽائي، لاش کڍرايو ۽ ضلع خيرپور ۾، ڪرونديءَ جي پرسان سندن جاگير ۾ دفن ڪرايو. اتي فقير صاحب جن جو قبو اڄان تائين قائم ۽ دائم آهي ۽ ساليانو ميلو لڳندو آهي، جنهن ۾ ادبي ڪانفرنس پڻ منعقد ڪئي ويندي آهي.

سيرت ۽ صورت: فقير صاحب جن جو چهرو مبارڪ ويڪرو، رنگ ولندڙ ۽ ڪڪ جهڙو، اکيون ڪشاديون ۽ نمڪ واريون ۽ سندن ڪُلها موڪرا هئا. پاڻ بلڪل سادي پوشاڪ پهريندا هئا ۽ کاڻ پيئڻ به سادو هوندو هئن. نفس کي مارڻ لاءِ، ڪڏهين ته ٽي-ٽي ڏينهن ۽ راتيون به کاڌي جي ويجهو نه ويندا هئا. کاڌو ملندو هون ته پنهنجي طالبن ۽ حاضرينن ۾ ورهائي ڇڏيندا هئا. پاڻ هميشه گيڙو رنگ جي پوشاڪ پهريندا هئا ۽ سائي چادر اوڙهيندا هئا. طالبن کي کهڙي به پوشاڪ هوندي هئي ته به کين حضور شرميءَ سبب ڪجهه به نه چوندا هئا.

فقير صاحب پنڌ جو ڪوڏيو هوندو هو ۽ بنا ڪاڏي پيتي جي ٻه ڪوهن جا ڪوهه ڪري ويندو هو. رات جو پويون حصو رب جي ذڪر ۾ گذاريندا هئا. پڇاڙيءَ جو، پيريءَ جي ضعف سبب ٽڪجي پوڻ جي حالت ۾ ڪاٺ جي بيراڳڻ ڪتب آڻيندا هئا. سندن پهرين ڪافي هيءَ آهي:

آيون وچ عرب دي، ڪرڪي احمد دا اولا.

طالب، شاگرد ۽ همعصر: فقير خوش خيرمحمد صاحب جن جا طالب ڪافي انداز ۾ هئا، جن مان مکيه آهن: سيد محمد علي شاهه منگرجي وارو، قاضي محمد پريل ٽالپر وڏن وارو، شاهه محمد ديڏڙ، درياءَ خان ڪلهوڙو ۽ ٻيا ڪيترا.

فقير صاحب جن درس تدريس جو ڪم گهٽ ڪيو، ڇاڪاڻ ته سندن گهڻو ڌيان الاهي ياد ڏانهن هوندو هو ۽ هميشه انهيءَ مشغلي ۾ محو هوندا هئا. ان سبب ٿوري ڪي گهڻا شاگرد ڪونه اٿن. مير علي مراد خان، خيرپور رياست جي واليءَ ڪين عقيدت وچان جاگير ڏيڻي چاهي هئي، جنهنڪري سندس سفر گذر ڪشادو ٿيندو هو. مطلب ته پاڻ دنيا جي هر ڪنارڳ ڪان آجا هئا ۽ سدائين رب پاڪ جي ذڪر ۾ مستغرق هوندا هئا.

فقير صاحب جن جا همعصر فقير ۽ صوفي شاعر به گهڻا ئي ٿي گذريا آهن، جن مان فقير عبدالستار جهوڪ وارو، فقير نانڪ يوسف اگڙن وارو، فقير بيدل روهڙيءَ وارو، فقير غلام حيدر گودڙيو ڳوٺ مينگهو فقير شر وارو، قابل ذڪر آهن.

فقير صاحب ۽ مير علي مراد خان: فقير صاحب جن جي وقت ۾ خيرپور رياست جو والي مير علي مراد خان ٽالپر هو. مير صاحب به رند عاشق حضرت نانڪ يوسف جو پالڪو هو. جيئن ته مير صاحب جي دل ۾ الاهي محبت جو ٻج ڇٽيل هو، تنهنڪري فقير ڪي سچائڻ جي اک صاف ۽ چٽي هئس. مير صاحب فقيرن جو اهڙو ته عاشق هو، جو ڪوبه فقير سجهندو هوس، ته هلي وڃي ان کي ڏسندو هو ۽ ان کي عقيدت ۽ احترام وچان ڪافي انعام واڪرام ڏيندو هو. مير صاحب ڪين ٻه-ٽي دفعا جاگير جي آڇ ڪئي، پر فقير صاحب اها آڇ ٺڪرائيندو رهيو. گهڻي زور ڪانهوءِ فقير صاحب سندس آڇ قبول ڪئي ۽ ڪين فيض گنج تعلقي ۾ ڪرونڊيءَ لڳ جاگير ڏني ويئي. مير صاحب فقير صاحب جو وڏو عقيدتمند هو ۽ فقير جو ڪوبه چيو نه موٽائيندو هو. فقير صاحب وري اهڙو ته رحمدل هو، جو جيڪو به ڏوهي وٽس هلي ايندو هو ۽ کيس مير صاحب وٽ سفارش لاءِ عرض ڪندو هو، ته فقير صاحب هڪدم مير صاحب وٽ هلي ويندو هو ۽ ڏوهي ڇڏائي ايندو هو. اهڙي قسم جا ڪجهه مثال هيٺ ڏجن ٿا:

(١) هڪ دفعي جو ذڪر آهي ته مير علي مراد خان وٽ، فقير عبدالستار جهوڪ واري جا ڪجهه مريد ۽ عزيز، چوريءَ جي ڏوهه ۾ قيد ٿي آيا. فقير عبدالستار صاحب مير صاحب

Gul Hayat Institute

وٽ ويو ۽ ڪيس ايلاز منتون ڪيائين، پر ميرصاحب کي چورن تي سخت ناراض هو، سو جوابدارن کي نه ڇڏيائين ۽ فقيرصاحب کي ٺپ جواب ڏيئي ڇڏيائين.

لاچار ٿي فقير عبدالستارصاحب، فقير خيرمحمد صاحب وٽ لنگهي آيو، جو خبر هئس ته فقيرصاحب جو ميرصاحب تي تمام گهڻو اثر آهي. فقير خيرمحمد صاحب کي سموري حقيقت کان واقف ڪيائين. فقيرصاحب ته نهايت رحمدل هو، سو هڪدم فقير عبدالستار سان گڏجي ميرصاحب وٽ ويو.

جيئن ئي ميرصاحب جي نگاهه فقير خيرمحمد تي پيئي، ته ميرصاحب هڪدم اٿي ڪڙو ٿيو ۽ تعظيم خاطر تخت تان هيٺ لهي آيو ۽ فقيرصاحب کي نهايت ادب سان وٺي پاڻ سان گڏ تخت تي ويهاريائينس. فقيرصاحب اول ئي اها ڳالهه ڇيڙي ته "ميرصاحب، ايهه فقيرصاحب شاهه عنايت صوفي دي گادي دا تئن ڪني آيا ها قيدي ڇڏاوڻ. تيڏا ايهه شان نه ها، جو اهين ڪون خالي ولايا هووي."

ميرصاحب وري به اهي ئي لفظ اچاريا ته "فقيرصاحب، سرڪار انهان ڪون هرگز نه ڇوڙيسين." تنهن تي فقيرصاحب به ٺهه پهه چئي ڏنس ته "ميرصاحب، الله دي به قهر هن، جو تئن جيهي جت ڪون چا بادشاهي ڏتي هس."

ميرصاحب مشڪي ڏنو ۽ چوڻ لڳو "قبلا، ڪهنو اپڻا تخت. تسان فقيران ڏتا ها، هڻ گهنو به تسان." تنهن تي فقيرصاحب کلي چيس ته "پهه پهه، تيڏيان ست پيڙهيان اٿان پهسن. تسان ڪني قيدي ضرور گهنڻا هني."

ميرصاحب هڪدم قيدين کي آزاد ڪرڻ جو حڪم ڏنو.

(٢) ٻئي دفعي جي ڳالهه آهي ته فقيرصاحب جا ڪي عزيز ميرصاحب وٽ قيد ٿي آيا. حقيقت هيئن هئي ته ميرصاحب شڪار جو ڏاڍو شوقين هوندو هو، سو گمبٽ جي پرسان هڪ مهاڙي رکائي هئائين، جنهن ۾ مرون جهليل هئا ۽ مٿن راڪا مقرر ٿيل هئا. انهن مرن سان هڪ مرون ۽ کي هيسباٽي پروچن هئي باري وڏو، جو اهي مرون مهاڙيءَ مان لڪري اچي سندس فصل خراب ڪندا هئا. ميرصاحب کي جو اها خبر ملي، تنهن هڪدم ڪئي الهن ڏوهارين کي گرفتار ڪرايو. اهي جملي ڇهه ماڻهو هئا.

هڪ ماڻهو فقير خيرمحمد وٽ ڊڪندو آيو ته هاڻي واهر ڪريو. فقيرصاحب سچي ماجرا ٻڌي، اٿي هليو ۽ ميرصاحب وٽ لنگهي آيو. دستور موجب ميرصاحب اٿي بيٺو ۽ آجيان ڪيائين. فقيرصاحب ٻري کان ئي دانهن ڪئي ته "ميرصاحب هيٺ پهه." ميرصاحب حيران ٿي ويو ۽ چوڻ لڳو ته "قبلا، خير ته هي!"

فقيرصاحب ورائي ڏني ته "هيٺ پهه، جو تيڪون مشيت حق دي ڏيون آيا هان. اسان دي عزيزان تسان دا وڏا ماريا هي، تنهن دي رضا الله دي ڪرڻي هي."

ميرصاحب ڏاڍو شرمندو ٿيو، جو راز کي سمجهي ويو ۽ هڪدم قيدين کي آزاد ڪري ڇڏيائين.

Gul Hayat Institute

(٣) ٻئي دفعي جو ذڪر آهي ته فقير خير محمد صاحب جي پاڻيي شفيع محمد پنهنجي عزيز سبز علي فقير کي ڪنهن ڳالهه تان چاقو هڻي، ماري وڌو ۽ جلد ئي گرفتار ٿي ويو. فقير خير محمد صاحب کي عزيزن قريبن گهڻو ئي ستايو ته واهر ڪريو ۽ جوابدار آزاد ڪرائي ڏيو، پر فقير صاحب سندن هڪ به نه ٻڌي. رهندو فريادي ڌر جو طرف وٺي بيٺو، چاڪاڻ ته سندن ماڻهو ري گناهه ماريو ويو هو.

ٿورن ئي ڏينهن کان پوءِ مير علي مراد خان ٽالپر به فقير خير محمد صاحب سان ملڻ آيو. جڏهين مير صاحب کي اها ڳالهه ٻڌائي وئي، تڏهين فقير صاحب کي چيائين ته "قبلا، اسان ڪني ته قيدي ڇڙا ويندا هئين، پر هڻ وڏي سرڪار ڪني ته ڇڙائو ته ڏيکون."

فقير صاحب جي دل تي انهن لفظن تمام گهرو اثر ڪيو ۽ مير صاحب کي چٽي ڏنائين، ته "پرواه نه ڪيو. اتان به قيدي ڇڙا ويسيون."

(ب) شعر و شاعري

فقير خوش خير محمد سنڌ جي انهن صوفي شاعرن ۽ عارفن مان هڪ آهي، جن جو شعر، ڪيف ۽ مستي سان لبريز آهي. اهڙي موج ۽ مدهوشيءَ جي حالت ۾، پاڻ جيڪي به شعر چيا اٿس، سي دراصل اکين سان ڏٺل مشاهدن ۽ حقيقتن وانگر سراسر سچ ۽ حق آهن. اچو ته ڏسون ته سائين خيرمحمد فقير شعر ۾ ڪهڙا نڪتا بيان ڪيا آهن ۽ انهن جو مطلب ڇا آهي.

(ا) تصوف جا نڪتا: انسان جو شان مٿاهون آهي. خالق اڪبر انسان کي اشرف المخلوقات جو لقب ڏنو، جنهنڪري انسان ذات ٻين سڀني ساهوارن: ديون، پرين، ملائڪن، حورن - مطلب ته هر هڪ مخلوق کان وڌيڪ حسين ۽ وڏي شان واري آهي. هيءَ انساني صورت خالق اڪبر کي اهڙي ته پسند آهي، جو خود پنهنجي محبوب کي به هن ئي صورت ۾ پيدا ڪيائين. انهيءَ کان وڌيڪ انسان جي اعليٰ شان هجڻ يا لاثاني هئڻ جو ٻيو ڪهڙو ثبوت ٿي سگهي ٿو!

فقير صاحب جن پنهنجي ڪلام ۾ فرمائين ٿا ته آدم اصل ته عدم ۾ هو، پر جڏهين وجود ۾ آيو، ته ملائڪن به سندس اڳيان سر جهڪايو. هونءَ ته انسان خاڪي پتلو آهي، پر ڪنهن خاص جوهر سبب، ملائڪن کان سندس اڳيان سجدو ڪرايو ويو ۽ سجدي نه ڪندڙ کي تڙيو ويو ۽ مردود قرار ڏنو ويو، حالانڪ اهو عبادت ڪرڻ ۾ اول حيثيت رکندڙ هو.
فقير صاحب جن فرمائين ٿا:

آدم دي اي عبرت ويکو، اصلئون آها عدم موجود.
ڪيهي سبب اين خاڪ کون، سڀ ملڪين ڪيتا سجود.

فقير صاحب اها ڳالهه واضح ڪئي آهي ته انسان جي صورت ۾ جيڪا مکيه شيءِ موجود آهي، ۽ جنهن جي ڪري ئي ملائڪن به سندس اڳيان سر نوايو ۽ انسان جي ذات اڳيان غرور ڪندڙ شيطان مردود سڏجڻ لڳو، سا ڪا اهڙي جهڙي شيءِ نه آهي. اها شيءِ ته انسان جي تخليق کان به اڳ جي آهي ۽ قديم آهي. فرمائين ٿا:

خوشيءِ پنهنجي خاڪ رلياسون، نه ته آدم ڪنون اڳي هئاسون.

هاڻي اٿين چوڻ بجا آهي ته جنهن شيءِ جي ڪري ملائڪن انسان کي سجدو ڪيو، اها شيءِ آدم جي وجود کان به اڳ جي آهي. هاڻي به، جڏهين اها شي انساني خاڪي بوتي کان ڌار ٿيندي، يا بوتي کي ڇڏي الڳ ٿيندي ته هڪ ناياب شيءِ وڃي رهندي. فقير صاحب ان لاءِ فرمايو آهي ته

دُئي دل تان غير ڌريائون، سوريءَ تي چڙهي سير ڪيائون،

ڳيت اناالحق ڳائين ٿا.

مطلب ته خاڪ واري دُئي جڏهين پري ڪئي ويندي ته باقي حق جي ذات وڃي رهندي ۽ اها اناالحق جو آواز ڪندي.

رسول اڪرم لاءِ به فقير صاحب جن فرمائين ٿا ته: هن فاني جهان ۾ عدم کان جسم جو خاڪي چولو پهري، عام کان اولو ڪري، هت آيو هو:

خاڪي پاڪي چولا، آيا ڪرڪي اولا.

اڳتي هلي، ساڳئي ڪلام ۾ فرمائين ٿا ته: جڏهين ڪيس مٽي ويهڻ نه آيو، تڏهين هيٺ لهي آيو ۽ ميم وارو لقب رکيائين، يعني "احد" مان "احمد" ٿي آيو.

عشق نـه مـن وچ مايس، ميم لقب چا لايس.

وري ٻئي هنڌ فرمائين ٿا ته رسول الله نسورو ذات حق هو ۽ معراج وارو صرف بهانو آهي. حقيقت سڀڪجهه پاڻ آهي. عاشق به پاڻ ته معشوق به پاڻ.

انا احـمـد بـلا ميمي، نور نسورو ذات قديمي،

ڪيو مينهن مـعـراج.

حق جي ذات هر انسان ۾ وسي ٿي، هو انسان کان پري نه آهي. فقط اسان جي غلطي آهي، جو ان کي سڃالي نه سگهيا آهيون. اها ذات اسان جي بلڪل ويجهو آهي، پر اسان اڻڄاڻائيءَ سبب سمجهون ٿا ته الله ستين عرش تي آهي.

ونحن اقرب دور نه ڄاڻين، اڄا تـڪـيـن آسـمـان.

ڇڏ اوڳا الهيءَ ريـت رسم کـي.

Gul Hayat Institute

ٻئي هنڌ فرمائين ٿا:

وفي انفسکم سمجھ اشارو، اھو اٿئي عنوان.

سو، جيڪڏهن انسان انهيءَ ٻوٽي کي پڇي، ذات حق کي الڳ ڪري وجهي، تہ جيڪر فنا ۽ موت جو فڪر ئي ڪونہ رهي ۽ لسوري ذات حق جي وڃي رهي، جا باقي ۽ امر آهي. فقير صاحب جڏهن اها منزل ماڻي، تڏهن فرمائڻ لڳو:

فنا جا هاڻي فڪر لٿاسون، موتوا قبل مري جياسون.

جڏهن انسان پنهنجي هستي ماري ڇڏي وجهي، تہ پوءِ نسوري ذات وڃيو رهي، ۽ ان ذات کي هرطرف صرف خدا جي ذات ئي ذات نظر ٿي اچي. اهڙا فقير جيڏانهن بہ نهاڙ ڪندا تہ ڪين حق جي ذات کان سواءِ ٻيو ڪجھ بہ نظر نہ ايندو، ڇاڪاڻ تہ منجهن غير تہ آهي ئي ڪونہ، جو غير کي ڏسي سگهي. اهڙيءَ حالت ۾، هيءَ ڪثرت بہ کيس وحدت نظر ايندي.

جڏهن هرصورت حق ڀانئين ٿا، تڏهن صوفي اچي سر نائين ٿا.

(٣) مرشد جي ساراهہ: هي رندي طريقو، جنهن جو فقير خيرمحمد بہ هڪ پانڌيئڙو هو، سو ڪنهن سولهيءَ يا واقفڪار جي رهنمائي کان سواءِ پار ٿي نٿو سگهي. مرشد کان سواءِ انهيءَ رستي کي صرف سمجهڻ بہ اوکو آهي.

اهڙو مرشد، جيڪو حق تعاليٰ جو صحيح رستو ڏيکاري، تنهن جا ڳڻ ڳائڻ ۽ احسان مڃڻ جي زبان کي ڇا مجال آهي، پر تنهن هوندي بہ ڳڻ چوريءَ جي عيب کان بچڻ لاءِ لازمي آهي تہ پنهنجي مرشد جي شڪرگذاري ڪئي وڃي.

مٿي ذڪر ڪيو ويو آهي تہ فقيرصاحب جو مرشد پير عبدالحي" صاحب لوشهري فيروز وارو هو. فقيرصاحب فرمائي ٿو تہ منهنجو مرشد بہ حق جي سچن عاشقن مان هڪ هو، جنهن دنيا کي ڇڏي، پنهنجي اصلي وطن ڏانهن پرواز ڪيو.

پير مغان مخدوم عبدالحي"، هو منجهہ عاشقن،

تنهن اصل وارو آشيان، پرواز ڪيو پنهنجي وطن.

فقيرصاحب اهو سچو ڪلام پنهنجي مرشد جي شان ۾ چيو آهي ۽ ان ۾ پنهنجي مرشد ڏانهن عقيدي جا گل پيش ڪيا آهن. فقيرصاحب جي پنهنجي مرشد سان ڪيتري مرادوندي ۽ عقيدت هئي، تنهن جو ذڪر اڳ ۾ ئي ڪيو ويو آهي.

اسان جي سنڌ جا صوفي، توڙي ٻاهريان بہ حضرت لال شهباز کي سڀني عاشقن، سالڪن ۽ رندن جو سردار ڪري سمجهن ٿا. قلندر شهباز خود بہ فرمايو آهي تہ:

سرور عاشقان مستانم، هاديءِ سالڪان عرفانم،

سرگروهہ تمام رندانم، ڪسگ ڪوئي شير يزدانم.

سو، فقير خوش خيرمحمد صاحب جن بہ لال شهباز سان پنهنجي عقيدت ڏيکاري آهي ۽ اوکيءَ ويل سندس مدد طلب ڪئي آهي:

اچي حاضر حسيني ٿي، قلندرلال مروندي.

اڳتي هلي حضرت لال شهباز جي واکاڻ ڪندي، فرمايو آهي:

تو وٽ چؤطرف چوڌاري، لمي ٿي هند سنڌ ساري،
ڪابل ڪشمير قنڌاري، بلخ بيحد سمرقندي.

تنهن ڪان پوءِ، فقيرصاحب ان سردار ڏانهن ب عقيدت ظاهر ڪئي آهي، جنهن لاءِ خود قلندرو سلطان فرمايو آهي ته آئون ان جي گهٽيءَ جو ڪتڙو آهيان. حقيقت اها آهي ته حق کي حاصل ڪرڻ جو پهريون ڏاڪو آهي ئي اهو. رسول مقبول وٽ پهچڻ لاءِ اهوئي در آهي. حضورجن پاڻ فرمايو آهي ته "انامدينة العلم و عليؑ بابها".

اهڙيءَ هستيءَ جي ثنا ڪندي، فقيرصاحب فرمائي ٿو:

جنهان حب عليحيدر دي، ڪيهي ڪاڻ ڪين محشر دي.

ساڳئي ڪلام ۾، حضرت امام حسين شهيد ڪربلا بابت چيو اٿن:

خيرمحمد چل خاڪ چميجي، تنهن شهيدان دي شهر دي!

اهوئي دروازو آهي، جتان هرڪنهن جو ڇوٽڪارو ٿيڻو آهي. انهيءَ دروازي جي غلامي ڌيڻ ڪان سواءِ، سڀ عبادتون بي‌سود آهن. ان دروازي جي غلامي هرهڪ لاءِ عين اسلام آهي. سو پاڻ ب حضرت علي جن جي در وينتي ڪندي چوي ٿو:

رس شاه نجف جا شيرعلي، اچي عاصين جي امداد ڪريو.

حقيقي عشق جي امداد ب انهيءَ چانئٺ تان منگي ٿو:

خيرمحمد جي دل خوش ڪر، خادم تنهنجو آهيان خاص علي.
اچي عشق سندو ارشاد ڪريو.

اهڙي برڪت پرئي دروازي تي نمڻ لاءِ فقيرصاحب اسان کي هدايت ٿو ڪري ته:

شاه نجف جي شاه جو، ٿج سوالي سنجهه صباح،
وٺي ذوق ملنده واه جو، ڪر نياز تان مائي لقعا.

فقيرصاحب، حضرت عليءَ جي اڳيان پنهنجي ڪمترين ۽ ضعيف حالت بيان ڪندي چوي ٿو ته اسان جي واهر ڪر، باقي اسان جو حال ڪونه آهي:

بيشڪ بدعتي آهيون، مولا سوالي تو سندا.

اڳتي هلي چوي ٿو:

حب حوض‌ڪوثر جي اٿئون، بي طلب طوبيٰ جي نه اٿئون،
بي جام حيدر جي هٿئون، مولا علي شير خدا.

وري ٻئي هنڌ فرمائين ٿا:

صبح جو سوالي، منگي ٿو موالي،
ڇڏيو ڪين خالي، وٺيءَ کي ورايو.

Gul Hayat Institute

(۳) **حسن جو وستار:** صوفيانہ اصطلاح موجب، حسن ۽ عشق، ٻئي لالا حق تعاليٰ ڏانهن منسوب آهن. هر هڪ صوفي شاعر جو حسن ۽ عشق جي ساراهہ ڪئي آهي ۽ گيت ڳايا آهن، تنهن مان اثين سمجهڻ گهرجي تہ اهي ڪا عام حسن يا مجازي عشق جي واکاڻ نہ آهي، پر حقيقي عشق ۽ حسن جي وستار آهي.

هن دنيا ۾ بہ حسن جي ڪمي ڪانہ آهي. پلان پل جو چيهہ نہ آهي. السالي صورت ۾ بہ اهڙو حسن رکيو ويو آهي، جو ڏسڻ سان عقل دنگ رهجيو وڃي ۽ حوصلا خطا ٿيو وڃن. حضرت يوسف جو حسن اهڙو تہ جادوءَ پريو هو، جو بيبي زليخان جي ساهيڙين ۽ ٻانڍي وارين، هن جي حسن ڏسڻ سان بي خبريءَ جي عالم ۾ پنهنجا هٿ وڍي ڇڏيا!

اهو تہ آهي مخلوق جو حسن. اندازو لڳايو تہ ان خالق اڪبر جو حسن ڇا هوندو، جيڪو اهڙي حسين مخلوق جو خلقيندڙ آهي. حديث ۾ آيل آهي تہ ”انا لله جميل، ويحب الجمال.“

انسان بہ حسن جو پوڄاري آهي. حسن کي پسند ڪرڻ سندس فطرت ۾ سمايل آهي. حسن جو مشاهدو روح جي خوراڪ آهي. روح حسن کي پسند ڪري ٿو، ڇاڪاڻ تہ اهو روح بہ تہ خود ذات پاڪ جو جُزُ آهي.

فقير خير محمد بہ ان حقيقي حسن جي اپٽار ڪئي آهي، جنهن کي پسڻ سان سندس دل ٺرجي وئي هئي. انهيءَ حقيقي محبوب جي حسن جي اپٽار ڪندي، فرمائي ٿو:

رخ تنهنجي روشن ڪيو، جلوو ڪلام الله

ٻئي هنڌ چيو اٿس:

پسي صورت جو سلطان، هم حيران لڳي.

ساڳئي ڪلام ۾، ان حقاني حسن کي گل جي سوڀهن سان تشبيهہ ڏني وئي آهي ۽ پاڻ کي بلبل سان:

ڪليا حسن چوطرف چوڌاري، بلبل ٿي مستان،
برهہ مستان لڳي.

اهو حسن وري اهڙو تہ دلفريب، دلڪش ۽ بيقرار ڪن آهي، جو هڪ دفعو ڏسي تہ وري ڏسڻ کانسواءِ آرام ئي نہ اچي:

ڪي جو ڪالهہ اکيون ڏسي آيون، سي تہ رهن نہ ٻئي ڪنهن رايون.

حسن ۾ اهڙو تہ جادو سحر ۽ طاقت آهي، جو صنعان جهڙن عارفن کان بہ اهڙا ڪم ٿي ويا، جيڪي ظاهري شريعت جي بلڪل ابتڙ هئا:

صنعان جهڙن سالڪن، تقوي جا ورق واريا.
انهيءَ زلف جي زنجير ۾، اهي ڪاڪل ڪمڙا ڪاريا.

مطلب ته حسن شهنشاهه کي هڪ دفعو ڏسڻ سان به عقل جليو رکي ٿيو وڃي. دل بيقرار ٿيو پوي. عاشق سر جو سانگو لاهي، وتن انهيءَ حسن جي پويان پريشان حال گهمندا. دنيا کي ترڪ ڪيو، پيا حسن جي پوڄا ڪن.

حسن جي حقيقي جلوي سان هي جسم جليو خاڪ ٿيو وڃي ۽ باقي ذات وڃي رهي، جيڪا امر ۽ ابدي آهي. حسن جي تجلي ۾ اها طاقت آهي، جو طور جهڙو جبل به سڙي خاڪ ٿي ويو.

جهلي تاب حسن جون ڏسي جيڪو تجليون،
جنهن سان جبل وڃي سارو طور جليون.

اهڙي حسن کي صرف اندر واريون اکيون ئي ڏسي سگهنديون. ٻاهرين اکين کي طاقت نه آهي، جو ان جو تاب جهلي سگهن. ٻيءَ حالت ۾ حضرت موسيٰ والگر بيهوش ٿي وڃبو.

فقير صاحب محبوب حقانيءَ جي خماريل ليڻن جي واکاڻ ڪندي فرمائي ٿو:

رمز پريون اکيون رانجهن جون، زور لٽن دل زاري.

ساڳي ڪلام ۾ اکين کي تيرن سان تشبيهه ڏيندي فرمائي ٿو:

سارن تير تفنگي خنجر، ڪنيون خوني ليڻ خماري.

ٻئي هنڌ فرمائي ٿو:

ماريڻ نينان دي نوڪ، سانون پهون مِن پاوڻا.

ڏسو ته انهن ڪارين ۽ خماريل اکين کي ڪيئن نه گل نرگس ۽ رات ڏينهن سان پيٽ ڏني اٿس:

رخ تي دلبر سولهين دلبر دي، نرگس چشم حوض ڪوثر دي،
ظاهر باطن حق نظر دي، نين کهون يا دن رين کهون.

وري زلفن جي ساراهه ڪندي، چوي ٿو:

چٽي ڙلف اتي رخسار ميان، ڪڍي ڪاڪل برهه بازار ميان.

ٻين عاشقن به محبوب جي پرن کي گهٽ ئي ساراهيو آهي، پر فقير صاحب جنهن نموني محبوب جي پرن جي ڳالهه ڪئي آهي، سا ڪنهن عام شاعر وٽ نه ملندي:

مژگان تير تي ابرو ڪمانان، جوڙ جادو جنگ ليندي هوجي.

وري فرمائي ٿو:

مژگان مورچي بڌ ميدان ڪڙن، چوطرف نينان دي ٻاڻ لڙن،
اتي وير بهادر کي خان ڪڙن، ويکو بالڪا بي پروا آيا.

محبوب جي غبغب ۽ ڪاڏيءَ جي ثنا ڪندي ته ڪمال ڪري ڇڏيو اٿس:

هن خوف خطر اهين راهه اتي، سوين چوڪيان زنخ والي چاهه اتي،
هڪ غضب والا غار ميان، ڏوجها دام گيسو خمدار ميان.

Gul Hayat Institute

وري هي شعر ته پڙهو:

ٿي غبغب دي وچ غرق ايوين، آهي مشتاقان دا مرڪ جيوين،
ڪليا حسن دلبر دا ورق تيوين، جيوين جام جم وَ جم جم دا هئه.

آخر ۾، فقير خوش خيرمحمد سائينءَ جو هي شعر لکي، مضمون جو اختتام ٿو ڪجي:

دم دم ويک حسن دا مچ تون، ٿيو پتنگا وانگي وچ تون،
سڙ اٿاهين، ٿي ول سچ تون، ويندي هئي رين وهائي.

(ج) چونڊ ڪلام

(۱)

ٿلهه: توڙي لکين ٻوشاڪون پهرين ٿو، ته به عشق چوي ٿو يار اجهو.

۱- مرسل کي معراج گهرايوَ، ٻرت منجهون پيغام مُنجيوَ،
دوست پنهنجي کي درس ڪرايوَ، جيڪي توکي مير سجهيو.

۲- ڪلهه ڪلهوٽي ڏاڏي آدم کي، بهشت منجهان ڏني ڪڍيوَ ڏجهو،
ڪالهه تڙايو، اج گهر جا ڪيڙوَ، ٻولي ڪجهارت ٻاڻ ٻجهو.

۳- لاتحرڪ لاشڪ چيڙوَ، قصي الهيءَ جو ڪن ڪجو،
اهڙا ٿو عنوان ڏئين، ته به موڳا ماڻهو ٻون منجهيو.

۴- خوش خيرمحمد خير گهرو، وٽي تنهن کي ڪوم وجهو،
ظاهر باطن يار تنهين سين، هرڪنهن حاضر حال هجو.

(۲)

ٿلهه: دل تي لا جا حرف ڏري، پڙهه پرهه واري باب ڪئون.

۱- تون ته آدم يار ناهين، اجا پورا ڪوئي پول ٿو پائين،
ٻچ ج پنڌڙو ڪري، ڪنهن عشق سندي ارباب ڪئون.

۲- چڏ هڻ تون خود پرستي، ٿيءَ ٿئين ڏسندي حق جي هستي،
نڪر تون ٿالهن ڪري، هن عالم جي اسباب ڪئون.

۳- ونحن اقرب تو ۾ تنهنجو، ٻولي ڏس تون ٻاڻ ۾ پنهنجو،
ٻرين سو ناهه ٻرين، لنگهه هڻ واري حجاب ڪئون.

۴- خيرمحمد ٻڌي هاڪ حسن جي، ڊولڻ ڪر تون منهنجي ملڻ جي،
هاڻ دلبر تون ديد ڏري، ڪڻ ليڻ ٻئي نقاب ڪئون.

Gul Hayat Institute

(٣)

ٽلهه: تخت هزاري دا مالڪ، جالب جوڳي بڻ آيا.
دليان لٽڻ دي ڪيتي، چاڪ لقب چا لايا.
١- آيا ٽبردا ڦردا، ڦاف ڪشالي ڪردا.
ڪهور ٿيا هر گهردا، روهي وڪڪي رايا.
٢- خاڪي ٻاڪي چولا، آيا ڪرڪي اولا.
ڳالهه جنهن دا ڳولا، طالب تنهن دي تايا.
٣- عشق لمن وچ مايس، سير لقب چا لايس،
ٻوش فقيري ٻايس، ڪهور حسن دي گهايا.
٤- رانجهن راوي چليا، بخت اساڏا ڪليا.
هير دي ٿالي هليا، مطلب سڀ ڪنهن پايا.
٥- خير محمد هڪ واري، ڪر قربان جند ساري.
وارڻ واري واري، ماهي ڪل دا هڪ مايا.

(٤)

ٽلهه: ڪنهن شوق تماشي شاه آيا، سامان سوڌا باسپاهه آيا.
١- آيا شاهه ٿيان هن شاديان، ويڙهي مبارڪ باد يان.
ملڪان ملڪ ٿيان مناديان، وچ مصر دي ڪنعاني ماهه آيا.
٢- مژگان مورچي ٻڌ ميدان ڪڙن، چوطرف نينان دي پان لڙن.
اتي وير بهادر ڪي خان ڪڙن، ويکو ٻانڪا بي پرواهه آيا.
٣- چڙهي فوج حسن دي باري هڪ، سارا لشڪر لين خماري هڪ.
چڙهه حملا ڪر هسواري هڪ، سر عشاقان ڪاهه وڪاهه آيا.
٤- اين مثلي دي وچ مثلي هڪ، وه واه عجائب وصلي هڪ.
خوش خير محمد دل تسلي هڪ، اهو آدم بڻ ڪي الله آيا.

(٥)

Gul Hayat Institute

ٽلهه: جوڙ مصور صورت ڪون، مٽ خاڪ وچون ڪيتا موجود.
آدم نام رکيوني اين دا، خالق ويک ٿيا خوشنود.
١- آدم دي اي عبرت ويکو، اصلئون آها عدم وجود.
ڪيهي سبب اين خاڪي ڪون، مل ملڪين ڪيتا سجود.
٢- وچ بهشتين بيحد مزي، ڪٿي ٻوڪڻ دا ڪيها سود.
رمز اهين اصلان رايا، شوق وڏي ڪنون ٿيا مشهود.

٣- جامع مظهر صورت دا هئي، محبت واليان دا مقصود.
آپي زور ڀيا وچ ذاتي، اربع عناصر وچ آلود.

٤- ٻوتي دي وچ ٻوڻ ڪنون، ساز ٿئي هن سڀ سرود.
حوران قصوران نال خوشي دي، ڳيت ڳايو هين مل مولود.

٥- خيرمحمد خوش خيال ملڻ دا، ذوق زياده ٿيوي زور.
جي تون عاشق اثباتي دا هين، نال نفي دي ڪر نابود.

(٦)

ٿلهه: احمد ڪي اوهين احد سڃاڻو، ميم واري الوَ مام.

١- ميم منجهال جي مست ٿيا، جنگ ڀري ڀي جام.
احمد ڪي اوهين احد سڃاڻو.

٢- ميم منجهان معلوم ٿئي، جي ٿوڙين دوئيءَ جا دام.
احمد ڪي اوهين احد سڃاڻو.

٣- ميم منجهان معلوم ٿئي، 'لا' جي ڪهي ڏس لام.
احمد ڪي اوهين احد سڃاڻو.

٤- خيرمحمد اهي خوش جو ٿيڙا، جن جو عشق امام.
احمد ڪي اوهين احد سڃاڻو.

(٧)

ٿلهه: ٻهري ميم سندي پوشاڪ، عرب ۾ ڏس احمد آيو.

١- جنهن جي نور ظهور ڪيو، سارو ارض وسما افلاڪ.
عرب ۾ ڏس احمد آيو.

٢- ڀسي حسن ٻنهنجي ڪي، موتي ڀاڻ ٿيو مشتاق.
عرب ۾ ڏس احمد آيو.

٣- مٿي تي محبوب جي سونهين، چٽ سهڻو لولاڪ.
عرب ۾ ڏس احمد آيو.

٤- خيرمحمد خوش ٿيو آهي، وحدت جا ڀڃي واڪ.
عرب ۾ ڏس احمد آيو.

(٨)

ٿلهه: ڀسي صورت جو سلطان، همه حيران لڳي.
حيران لڳي، پريشان لڳي.

١- ديوَ ملائڪ حوران پريان، هرهڪ ٿيو حيران.
ٻڙهن سبحان لڳي.

Gul Hayat Institute

٢- سر سولهين پوشاڪ پرين کي، موهيو مسيءَ ۽ پان،
مٿس مرجان لڳي.

٣- ڪليا حسن چؤطرف چوڌاري، بلبل ٿي مستان،
برهه بستان لڳي.

٤- سهسين ساز سرود تماشا، سازن جا آواز،
جتي ڪتي تان لڳي.

٥- خيرمحمد خوش خبر انهيءَ جي، بيحد ڪيان بيان،
جنهن جي جڙ جانِ لڳي.

(٩)

ٿلهه: پسي مک روشن مهتاب، پيوس دل وٺي آ ونڱيجي.

١- صاحبي سرڪار انهيءَ ۾، هلي ڪين حساب،
سوين سورهيه ويا سنڱجي.

٢- محبت جي ميدان انهيءَ ۾، ڪندا جوان جواب،
جتي جاءِ ناهي جنگ جي.

٣- دست چڙهي ويئي آ دلبر جي، چمن ڪين شتاب،
پاڻن سان دل پئي آ پنڱجي.

٤- خيرمحمد محب جي اڳيان، ڪُسي ٿيءُ ڪباب،
لڪڻ ڪان ڳالهه وئي آ لنگهجي.

(١٠)

ٿلهه: جهلي تاب حسن جون، جيڪو ڏسي تجليون،
جنهن سان جبل وجي، سارو طور جليون.

١- جتي ڀڄڻ هٿن ٿا پاڻ ميان، تتي طالب جي آهي تاڻ ميان،
مُنا مون مشاهدي ڪاڻ ميان، ڪٿا ڪين رهن، توڙي ويڙهين وليون.

٢- تنهنجي پنبڻين جا پيڪان چوان، يا ليزا برڇيون بان چوان،
يا ابرو سيف ايران چوان، ڪيڏو ڪيس ڪن ٿيون اهي ڪاريون ڪجليون.

٣- ويکو محبوبن جي مام ميان، جن ڪي قڪل قاسائڻ جا عام ميان،
توڙي وِير هجن ڪي وريام ميان، وجهي دام زلف ڪن ٿا دست دليون.

٤- خوش خيرمحمد نظر نگاهه جاڏي، ويڙهي ويڙهي وَجَهُ اللّٰه تاڏي،
سو ته بيشڪ ڏسي ٿو بالله ماڏي، ملي شهر بحر بينو ڳوٺ ڳليون.

Gul Hayat Institute

(١١)

ٿلهه: چٽي زلف اتي رخسار موان، ڪيڏي ڪاڪل برهه بازار ميان.

١- هن خوف خطر اهين راهه اتي، سوين چوڪيان زنخ والي چاهه اتي،
هڪ غبغب والا غار ميان، ڏوجها دام گيسو خمدار ميان.

٢- اتي جاء نهين ڪسي آوڻ دي، ريء عشق بنا لئي پاوڻ دي،
رخ تي ويڙهه پيٺين ول مار ميان، جيوين چندن ڪون چوڌار ميان.

٣- هرجاء حسن دي هوء ويکو، سارا ملڪ مڙيوئي خوشبوء ويکو،
وه واه حسن مهڪار ميان، جيوين عنبر مشڪ تاتار ميان.

٤- مڙگان مورچي ٻڌ صفان جوڙ ڪڙن، عاشقان نال امالڪ زور لڙن،
چٽي لينهن لسنگ لروار ميان، ابروسيف سڏن ڏوڌار ميان.

٥- چل عاشق وچ چوسول ويکن، وچون آپ وڃاڪي وصول ويکن،
خوش خيرمحمد صد بار ميان، ڪيتا وحدت دا واپار ميان.

(١٢)

ٿلهه: وه واه سير حسن دم دم دا هئه، ڪاڻ عشاقان باغ ارم دا هئه.

١- تحقيق طوبيٰ دا نهين ڪوئي رايا، ڪاڪل سنبل دا ڏيڙا سعيا،
جو حسن دي حيرت وچ آيا، تنهن ڪون دام زلف خم خم دا هئه.

٢- تي غبغب دي وچ غرق ايوين، آهي مشتاقان دا مرڪ جيوين،
لڪيا حسن دلبر دا ورق ايوين، جيوين جام جم وَ جم جم دا هئه.

٣- سانون لڳڙا شوق شرابي دا، جيوين نرگس تي نيم خوابي دا،
ڪليا چهرا رنگ گلابي دا، جنهن ڪون هوش اتون شبنم دا هئه.

٤- خيرمحمد رڪ طلب تنهان دي، پنجتن پاڪ پناهين دي،
سڪ شاهه لجف دي سائين دي، جيڪو مالڪ عرب عجم دا هئه.

Gul Hayat Institute

دادِ محمد "خادم" بروهي

سبيءَ جي سنڌي ۽ سندس اهميت

واديءَ مهراڻ جي پياري سنڌي زبان پنهنجي مٺاس ۽ خوبين سبب ملڪ جي مختلف زبانن مٿان اثر انداز ٿي ٿي ۽ ڪيترين ئي قومون ۽ الهن جون ٻوليون پنهنجن پنهنجن علائقن ۾ هن مٺڙيءَ ٻولي کي قبول ڪن ٿيون، جنهن سبب انهن قومن ۽ زبانن ۾ هي ٻولي اهڙي ته جذب ٿي وڃي ٿي جو هن پياري ٻولي کي پنهنجي مٺڙي ۽ مادري زبان طور قبول ڪري هن ٻولي جا لفظ استعمال ڪرڻ ۾ ذري برابر به هٻڪ محسوس ڪون ٿا ڪن. پر ڪٿي ته هي ٻولي پنهنجو رنگ بدلائي ٿي ڇڏي پر سندس اصليت ۾ ڪو به فرق ڪونه ٿو پوي ۽ جيڪڏهن فرق آهي ته اِهو پين علائقن جي مختلف ٻولين جو رنگ ۽ اثر آهي جيڪو هن ٻولي مٿان ظاهر ٿئي ٿو. اها حقيقت آهي ته هر ڏهن ڪوهن ڪان پوءِ هر ٻوليءَ ۾ ٿورو فرق هوندو آهي انهي ڪري اسان جي پياري سنڌي ٻولي کي مختلف علائقن ۾ مختلف روپن اندر مختلف طريقن سان ڳالهايو وڃي ٿو، جنهن سبب هر علائقي جا پنهنجا پنهنجا لهجا ۽ محاورا آهن.

سبيءَ جو علائقو سنڌ جي آترئين سرحدي شهر جيڪب آباد ڪان اٽڪل هڪ سؤ ميلن ڪان به وڌيڪ مفاصلي تي واقع آهي، ۽ هن علائقي ۾ بيل ڀٽ، گندا واهه، ڀاڳ، هرنائي، لورالائي، ڍاڍر، تلي، ڪڇي، مري ۽ بگٽي علائقا اچي وڃن ٿا، جتي بروهي، بلوچي، پشتو ۽ سرائڪي زبانون ڳالهايون وڃن ٿيون، پر عام طور هنن علائقن جي ماڻهن جي زبان تي سنڌي ٻوليءَ جو اثر خود هنن جي پنهنجين ٻولين ڪان وڌيڪ آهي، ايتريقدر جو سنڌ جي سرحد ڪان سؤ ميلن ڪان به وڌيڪ مفاصلي هئڻ جي باوجود هن علائقي جي اڪثريت عام طور سنڌي ٻولي ڳالهائي ٿي پر سندن لهجن ۽ محاورن مان هن ٻولي جي اصلي صورت بگڙيل نظر ايندي. مثال طور جيڪڏهن ٿر يا لاڙ علائقي جو ڪو ماڻهو هن علائقي ۾ ايندو ته هو چڱي طرح سان هنن جي سنڌي ٻوليءَ کي سمجهي ڪونه سگهندو، بلڪ هو ڳالهائيندڙن مٿان شايد کلي ڏيندو يا پوءِ سمجهي مٿن ناراض ٿيندو، پر حقيقت ۾ هن علائقي جا سڀئي ماڻهو سنڌي ٻولي ڳالهائين ٿا ائين ٿا، جنهن ۾ هنن جا لهجا ۽ محاورا سنڌ جي ڪنهن به ماڻهو کي استعمال ڪرڻ ۾ ڪڏهن به ڪونه ايندا ۽ هن علائقي جا لهجا ۽ محاورا هتان جي ماڻهن جي زبان تي اهڙي طرح چڙهي ويا آهن جو هي ڪيتري به ڪوشش ڪن تڏهن به هي لهجا بدلائي ڪونه سگهندا، پر جيڪڏهن سبي جي ڪنهن به ماڻهوءَ کي ڏهن سالن تائين به سنڌ جي سرحدي علائقي يا خود سنڌ جي وچ تي رهائبو تڏهن به منهنجي خيال ۾ هن جو هي لهجو ختم ڪونه ٿي سگهندو.

بلوچستان جي ٻين سرحد وارن علائقن جهڙوڪ مانجهي پور، سٽي گيس، جهٽ پٽ، گنداند، جهل مگسي يا لس ٻيلي جهڙن علائقن ۾ به سنڌي ٻولي عام طور ڳالهائي وڃي ٿي پر انهن ۽ سبي وارن علائقن جي سنڌي ٻولي ۾ گهڻو فرق آهي، پر حيرت جهڙي ڳالهه آهي ته ٻيل پٽ شهر کان پوءِ هن ٻوليءَ تي سبيءَ جي علائقي جو اثر شروع ٿئي ٿو، جيڪو سبي کان پنجاهه ميل اڳيا به اڳتي مچ شهر تائين هن ٻولي تي پنهنجو اثر رکي ٿي ۽ ان کان پوءِ اڳتي خود سنڌي ٻولي ختم ٿي وڃي ٿي ۽ بروهي بلوچي ۽ پشتو ٻوليون ڳالهائجن ٿيون. مچ جو شهر جيڪب آباد کان ۱۵۰ ميل ڀري اولهه ۾ ۽ ڪوئٽه کان ۵۰ ميل اورتي اوڀر ۾ واقع آهي.

سنڌ جي مختلف علائقن ۾ سنڌي ٻولي مختلف لهجن ۽ طريقن سان ڳالهائي وڃي ٿي جنهنڪري هي انهن علائقن جي نالن سان سڏي وڃي ٿي، جهڙي طرح سنڌ جي لاڙ ۾ هن کي لاڙي ٻولي، وچ ۾ وچولي، ٿر ۾ ٿري، اولهه ۾ ڪوهستاني، ڏکڻ ۾ ڏاکڻي ۽ اتر ۾ اترادي ٻولي جي نالي سان مشهور آهي. اهڙي طرح سبي واري علائقي جي هن ٻولي کي وري "فراکي" ٻولي سڏيو وڃي ٿو. جيئن ته هن علائقي ۾ بروهي، بلوچي، پشتو ۽ سرائڪي ٻوليون به خاص طور ڳالهايون وڃن ٿيون، انهي ڪري هتان جي سنڌي ٻولي تي الهن ٻولين جو هي خاص اثر ايترو ڪولهي جو هي ٻولي پنهنجي اصليت وڃائي ڇڏي. منهنجي خيال ۾ هن ٻوليءَ تي ٻين ٻولين جو ٿيهه سيڪڙو کان به وڌيڪ اثر آهي. هاڻي مان هن ٻولي جا ڪجهه مثال، جملا، لهجا ۽ محاورا پيش ڪندس.

۱- لکندو: هي لفظ هن علائقي ۾ وڏي فرق سان ڳالهايو وڃي ٿو، يعني "لکندو" بدران "لکنو" استعمال ٿئي ٿو. جملي ۾ هيئن ٿيندو. "اسلم سچو ڏينهن لکنو آ" يعني "اسلم سچو ڏينهن لکندو آهي." اهڙي طرح هت "لکندو" جو "د" گم ڪري "لکنو" ڳالهايو وڃي ٿو. اهڙي نموني جي ٻين لفظن ۾ "ايندو" بدران "اينو"، گهمندو بدران "گهمنو"، سمهندو بدران "سمهنو"، پچندو بدران "پچنو"، ڪرندو بدران "ڪرنو"، وڙهندو بدران "وڙهنو"، آڻندو بدران "آڻنو" ۽ ليٽندو بدران "ليٽنو" طور استعمال ڪيو وڃي ٿو. ان کان علاوه ڪجهه ٻيا لفظ به آهن جن جو "د" ۽ ڪجهه ٻيا اکر گم ڪيا وڃن ٿا. مثال طور پيئندو بدران "پينو" استعمال ٿئي ٿو، يعني هن لفظ جو "د" ۽ "ء" ٻئي ختم ڪيا وڃن ٿا. اهڙي طرح جيئندو بدران "جينو" يا "جيندو" ڪم آڻجي ٿو. ان کان سواءِ رئندو بدران "روئينو" ۽ کائيندو بدران "کائينو" ۽ ڳالهائيندو بدران "ڳالهائينو" استعمال ٿئي ٿو. هت "روئندو" جي "د" کٽي "و" ۽ "ي" وڌيڪ ڏيئي ڳالهايو وڃي ٿو ۽ جمع لاءِ "پڙهندا" بدران "پڙهنا" ۽ مونث ۾ "پڙهني" استعمال ڪجي ٿو. جملي ۾ هي لفظ هن طرح استعمال ٿيندا آهن: "اسلم، تون شربت پينو آن" يعني "اسلم، تون شربت پيئندو آهين" ۽ مونث لاءِ پيئندي بدران "پيني"، کائيندي بدران "کائيني" ۽ کلندي بدران "کلني" وغيره استعمال ڪيو وڃي ٿو.

٢- هڻ يا هوس: هن علائقي ۾ هي لفظ ٻه فرق سان ڳالهايا وڃن ٿا. هت "هوس" بدران "هـَم" يا "هـَس" استعمال ٿئي ٿو، يعني "و" ڪم ڪيو وڃي ٿو ۽ "س" جي جاءِ تي "م" ٻـ ڪٿي ڪٿي ڏلو وڃي ٿو. اهڙي قسم جي ڪجهه ٻين لفظن ۾ ڪائيندس بدران "ڪائيندم" ۽ ايندس بدران "ايندم" استعمال ٿئي ٿو.

٣- وڃڻ-اچڻ: هي لفظ ٻه جدا نموني سان استعمال ڪجن ٿا. مثال طور "وڃجو" لاءِ "وينجو" ۽ "اچجو" لاءِ "اينجو" استعمال ڪجي ٿو.

٤- ڪڏهن-جڏهن-تڏهن: هنن لفظن ۾ ٻه فرق آهي. هت "ڪڏهن" لاءِ "ڪڏين"، جڏهن لاءِ "جڏين" ۽ تڏهن لاءِ "تڏين" استعمال ٿئي ٿو، يعني "هه" ڪيدي "ي" ڏجي ٿو.

٥- جهڙو-تهڙو-ڪهڙو-اهڙو: هنن لفظن ۾ ٻه وڏو فرق آهي. هت جهڙو لاءِ "جيڙو"، تهڙو لاءِ "تيڙو"، ڪهڙو لاءِ "ڪيڙو" ۽ اهڙو لاءِ "ايڙو" استعمال ڪجي ٿو. ڪڏهن ڪڏهن اهڙو لاءِ "ايجهو" ۽ ڪهڙو لاءِ "ڪيجهو" ٻه ڪم اچي ٿو، يعني هت جهڙو جي "هه" جي جاءِ تي "ي" ڏنو وڃي ٿو. هنن لفظن تي سرائڪي ٻوليءَ جو اثر آهي، يعني سرائڪي ۾ ڪهڙو لاءِ "ڪيڙها" ۽ جهڙو لاءِ "جيڙها" لفظ استعمال ڪيا وڃن ٿا.

٦- ۽-مان-ڪان-مٿان-هتان-آتان-اڳيان-پويان ۽ هائو: هي لفظ ٻه وڏي فرق سان ڳالهايا وڃن ٿا، يعني "۽" بدران هت "آئون"، "مان" بدران "مئون"، "ڪان" بدران "ڪئون"، "مٿان" بدران "مٿئون"، "هيتان" بدران "هيتئون"، "آتان" بدران "آتئون"، "هيتان" بدران "هيتئون"، "اڳيان" بدران "اڳيئون"، "پويان" بدران "پويئون" ۽ "هائو" بدران "هئو" استعمال ٿئي ٿو، يعني "الف" ڪم ڪري ان بدران "ء" ۽ "و" ڏيئي ڳالهايو وڃي ٿو. جملي ۾ هيئن ڳالهائبو: "هئو انور، ماڪي اسلم جي اڳيئون پٿر ڪٿي هنيئين" يعني "هائو، انور مون کي اسلم جي اڳيان پٿر ڪٿي هنيائين." هت "هائو" بدران "هـَئو"، "مون کي" بدران "ماڪي"، "اڳيان" بدران "اڳيئون" ۽ "هنيائين" بدران "هنيئين" ڪم آندو ويو آهي.

ٻيو جملو آهي: "هـَئو، انور اسلم کي هروز مارينوهس" يعني "هائو، انور اسلم کي روزانو ماريندو هيو". هت "هر روز" بدران "هروز"، "هوس" بدران "هـَس" ۽ "ماريندو" بدران "مارينو" استعمال ڪيل آهي.

ٽيون جملو آهي: "اسلم هروز سڪول وڃي چڙو گهمنو هـَئي". هت "هر روز" بدران "هروز"، "اسڪول" بدران "سڪول"، "رڳو" بدران "چڙو" ۽ "گهمندو" بدران "گهمنو" استعمال ڪيل آهي، يعني سموري جملي جي معنيٰ آهي "اسلم هر روز اسڪول وڃي رڳو گهمندو آهي."

٧- آنهيءَ-هين-آن: هي لفظ هت وڏي فرق سان ڳالهايا وڃن ٿا، يعني هت "انهيءَ کي" بدران "آئين ڪي"، "هين" بدران "هيڻ" ۽ "آن" بدران "آڻ" استعمال ٿئي ٿو، يعني "انهيءَ" واري لفظ ۾ اڪر "هه" ختم ڪري "ن" بدران "ڻ" ڏيئي، آخر ۾ ٻه

"ن" ڏلو وڃي ٿو. اهڙيءَ طرح سان "هِن" جو "ن" ڪٿي "ڻ" ۽ "ان" جو ٻہ "ن" ڪٿي "ڻ" ڏلو وڃي ٿو. مطلب تہ هت "ن" جي جاءِ تي گهڻو ڪري "ڻ" ڪم آڻجي ٿو.

٨- ڪيس- سندس- هينئر: هي لفظ تہ هت بلڪل آهن ئي ڪونہ، انهن بدران ٻيا لفظ ڪم آڻجن ٿا. مثال طور "ڪيس" بدران "اڻين ڪي" يعني "انهيءَ کي". "سندس" بدران "اڻين جو" يعني "انهيءَ جو" ۽ "هينئر" بدران "هاڻي" يا "هڻُ" استعمال ڪجي ٿو.

٩- مون کي- مون- مون کان ۽ آءٌ: هي لفظ بہ هت فرق سان ڳالهائجن ٿا، يعني هت "مون کي" بدران "ماکي"، "مون" بدران "مان"، "مون کان" بدران "ماکان" يا "ماکئون" ۽ "آءٌ" بدران "مان" ئي ڪم آڻجي ٿو. مثال طور جملي ۾ هيئن ٿيندو: "ماکي ڪيڙي کبر جو مان رهجي وينو هان." معنيٰ "مون کي ڪهڙي خبر جو مان رهجي وينس." هت "مون کي" بدران "ماکي"، "ڪهڙي" بدران "ڪيڙي"، "آءٌ" بدران "مان"، "خبر" بدران "کبر" ۽ "وينس" بدران "وينو هان" استعمال ڪيل آهي. اهڙيءَ طرح هو "ويندو آهيان" بدران بہ "وينو هان" استعمال ڪن ٿا.

١٠- هيڏانهن- ڪيڏانهن- جيڏانهن- هوڏانهن: هي لفظ بہ هت فرق سان ڳالهايا وڃن ٿا. مثال طور "هيڏانهن" لاءِ "هيڏي"، "ڪيڏانهن" لاءِ "ڪيڏي" يا "ڪاڏي"، "جيڏانهن" لاءِ "جيڏي" يا "جاڏي" ۽ "هوڏانهن" لاءِ "هوڏي" استعمال ڪجي ٿو ۽ "هيڏانهن" جو ا- ن- هـ- و ڪيدي صرف "ي" ڏجي ٿي. هنن لفظن ۾ "ڪيڏانهن" ۽ "جيڏانهن" وارن ٻنهي لفظن ۾ "ڪيڏي" ۽ "جيڏي" ٻئي لفظ سرائڪي ٻوليءَ جا ورتا ويا آهن، يعني هنن لفظن تي سرائڪي ٻوليءَ جو رنگ چڙهيل آهي.

١١- آهين- آهيان- آهي- آهن: هي لفظ بہ هت فرق سان استعمال ڪجن ٿا، مثال طور "آهين" بدران هت "آن"، "آهيان" بدران هت "هان"، "آهي" بدران "هئي" ۽ "آهن" بدران هت "هن" طور ڪم آڻجي ٿو. جملي ۾ هيئن ٿيندو: "انور سڪول وئو هئي." يعني "انور اسڪول ويو آهي." هت "اسڪول" بدران "سڪول"، "ويو" بدران "وئو" ۽ "آهي" بدران "هئي" استعمال ٿيل آهي.

ٻيو جملو آهي: "تون مسيت ويني هان؟" معنيٰ "تون مسجد ويندي آهين؟" هت مسجد" کي "مسيت"، "ويندي" کي "ويني" ۽ "آهين" کي "آن" طور استعمال ڪيو ويو آهي.

١٢- جيستائين- هيستائين- ڪيستائين- اوستائين- تائين ۽ جيتوڻيڪ: هي لفظ بہ فرق سان ڳالهايا وڃن ٿا. مثال طور "جيستائين" بدران "جيستوئين" يا "جيستوئي"، "هيستائين" بدران "هيستوئين" يا "هيستوئي"، "ڪيستائين" بدران "ڪيستوئين" يا "ڪيستوئي"، "اوستائين" بدران "اوسيتوئين" يا "اوستوئي"، "تائين" بدران "توئين"، "توئي"، "توڻي" يا "توڻين"،

”جيڪڏهن“ بدران ”جيڪر“، ”جيتوڻيڪ“ بدران ”تـوڙي“، ”توڻي“ ۽ ”توڻين“ استعمال ڪجي ٿو. هنن لفظن جي پوئين ”ئين“ بدران ”ڻين“ يا ”ڻي“ استعمال ڪجي ٿو.

١٣- موڪل- موڪلڻ- وڪڻڻ: هي لفظ هت تمام وڏي فرق سان ڳالهايا وڃن ٿا. مثال طور هت ”موڪل“ بدران ”منج“، ”موڪلڻ“ بدران ”منجڻ“ ۽ ”موڪلجڻ“ بدران ”منججڻ“ ڪم آڻجي ٿو ۽ ”وڪڻڻ“ بدران ”ويچڻ“ ڪم اچي ٿو. ڪڏهن وري ”موڪلڻ“ بدران ”نيـڻ“ به ڪم اچي ٿو. هي لفظ به سرائڪي جا آهن، جيڪي گهڻو ڪري سبي واري علائقي ۾ سنڌي ٻوليءَ ۾ به استعمال ڪيا وڃن ٿا. جملي ۾ هينئن ٿيندو: ”ڪانيون ڪڏي گهر منج.“ يعني ”ڪاليون ڪڏهن گهر موڪل“. هت هنن ”موڪلڻ“ لاءِ ”منجڻ“ ۽ ”ڪڏهن“ لاءِ ”ڪڏڻ“ جو لفظ استعمال ڪيو آهي. هي لفظ بلوچي ۽ بروهي زبانن جو آهي، جيڪو هت سنڌي ٻوليءَ ۾ پوريءَ طرح سان جذب ٿي ويو آهي ۽ بنا ڪنهن هٻڪ جي استعمال ڪيو وڃي ٿو.

١٤- جتي- ڪٿي- هتي: هي لفظ به هت فرق سان ڳالهايا وڃن ٿا، يعني هت ”جتي“ لاءِ ”جاٿي“ يا ”جاتي“، ”ڪٿي“ لاءِ ”ڪاٿي“ ۽ ”هتي“ لاءِ ”هتڙي“ ڪم آڻجي ٿو. پهرين ٻن لفظن جي پهرين اکر ڪان پوءِ ”الف“ ڏيئي ”ت“ بدران ”ٿ“ ڏلو وڃي ٿو ۽ پوئين لفظ جي ”ت“ ۽ ”ي“ جي وچ تي ”ڙ“ ڏيئي ”هتڙي“ ڪري ڪم آڻجي ٿو.

١٥- سوڀ- جوڀ- ڪوڀ: هي لفظ به هت فرق سان ڳالهايا وڃن ٿا، يعني هت ”سوڀ“ لاءِ ”سوئي ٻي“ يا ”آوهوئي ٻي“، ”جوڀ“ لاءِ ”جوئي ٻي“ يا ”جيڪو ٻي“ ۽ ”ڪوڀ“ لاءِ هت ”ڪوئي ٻي“ يا ”ڪير ٻي“ استعمال ڪجي ٿو ۽ ”اهڙو ڀ“ لاءِ ”ايجهو ٻي“ ۽ ”ڪهڙو ڀ“ لاءِ ”ڪيجهو ٻي“ ڪم آڻجي ٿو. هت ”ڪيجهو“ ۽ ”اِيجهو“ ٻئي لفظ سرائڪي ٻوليءَ جا آهن ۽ سنڌيءَ ۾ استعمال ٿين ٿا.

١٦- آڻڻ- هلڻ: هي لفظ به فرق سان ڳالهائجن ٿا، يعني هت ”هلڻ“ بدران ”چلڻ“ ۽ ”آڻڻ“ بدران ”آڻڻ“ استعمال ڪجي ٿو. هي لفظ به سرائڪي ٻوليءَ جا آهن. اهڙيءَ طرح جيڪڏهن ڪنهن گاڏيءَ جي هلڻ لاءِ ڪجهه چوڻو هوندن ته هو ”چلڻ“ يا ”چلدي“ استعمال ڪندا. جملي ۾ هينئن ٿيندو: ”گاڏي چلدي چو ناهي؟“ يعني ”گاڏي ڇو ڪونه ٿي هلي؟“ ٻيو جملو آهي: ”تون چُل، مان اينوهان“ يعني ”تون هل، مان اچان ٿو“. هت ”هـل“ بدران ”چُل“ استعمال ڪيل آهي ۽ ”آڻ“ لاءِ هت ”آڻي“ استعمال ڪندا آهن. هي لفظ به سرائڪي ٻوليءَ جا آهن.

١٧- اِهو- آهو: هي لفظ به فرق سان ڳالهايا وڃن ٿا، يعني ”اِهو“ بدران ”اِيهو“ ۽ ”آهو“ بدران ”آوهو“ ڪم آڻجي ٿو. جملي ۾ هينئن ٿيندو: ”اِيهو ڳيدرو ڪاشو آ“ يعني ”اهو ستو ڳدرو آهي“. هت ”اِهو“ جي جاءِ تي ”اِيهو“، ”ستو“ جي جاءِ تي ”ڪاشو“ ۽ ”آهي“ بدران ”آ“ استعمال ڪيو آهي.

Gul Hayat Institute

ٻيو جملو آهي: "اوهو ڪاڏي ڀرڪنو پئو آ" يعني "اهو ڪيڏانهن ڦري رهيو آهي". هت "آهو" بدران "آوهو"، "ڪيڏانهن" بدران "ڪاڏي"، "ڦرندو" بدران "ڀرڪنو"، "پيو" بدران "پئو" ۽ "آهي" بدران "آ" استعمال ڪيل آهي. يعني هن جملي جا پنج ئي لفظ سبي واريءَ سنڌيءَ جا استعمال ڪيل آهن.

ٽيون جملو آهي: "ايهو رهئو ماڪي ڏي ته ڏولڙو ونئو هان" معنيٰ "اهو رهيو مون ڪي ڏي ته ڏولڙو ونندس". هت "اهو" لاءِ "ايهو"، "رهيو" لاءِ "رهئو"، "مون ڪي" بدران "ماڪي"، "لسي" بدران "ڏولڙو" ۽ "ونندس" بدران "ونئو هان" استعمال ڪيل آهي.

چوٿون جملو آهي: "آن آخير وئي آندس" يعني "هئن آخر وئي آيس". هت "هئن" بدران "آن"، "آخر" بدران "آخير" ۽ "آيس" بدران "آندس" استعمال ڪيل آهي.

پنجون جملو آهي: "رات سيوي تي ٿيو هئم". يعني "رات سبي ۾ رهيو هوس". هت "۾" بدران "تي"، "رهيو" بدران "ٿيو"، "هيس" بدران "هئم" ڪم آندل آهي. اهڙيءَ طرح هي "ويو هئيس" ڪي "وئو هئم" طور استعمال ڪندا آهن.

١٨- جيڪر، جيڪڏهن: هي لفظ به فرق سان ڳالهايا وڃن ٿا. هت "جيڪر" بدران "جي" يا "جو" ۽ "جيڪڏهن" ته هت بلڪل آهي ئي ڪونه. ان لاءِ به هت "جيڪر"، "جو" يا "جي" ڪم آڻجي ٿو. جملي ۾ هيئن ٿيندو: "جي تون ڪلتون اينو هئين" يعني "جيڪڏهن تون ٽيون ڏينهن اچين ها". معنيٰ هت "جيڪڏهن" بدران "جي"، "ٽيون ڏينهن" بدران "ڪلتون" ۽ "اچين ها" بدران "اينو هئين" ڪم آندو آهي.

١٩- وت، وتو: هي لفظ به هت فرق سان ڳالهائجن ٿا، يعني هت "ت" جي جاءِ تي "د" ڏنو وڃي ٿو. مثال طور جملي ۾ هيئن ٿيندو: "سارو ڏينهن رلنو ودو هان" معنيٰ "سڄو ڏينهن رلندو وتو آهي"، يعني "رلندو" بدران "رلنو"، "وتو" بدران "ودو"، "آهين" بدران "هان" استعمال ڪيل آهي. هي لفظ يعني "ودو" به سرائڪي جو آهي ۽ هن سرائڪي واري لهجي مطابق هت "وري" لاءِ "وت" استعمال ڪيو وڃي ٿو.

٢٠- تنهنجو، منهنجو، ڪنهنجو، پنهنجو: هي لفظ به هت فرق سان ڳالهايا وڃن ٿا. هت "پنهنجو" ڪي "پانجو"، "منهنجو" ڪي "منجو"، "ڪنهنجو" ڪي "ڪينجو" ۽ "تنهنجو" ڪي "تنجو" طور استعمال ڪن ٿا، يعني هت "پنهنجو" لاءِ "پانجو" معنيٰ ته "ه" ۽ "ن" ٻئي ڪم ڪري ڇڏين اکر ڪان پوءِ "الف" ڏيئي ڳالهايو وڃي ٿو. اهڙيءَ طرح "منهنجو" لاءِ "مانجو" استعمال ٿئي ٿو. پر "ڪنهنجو" لاءِ وري "ڪينجو" استعمال ٿئي ٿو، يعني "ن" ۽ "ه" ڪم ڪري "ي" ڏيئي ڳالهايو وڃي ٿو ۽ "تنهنجو" لاءِ به "ه" ۽ "ن" ڪم ڪري ڳالهايو وڃي ٿو.

جملي ۾ آهي: "تنجو ڳڏون ڪاٿي آ"، يعني "تنهنجو لوٽو ڪٿي آهي"، يعني هت "تنهنجو" لاءِ "تنجو"، "لوٽي" لاءِ "ڳڏون"، "ڪٿي" لاءِ "ڪاٿي" ۽ "آهي" لاءِ "آ" ڪم آندو ويو آهي.

Gul Hayat Institute

٢١- ڪيڏانهون، تيڏانهون، هيڏانهون، اوڏانهون، جيڏانهون: هي لفظ به هت فرق سان استعمال ڪجن ٿا. مثال طور هت ”ڪيڏانهون“ بدران ”ڪاڏئون“، ”تيڏانهون“ بدران ”تاڏئون“، ”هيڏانهون“ بدران ”هيڏئون“، ”اوڏانهون“ بدران ”اوڏئون“ ۽ ”جيڏانهون“ بدران ”جاڏئون“ استعمال ڪجي ٿو. يعني هت ”ڪيڏانهون جو“ ”ا-ن-هـ-و-ن“ بدران صرف ”ئون“ ڏنو وڃي ٿو ۽ ”ڪ“ کان پوءِ ”الف“ ڏيئي ”ڪاڏئون“ ڪجي ٿو. اهڙيءَ طرح ”تيڏانهون“ لاءِ ”تاڏئون“، ”هيڏانهون“ لاءِ ”هيڏئون“، ۽ ”اوڏانهون“ لاءِ ”اوڏئون“ ڪم آڻجي ٿو. يعني ”انهون“ بدران ”ئون“ ڏجي ٿو. جملي ۾ هيئن ٿيندو: ”جاڏئون وڃني هان تاڏئون ايني ها“، يعني ”جيڏانهون ويندي آهيان تيڏانهون ايندي آهيان“. معنيٰ هت ”جيڏانهون“ بدران ”جاڏئون“، ”ويندي“ بدران ”وڃني“، ”آهيان“ بدران ”هان“ استعمال ڪيل آهي ۽ ”تيڏانهون“ بدران ”تاڏئون“ ڪم آندل آهي.

٢٢- جنهنکي، ڪنهنکي، تنهنکي: هي لفظ به هت فرق سان ڳالهائجن ٿا. مثال طور هت ”جنهنکي“ بدران ”جينکي“، ”ڪنهنکي“ بدران ”ڪينکي“ ۽ ”تنهنکي“ بدران ”تينکي“ ڪم آڻجي ٿو. يعني هت ”جنهنکي“ جي ڪان پوءِ ”ن“ ۽ ”هـ“ جي جاءِ تي ”ي“ ڏني وڃي ٿي. جملي ۾ هيئن ٿيندو: ”جينکي بال کپي تينکي ملنو“ معنيٰ ”جنهنکي بال کپي تنهنکي ملندو“. هت ”جنهنکي“ بدران ”جينکي“، ”تنهنکي“ بدران ”تينکي“ ۽ ”ملندو“ بدران ”ملنو“ استعمال ٿيل آهي.

٢٣- اٿم، اٿس: هي لفظ به هت فرق سان ڳالهائجن ٿا، يعني هنن جو پهريون اکر ”الف“ استعمال ۾ ڪونہ ٿو اچي. مثال طور ”اٿم“ بدران هت ”ٿم“ ۽ ”اٿس“ بدران ”ٿس“ استعمال ڪجي ٿو. جملي ۾ هيئن ٿيندو: ”مارينو ٿس“ معنيٰ ”ماريندو اٿس“. اهڙيءَ طرح هت ”ڏلو ٿي مانس“ بدران ”ڏنو ٿمانس“، ”ڏيندو“ بدران ”ڏينو“ ۽ ”آهيانس“ بدران ”هالس“ ڪم آڻجي ٿو. ”ڪائيندو آهيان“ بدران ”ڪائينو هان“ استعمال ڪيو آهي.

٢٤- ڳولهيو، ڪوليو: هي لفظ به هت فرق سان ڳالهائجن ٿا. مثال طور هت ”ڳولهيو“ بدران ”ڳولو“ يا ”ڦولو“ ۽ ”ڪوليو“ بدران ”ڪولو“ ڪم آڻجي ٿو.

٢٥- ساڃو، ڪاڃو: هي لفظ به فرق سان ڳالهائجن ٿا، يعني ”ساڃو“ بدران ”سڃو“ ”ڪاڃو“ بدران ”ڪڃو“ ڪم آڻجي ٿو.

Gul Hayat Institute

٢٦- وَيو، پَيو، هَيو: هي لفظ به هت وڏي فرق سان ڳالهايا وڃن ٿا، مثال طور هت ”وَيو“ بدران ”وَئو“، ”پَيو“ بدران ”پَئو“ ۽ ”هَيو“ بدران ”هَئو“ استعمال ٿئي ٿو. يعني هنن لفظن جي پوئين ”ي“ ۽ ”و“ جي جاءِ تي ”ءَ“ ۽ ”و“ ڏيئي ”ئو“ استعمال ڪجي ٿو. جملي ۾ هيئن ٿيندو: ”اسلم پرسئيو تي وئو هئو“ يعني ”اسلم پرسال سڃيو تي ويو هيو“. هت ”سڃيو“ بدران ”سئيو“، ”ويو“ بدران ”وئو“ ۽ ”هَيو“ بدران ”هَئو“ ڪم آندل آهي. ”اسلم هروز گهر وينو هئو“ يعني ”اسلم هر روز گهر ويندو هيو“.

هاڻ ڪجهه فرق وارا لفظ ڏجن ٿا:

سنڌي		سبيءَ جي سنڌي	سنڌي		سبيءَ جي سنڌي	سنڌي		سبيءَ جي سنڌي
● ڪپڙي بابت			ٻپهري	=	پيشي	شايد	=	شايت
دامن	=	دانون	ٽپهري	=	ديگر	ڊڪاڻ	=	ڊيڪاڻ
انگوڇو	=	انگوشو	منجهند	=	منجهن	مدد	=	مدت
اگڙيون	=	ريڙون، ليڙون	صبح	=	صبوح	همت	=	همٿ
ڪپهه	=	ڪنهه	رڏل	=	سُڪ	والدو	=	نمڪٺو، رول
گوڏ	=	لانڪ	ڪالهه	=	ڪلهه	خالي	=	سڪٺو
قميص	=	چولو	ٽيون ڏينهن	=	ڪلٽون	عادت	=	علت
ڪالچ	=	سٿڻ، شلوار	● شين بابت			افعال	=	حفال
ڪفن	=	خفن	ٽماٽا	=	ٽماٽر، ڇماٽا	ڇاڪاڻ	=	ڇاجي لاءِ، ڇاڪاڻ
● انسانن ۽ جانورن بابت			موري	=	مولي	خارش	=	ڪارش
منهن	=	مُوانهن	ٻٽون	=	ٻٽوٽو	واسطي	=	ڪان
نرڙ	=	لراڙ	دوا	=	دارون، درمل	ٻهٽي	=	ٻوٽين
هنج	=	بغل	لسي	=	ڦلورو، ڏڏ	پرتي	=	برتي
دل	=	هان	آچار	=	ڪتو	اسٽيشن	=	ٽيشڻ
بادشاهه	=	باچا	جُتي	=	کهيتلو	ٻچيو	=	ٻتو
ڪبوتر	=	ڪپوتر	سائيڪل	=	سيڪل	منيد	=	مهڙ
پکهه	=	پکهلو	ڪندق	=	ڪنداخ	ميچڻ	=	منڻ
ڪوٺو	=	چوهو، مشق	پيڙي	=	پينڙي	لفظ	=	لوظ
سرڻ	=	هيل	لوٽو	=	گڏون	لوڻڻ	=	گڏڻ
باز	=	بانز، شڪرو	ڇمڙو	=	ڇڙ، ڪل	غلط	=	گات
ڀيچوهو	=	ڪيچوٽو	ٻٽاٽا	=	ٻٽالون	غريب	=	گريب
● ڏينهن ۽ وقت بابت			باهه	=	جَر	چوڪ	=	چٺوس
گهارڻ	=	جالڻ	● ٻيا لفظ			شوق	=	شوڻق
وقت	=	وخت	چڱو	=	ڪاشو	رواج	=	رواز
اڳو پوءِ	=	هڪومَنه	ڏنگو	=	ڏوڙو	رسم	=	رشم
هن سال	=	هيل	الدر	=	منجهه	تاريخ	=	تاريڪ
راتون رات	=	راتو واهڙو	ٻاهر	=	ٻهر	اڪيلو	=	هيڪلو، اڪيلو
شام	=	سنجهو	آڻ	=	آن	مهمان	=	مڙمان

سنڌي	سبيءَ جي سنڌي	سنڌي	سبيءَ جي سنڌي	سنڌي	سبيءَ جي سنڌي
ڊاڪٽر	= ڏاڪٽر،	بندوق	= توپڪ	منهنجي لاءِ	= ماڪان
	ڏاڪدار	تمنار	= ٽپنار	تنهنجي لاءِ	= توڪان
بخار	= تپ، ڪوسو	بخشڻ	= بشڪڻ	لاپوڙا نه هڻ	= ذمب نه هڻ
قدرت	= قزرت	ڪوئو	= ڪسو	چڪ ڏي	= ڪش ڏي
بهادر	= بهاذر	ڏيرو	= سنهون، سڪو	هن وانگر	= هڻ وانگي
پرهيز	= پهريز	پيٽو	= پيٽر	منهن موڙيم	= چڪ هنيم
ڪتان	= ڪاٿئون	مانارو	= منارو	لاحول	= الاخوت
جتان	= جاٿئون		● ٻيا لفظ	لک لعنت	= لخ لعلت
اتان	= اٿئون	اڳياڙي وارا	= آڳاٿا	پوڳ چڏ	= چپ چلي چڏ
توهان	= تهان	پڇاڙي وارا	= پاڇاٿا	توڪان	= توڪٿون
اڳڻ	= اڳواڙو	ٽيون ڏينهن ڪان	= ڪلٿون لاڪون	مولڪان	= ماڪٿون
چالو	= چان	ڪالهه تان	= ڪلاڪون	وٽ وٽان	= پڪڙ ڏڪڙ
بيوقوف	= پٽ	وڏي هولدي	= وڏي لاڪون	مارڪٽ	= هڻ هٽان
ڪاهه	= هڪل	پرسال ڪان	= پراڪون	ڪيستائين	= ڪيستڪ
غيرت	= گيرت	هن سال ڪان	= هيلاڪون	هيستائين	= هيستڪ
دورو	= دوڙو	جڏهن ڪان	= جانڪون	وَرتي اٿس	= وَتي ٿس
غوطا	= گهوتا	تڏهن ڪان	= تانڪون	ورتو اٿس	= وئيو ٿس

نالا رکڻ:

هن علائقي جا ماڻهو پنهنجن ٻارن تي ٺيٺ سنڌي نموني جا نالا رکن ٿا ۽ سنڌن نالن مان هن علائقي جي ٻولي پئي بکندي ۽ نالو به ڪاله ڪا معنيٰ رکندو هوندو. مثال طور: ”الاهه ڏِنو“ ۽ ”الاهه جوايو“ وغيره. جيڪڏهن ڪو ٻار خير خوشيءَ سان پيدا ٿيندو ته نالو رکندس ”خيرو“ يا ”خيري“ يا جيڪڏهن ٻار مرندا هوندن ته نالو رکندس ”بشڪڻ“ ۽ مونث ۾ ”نه مٺي“ وغيره. ان ڪان علاوه هن علائقي جي جاگرافيائي لحاظ سان به نالا رکندا آهن، مثال طور ”جبل“ ۽ ”ٽڪر“. هتان جي ذاتين تي به نالا رکيا ويندا آهن، مثال طور ”پٺاڻ خان“، ”بلوچ خان“ ۽ ”مينگل خان“ وغيره. سهڻي ٻار تي ”مهٺو“، پيار ڪان ”پيارو“، ”شربت خان“، ”مٺا خان“ ۽ خار ڪان رکندا ”ڪوڙو“ يا ”ڪوڙي“ وغيره. ان ڪان علاوه هتان جي نالن ۾ پکين، وڻن ۽ ميون جا نالا ”ڪبڙ خان“، ”ڪرڙ خان“، ”ڪانڊيرو“، ”ڏاڙهون“، ”ميوو خان“، ”مور“ ۽ ”طوطو“. عورتن ۾ ”مينا“، ”موران“ ۽ ”ڪونجان“ وغيره. هتان جي شهرن تي به علائقي جي جاگرافيائي حالتن جهڙا نالا رکيل آهن.

مثال طور "جهٽ پٽ"، "بيل پٽ" ۽ "پٽ فيبدر" وغيره ۽ اچا پيا لاالا آهن "پاڪ"، "منڙي"، "چٽ" ۽ "ڪچي" وغيره.

مونث ۽ مذڪر:

هتان جي سنڌي ٻوليءَ ۾ مونث ۽ مذڪر ۾ تمام ٿورو فرق محسوس ٿيندو آهي، يعني تقريبن هڪ جهڙو محاورو استعمال ڪجي ٿو، يعني "ڪائيني". هيءُ لفظ مونث ۽ مذڪر ٻنهين ۾ هڪجهڙو آهي ۽ فرق صرف "زير" جو آهي، يعني جيڪڏهن لفظ مذڪر لاءِ استعمال ڪيل هوندو ته "زير" ڏنل نه هوندي ۽ مونث لاءِ هوندو ته "زير" ڏيئي ڳالهايو وڃي ٿو، باقي لفظ جي پويان "ءَ" ڪونه ٿو ڏنو وڃي، يعني هت "پڙهنيءَ" يا "پڙهنينءَ" بجاءِ "پڙهنيي" يا "پڙهنين" استعمال ڪيو وڃي ٿو. ان کان علاوه "هوءَ" بدران "هو" يعني "هه" کي "پيش" ۽ "ءَ" ٻئي ڪونه ٿا ڏنا وڃن ۽ "هو" مولث توڙي مذڪر ٻنهين ۾ ڪم آڻجي ٿو. اهڙيءَ طرح "هيءَ" لاءِ "هي" استعمال ڪجي ٿو، يعني "هه" کي "زير" ۽ "ءَ" ٻئي ڪونه ٿا ڏنا وڃن. هنن محاورن مان ظاهر آهي ته هت مونث ۽ مذڪر ٻنهين لاءِ تقريبن ساڳيو ئي محاورو استعمال ڪيو وڃي ٿو.

ڳجهارتون:

هن علائقي ۾ ڳجهارتون به هتان جي سنڌي ٻوليءَ مطابق عجيب و غريب آهن، جنهن مان هتان جي سنڌي ٻولي ٻئي ظاهر ٿيندي، مثال طور:

١- "ٽريچڪ ٽريچڪ ٽن چنگهن تي، ڪاٺ ڪلهي تي، ٽوپ متي تي".

هن ڳجهارت جو حل آهي: لوهي چلهه تي ديڳڙي، ڍڪڻ ۽ ڏوئي، يعني ٽن چنگهن واري لوهي چلهه، جنهن تي ديڳڙي رکيل ۽ مٿان ڏوئي ۽ ڍڪڻ رکيل هجي.

٢- "اچو قبو شاهه جو، جينکي نه دري نه دروازو."

هن ڳجهارت مان مراد آهي "ڪڪڙ جو آنو"، جنهن کي ڪوبه ٽنگ وغيره ڪونهي، جنهن کي دري يا دروازو ڇئي سگهجي.

٣- "هيترڙو پناڻ، هيڏي پڇ سان ساڻ."

هن ڳجهارت مان مراد آهي "سئيءِ ڌاڳو"، جيڪا پاڻ تمام ننڍي ۽ وڏو ڌاڳو پڇ طور لڳل اٿس.

٤- "جيڻ چڪنس تيئن نندي."

هن ڳجهارت مان مراد آهي "بيڙي"، جنهن کي جيڪڏهن ڇڪبو رهبو ته اها ننڍي ٿيندي ويندي.

٥- "ٻڄهارت ٻڄهڙي، جينکي نه ڪن، نه پڇڙي."

هن ڳجهارت مان مراد آهي "ڏيڏر"، جنهن کي نه ڪن آهن ۽ نه وري ڪو پڇ اٿس، انهيءَ ڪري هن ڳجهارت کي "ٻڄهارت ٻڄهڙي، جينکي نه ڪن نه پڇڙي" نالي استعمال ڪيو وڃي ٿو. (هت "ڳجهارت" کي "ٻڄهارت" چئبو آهي.)

بلوچستان جي هن علائقي جي پوشاڪ ۾ گهڻو ڪري وائل جو پٽڪو، ڪمرڪ يا بافتي جي سٿڻ ۽ قميص استعمال ڪجي ٿي. هتان جا ماڻهو اجرڪ ۽ سنڌي ٽوپي وڏي شوق سان استعمال ڪندا آهن ۽ عورتون ڳاڙهي ۽ ليري رنگ جي ڇيٽ ۽ اجرڪون پائن ٿيون.

هتان جا ماڻهو سنڌ صوبي سان خاص لڳاءُ رکن ٿا. حيدرآباد ۽ ڪراچي ريڊيو اسٽيشنن جا سنڌي پروگرام وڏي شوق سان ٻڌڻ پسند ڪندا آهن. خاص طور حيدرآباد کان "جمهور جو آواز" پروگرام ۾ "فتح خان جي ڪچهري" دل و جان سان ٻڌندا آهن. ان کان علاوه شاهه لطيف ڀٽائيءَ جا ڪلام به وڏي شوق سان ٻڌندا آهن. سازن ۾ "الغوزه" (ٻينا)، شرنائي، مُرلي، يڪتارو، چپڙي، دُهل، دُڪڙ ۽ دمبورو بيحد پسند ڪندا آهن.

هتان جا ماڻهو رهڻ لاءِ خاص طرح سان سنڌي نموني جون جايون تيار ڪن ٿا، جن ۾ ڪمب جون پيتيون تيار ڪري، مٿان ڀترون، ٽونا ۽ سَر ڏيئي ڇيت تيار ڪن ٿا، ان کان پوءِ ٻُهه جو ليپو ڏنو وڃي ٿو. اوطاقن لاءِ هٽ خاص طور لانديون تيار ڪن ٿا، جن ۾ مانجهاندڙي ۽ لَئي جي ڪاٺين جو استعمال زياده ٿئي ٿو ۽ گرمين ۾ پاڻيءَ جو ڇٽڪار ڪري ڪچهريون ڪيون وڃن ٿيون. پيئڻ جي پاڻيءَ لاءِ وڏا وڏا مَٽَ زمين ۾ ڪڍ ڪوٽي، واري وجهي، ڳچيءَ تائين پورين ٿا. مهمان نوازيءَ ۾ هتان جا ماڻهو مشهور آهن ۽ هرهڪ زميندار پنهنجي اوطاق لاءِ لنگرپاڻي هلائيندو رهندو آهي ۽ ڪنهن به وقت اچڻ واري مسافر کي ماني ملندي آهي.

هتان جا ماڻهو پنهنجي گذاري لاءِ جوئر، مٽر، چڻا، ڪڻڪ، ٻاجهري، جَوَ ۽ ڇانور پوکين ٿا ۽ زمين ۾ کيڙڻ، هَر ۽ گهوڙو وغيره استعمال ڪيو وڃي ٿو ۽ مال ڍورڻ لاءِ ڏالدڳاڏين جو استعمال ٿئي ٿو. کير، مکڻ ۽ لسيءَ لاءِ مينهون، ٻڪريون، ڳئون ۽ ريڍو مال پالجي ٿو. ريڍي مال جي پشم ۽ ٻڪرين جي وارن سان ڪٿا، جوال، پاچڪا، ڪمبل، رَسا ۽ واڌڻ ٺاهين ٿا. سهڻ لاءِ رلهي، جيڪا خاص طرح ٽڪ تي تيار ڪجي ٿي، استعمال ڪن ٿا.

هن علائقي جي ماڻهن تي سنڌي ٻوليءَ سبب سنڌي ثقافت جو پڻ ڀرپور اثر آهي. هتان جي مشهور ۽ تواريخي جاين مان سنڌي تهذيب ۽ تمدن جا اهڃاڻ ملن ٿا. نصيرآباد ضلعي جي ڳوٺ صحبت پور جي تواريخي مسجد پوري پاڪستان ۾ مشهور آهي، جيڪا صحبت خان ڪولي ٺهرائي هئي، جنهن ۾ شيشي جي چٽساليءَ ۽ ٽڪ جو عاليشان ڪم اڄ به سنڌي تهذيب کي زنده رکيو ٿو اچي. ان کان علاوه ساڳي ڳوٺ جيچوڏاري مير صحبت خان ڪولي جو ٺهرايل ڪمب جو ڪوٽ به هڪ اهم تهذيبي ۽ تمدني حيثيت رکي ٿو، جنهن جي اوچائي تقريبن پندرنهن نوٽ ۽ ويڪر پنج فوٽ آهي.

هن علائقي ۾ ڪيترائي سنڌي اديب ۽ شاعر ٿي گذريا آهن، جنهن ۾ صوفي شاعر حضرت رکيل شاهه ۽ قادربخش گولو تمام مشهور ٿي گذريا آهن. ضلع ڪڇي جي مشهور

ڳوٺ فتح پور، جتي سيد رڪيل شاهه جو مزار مبارڪ آهي، تمام مشهور آهي. هت ان مزار جي دروازي تي سائين رڪيل شاهه جو هڪ بيت اڄ به سنڌي زبان جي تواريخي حيثيت کي نمايان طور ظاهر ڪري ٿو ۽ سائينءَ جي ڪلامن جو مجموعو سنڌي ادب ۾ اهم حيثيت رکي ٿو. هت هر سال شاهه سائين جو عرس مبارڪ به ٿيندو آهي ۽ هتي وڏا وڏا عالم اچي شرڪت ڪندا آهن، وڏا وڏا فنڪار سائين جو ڪلام پيش ڪندا آهن. ان کان علاوه ڳوٺ صحبت پور جو مشهور ۽ معروف شاعر قادربخش گولو به هتان جو آهي ۽ تمام وڏو شاعر ٿي گذريو آهي. سندس ڪلامن جو مجموعو "گلزار ڪاپاري" سنڌي ادب ۾ اهم حيثيت رکي ٿو.

هن علائقي جي رهاڪن تي سنڌي ٻوليءَ جو ايترو ته اثر آهي جو ڪيترين ئي قومون پنهنجي اصلي زبان وساري هميشه لاءِ سنڌي ٻولي طور استعمال ڪن ٿيون. اهڙين ذاتين ۾ بلوچن مان مستوئي، جتوئي، جمالي، چانڊيا، ڏيناري، لاشاري، ليغاري ۽ دستي آهن. پٺاڻن ۾ خجڪ ۽ سيلاچي ذاتين جا ڪيترائي خاندان اچي وڃن ٿا، جيڪي پنهنجي مادري زبان ڇڏي سنڌي ۽ سرائڪي زبانون استعمال ڪن ٿا، پر افسوس جو هن علائقي ۾ ايتري اڪثريت هجڻ جي باوجود اسڪولن ۾ سنڌي ڪونه ٿي پڙهائي وڃي! حالانڪ هن علائقي جي ماڻهن کي اردو سان گڏ سنڌي ٻولي جي تعليم جي به سخت ضرورت آهي، ڇو ته سندن مادري زبان سنڌي آهي ۽ هي علائقو سنڌي ٻولي وارو علائقو به سڏائجي ٿو. هتي سنڌي ٻولي جي تعليم جي سخت ضرورت آهي. جيڪڏهن هن علائقي ۾ سنڌي ٻولي پڙهائڻ جو ڪو مناسب بندوبست ڪيو وڃي ته جيڪر هتان جي ماڻهن جي پراڻي خواهش پوري ٿي پوي، ڇو ته هر هڪ انسان کي سندس مادري زبان ۾ پڙهائڻ، بنسبت ٻين ٻولين جي تمام آسان ھوندو آهي.

صوبي بلوچستان جي ڳوٺ سني ("سئي ڪيس") کان لس ٻيلي تائين سؤ ميل ويڪري ۽ پنج سؤ ميل ڊگهي پٽي ۾ هن علائقي ۾ نه صرف بروهي بلوچ ۽ پٺاڻ قومون آباد آهن پر هت ڪيترين ئي سنڌي قومون به صدين کان آباد آهن، جن جي مادري زبان صرف سنڌي آهي. هنن قومن ۾ سيد، شيخ، سومرا، ابڙا، سيال، اعوان، ملڪ، ٻرڙا، اوستا، پنڪر، ڪوڪر، ناوڙا، هندو، ڪوپانگ، ڪمير، آرائين، ڪورائي، ڪولاچي، ماڇي، ڏرپالي، چنهوان، ڪوري، موچي، سميجا، چاچڙ، چانگ، ڏنگر، ٽنيا، سيانچ، پنهيار، پنهور، بلال، هاڙا، گولا، گهوٽا، منجهو، رڏ، بوهڙ، ريٽي، پير، نائچ، هامي، پٽي، ڪتا، جت ۽ منگي ذاتيون اچي وڃن ٿيون. انهي ڪري سنڌي ٻوليءَ جو اثر ٻين ٻولين وارن تي به آهي ۽ هو هن منڙي ٻوليءَ کي پنهنجي ٻوليءَ طور قبول ڪن ٿا.

هن علائقي جا ڪجهه حصا، جنهن ۾ نصيرآباد ضلع جي نصيرآباد سب ڊويزن جا جهٽ پٽ ۽ اوستا محمد تعلقا ۽ لس ٻيلو ضلعو ون يونٽ ختم ٿيڻ کان اڳ تقريبن ٻارهن سال سنڌ ۾

شامل هئا، جنهنڪري هن علائقي ۾ اڃان به وڌيڪ سنڌي ٻولي ۽ ثقافت جو اثر وڌندو رهيو. هن علائقي جي رهڻي ڪهڻي، اٿڻ ويهڻ، مٽي مائٽي ۽ وڻج واپار سڀڪجهه گهڻو ڪري سنڌ سان وابسته آهي، انهيءَ ڪري هتان جي ماڻهن مٿان سنڌي ٻوليءَ ۽ ثقافت جو اثر تمام گهڻو رهيو آهي، جنهن سبب هتان جا ماڻهو سنڌي ٻولي ڳالهائڻ ۾ فخر محسوس ڪندا آهن، ۽ هو پاڻ کي "سنڌي" سڏائڻ ۾ خوشي حاصل ڪندا آهن، ڇو ته هتان جي ماڻهن جا رسم رواج، شاديون مرادون ۽ رهڻي ڪهڻي سڀ سنڌين جهڙيون آهن. هتان جا ماڻهو تفريح لاءِ سنڌي نموني جي ملهه، ٻلهاڙو، ڪبڏي-ڪبڏي ۽ وانجهي راند وڏي شوق سان پسند ڪندا آهن.

Gul Hayat Institute

حبيب‌الله رحيم‌بخش مرزا

حيدرآباد جو اڳيون اوج

(قسط — ١)

حيدرآباد شهر جا رستا، بازاريون، چؤنڪ، ڳوٺ، چاڙهيون، مقام ۽ باغ.

هينئر ته سڀ شهر وڏا ٿا وڃن. ڳوٺن جي آبادي منتقل ٿيندي شهرن ۾ ٿي اچي، اهو سلسلو تقريباً ٽيهن يا چاليهن سالن کان هلندڙ آهي. اڳي ائين نه هوندو هو. اڳي جيڪو ماڻهو جتي هو، اهو اتي ئي رهڻ پسند ڪندو هو. ڏکيو سکيو هرڪو پنهنجي جنم جي جاءِ - ڳوٺ يا شهر - ۾ ئي رهڻ چاهيندو هو. ان سبب جي ڪري اڳي شهر - گهٽي ڀاڱي - وڏا ٿي ڪين هئا. جيڪي ماڻهو آتي رهندا هئا، آهي ان شهر جي آبادي هوندا هئا. آدمشماري جي وڌڻ جو فقط اهو ذريعو هو، جو ڄم ٿيندا هئا ۽ گهٽجڻ جو سبب موت، قحط، يا شهرن جي حالت ۾، وبا ۽ ٻيا اهڙا سبب هوندا هئا. جنهن کي مائگريشن يا هجرت چئجي، آن جو ڪنهن نالو به نه ٻڌو هو.

حيدرآباد ۾ ٽي ڀيرا ”پليگ“ جي بيماريءَ وبائي صورت اختيار ڪئي هئي. جنهن سبب ڪان به هن شهر جي آبادي جيتري وڌي هئي اوتري وري گهٽجي به وئي هئي، تاهم موجوده صديءَ جي شروعات ۾ هن شهر جي آدمشماري پنجهتر هزار ڪن هئي، شهر جي ايراضي به گهٽ هئي. آباد علائقا سروگهات، فقير جو پڙ، قلعو در هوندا هئا. شهر جي، يا شاهي بازار جي اولهه ۽ اوڀر طرف ٿوري ڪچي آبادي هوندي هئي. هينئر جنهن کي هيرآباد يا ٽنڊو ولي محمد ٿا چون، اهي صديءَ جي پهرين ڏهاڪي ۽ ٻئي ڏهاڪي ۾ آباد ڪيا ويا هئا. شهر جي گنجان آبادي فقط ”شاهي بازار“ تائين محدود هئي. ٻيو وري شهر جا مختلف چونڪ، پڙ ۽ محلا آباد هئا. ڪيالتو چونڪ، نهاين جو پڙ، خيرشاهه جو پڙ وغيره هن شهر جا آباد ۽ شاداب محلا هوندا هئا.

شاهي بازار کان علاوه ٻيون جيڪي بازاريون يا گهٽيون هيون، اهي ايترو اهم نه هونديون هيون. تاهم ڪا نه ڪا گهٽي، يا بازار ڪنهن نه ڪنهن سبب کان مشهور هئي، مثلاً: خاطوبندن جي گهٽي (موجوده ريشم گلي) ۾ اهڙا دڪان هئا، جي خاطوبندي ڪم

ڪندا هئا. هن صنعت کي اڄڪلهہ جي زبان ۾ ”فريم سازي“ سڏي سگهجي ٿو. خاطو بند گهٽو ڪري آرسين ۽ اهڙين ٻين شين کي ڪاٺ جي چوکٽ ۾ فٽ ڪندا هئا.

ساڳيءَ طرح، ڦٽي گرن جي گهٽيءَ ۾، جيڪا سيد ڏتل شاهہ جي مزار وٽ هئي، انهن ماڻهن جا گهر هئا، جي ڦٽيون ٺاهيندا هئا، نعل بندن جي پڙ ۾ نعل بند رهندا هئا. اهڙيءَ طرح واڍن جو پڙ، سائين جو پڙ ۽ ٻيا محلا ۽ پاڙا هئا.

جيڪڏهن وڏين ۽ اهم گهٽين يا بازارن کي ڳڻجي، ته انهن جي شروعات ب حيدراباد جي شاهي بازار کان ئي ٿي سگهي ٿي. قلعي دروازي کان شروع ڪبو ته اوپر طرف، سڀ کان پهرين ٻٽين جي گهٽي ايندي، اولهہ طرف ٺاٺارن جي گهٽي ايندي. ان طرح ترتيبوار اپرندي طرف لونگ بازار، سٽرن جي گهٽي، کهنباٽي لين ۽ فقير جي پڙ وارو چوراهو ايندو. هن هنڌ تائين، اولهہ طرف ٺاٺارن جي گهٽيءَ کان پوءِ، يتيم شاهہ جي گهٽي ۽ پوءِ ”جمن شاهہ جو پڙ“ ايندو. ان کان پوءِ ٻہ ننڍيون گهٽيون، بنام ”سونارن جون گهٽيون“ ۽ خاطو بندن جي گهٽي اچي ٿي. ان کان پوءِ ساڳيو فقير جي پڙ وارو چوراهو يا چوسول ايندو.

وڌيڪ اڳتي هلڻ سان، اوپر طرف، پهرين ”مٽڪي گهٽي“ ۽ پوءِ ”سرور جي قبي“ جي گهٽي اچي ٿي. هن هنڌ ”چونڪي گهٽيءَ جو چوراهو“ آهي، جنهن کي شهر جو مرڪز چئجي ٿو. اڃا ب اڳتي هلجي ته - اوپر واري پاسي - ”سانول شاهہ جو پڙ“ واري گهٽي، پراڻا مڇي هٽ بازار، اميرشاهہ پڙ جي گهٽي، لعلواڻي گهٽي ۽ آخر ۾، ”سوچي بازار“ آهي. ڪنهن زماني ۾ هن هنڌ شاهي بازار اچي ختم ٿيندي هئي.

جيڪڏهن فقير جي پڙ جي چوراهي کان اولهہ طرف وڃجي، ته سڀ کان پهرين پيربلاڻي گهٽي ايندي. اڄڪلهہ هن کي ”چوڙي والي گلي“ چون ٿا. ان کان پوءِ مولو پير جي گهٽي، چوڏڪي چاڙهي، ميري گهٽي، آڏواڻي گهٽي، چنديراماڻي گهٽي، دونهي واري گهٽي ۽ آخر ۾ سروگهاٽ اچي ٿو. سري گهاٽ کان پوءِ مارڪيٽ جو چوراهو اچي ٿو، وچ ۾ هڪ يا ٻہ ننڍيون گهٽيون ب آهن، پر اهي اهڙيون اهم ناهن.

مارڪيٽ واري چوراهي جي آيرندي طرف ”گاهہ مارڪيٽ“ روڊ ۽ الهندي طرف ”پڪٽ اسڪول“ وارو رستو اچي ٿو. هي سڀ شاهي بازار کان نڪرندڙ گهٽيون ۽ رستا آهن. انهن کان علاوه، ٻيون ب ڪيتريون ساريون گهٽيون ۽ گليون آهن. آهي ايتريون گهٽيون آهن ۽ ايتريون ڳنڀيل آهن، جو انهن جا فقط نالا لکي سگهبا. ڪٿان شروع ٿيون ٿين يا ڪٿي ختم ٿيون ٿين، سو ٻڌائڻ مشڪل آهي. تاهم مان چند مشهور گهٽين جا نالا لکان ٿو. طاهر بازار، گنج بخش پڙ جي گهٽي، گدواڻي محلو، هاٿيراماڻي محلو، شهواڻين جو پاڙو، پشوري پاڙو، کٽين جو پاڙو (گرونگر وٽ)، کٽين جو ويڙهو (نهاين جي پڙ وٽ)، سائين جو پاڙو، کوکرن جو پاڙو، ڪنيارن جو پاڙو، ميمڻ محلو، ٽنڊو ولي محمد، هيرآباد، منسکاڻي گهٽي، لعلواڻي گهٽي، گدواڻي گهٽي وغيره وغيره.

Gul Hayat Institute

مشهور پڙ يا چونڪ هي آهن: جمن شاهه جو پڙ، نهال شاهه جو پڙ، پرور شاهه جو پڙ، فقير جو پڙ، سانول شاهه جو پڙ، بوچالو شاهه جو پڙ، امير شاهه جو پڙ، جمال شاهه جو پڙ، خاڪي شاهه جو پڙ، خير شاهه جو پڙ، ولائت علي شاهه جو پڙ، سخيءَ وارو پڙ، ڇنيءَ جو پڙ، امام علي شاهه جو پڙ، ڪورين جو پڙ، ڪاساين جو پڙ، واڍن جو پڙ، نهائين جو پڙ، هوروالن جو پڙ، ڀرا پور، کچر پور، الهداد چنڊ جو ڳوٺ، ٽنڊو طيب، ٽنڊو آغا، ٽنڊو نوڙهو، ٽنڊو يوسف، ٽنڊو مير محمود، بلڪ ٽنڊو مير نور محمد ۽ ٽنڊو غلام حسين ۽ گدوءَ جي پرپاسي وارا ٻه - چار ڳوٺ.

حيدرآباد جو شهر چاڙهين جي ڪري مشهور آهي. هاڻي مان شهر جي ڪن چاڙهين جا نالا لکندس. جيڪڏهن قلعي دروازي کان شروع ڪجي ته اوپر طرف ڏنل شاهه جي چاڙهي، هيمو چاڙهي، نوڙهي واري چاڙهي، ڇنيل چاڙهي، سخي پير جي چاڙهي ۽ ڪاري موريءَ جي چاڙهي اچي وڃن ٿيون.

جيڪڏهن قلعي دروازي جي الهندي پاسي کان شروع ڪجي ته پهرين قدمگاهه واري چاڙهي ايندي، پوءِ هسپتال هال واري چاڙهي، پائي خان جي چاڙهي، پڪو پير چاڙهي، چاڙهي بلاول (زناني اسپتال)، بوچالو شاهه چاڙهي، چوڙڪي چاڙهي، عيدگاهه واري چاڙهي ۽ سرفراز شهيد واري چاڙهي اچي وڃن ٿيون.

حيدرآباد شهر ۾ درگاهون به ڏاڍيون آهن. هتي مان چند مشهور درگاهن ۽ مزارن جا نالا ڏيندس. شاهه محمد مڪي، سيد عبدالوهاب، پرور شاهه، نهال شاهه، سيد جمن شاهه، سيد چتن شاهه، سيد تاج محمد شاهه ”سخي“، سرفراز ڪلهوڙو، سيد گل شاهه، سيد اشرف شاهه بخاري، جڙيل شاهه، حاجي شاهه ۽ ٻيا.

حيدرآباد شهر ۾ پهرين ٽي وڏا مقام هوندا هئا. سڀ کان پراڻو ۽ وڏو قبرستان ”شهيدن جو مقام“ آهي. هيءُ ميان غلام شاهه ڪلهوڙي جي زماني کان استعمال ٿيندو اچي. ان کان پوءِ ٽنڊي آغا وارو قبرستان آهي: جنهن کي ”پراڻو مقام“ ڪري چون ٿا. ٽيون وڏو مقام ٽنڊي يوسف وارو آهي، هن کي ”نئون مقام“ ڪري چوندا آهن. انگريزن جي دور ۾ سواءِ هن وڏي مقام جي، ٻين مقامن ۾ دفن ڪرڻ ممنوع هوندو هو. اهڙو بورڊ خاص ڪري پراڻي مقام جي اڳ کان لڳل هوندو هو، پر جيئن پاڪستان قائم ٿيو، تيئن اهو بورڊ به ڪنهن پٽي اڇلائي ڇڏيو.

هنن ڇاڻن کان سواءِ حيدرآباد شهر ۾ ”گل شاهه“ وٽ به مقام هوندو هو. اهو مقام ميرن جي دور کان وٺي انگريزن جي دور تائين، مسلمان ۽ هندو، ٻئي استعمال ڪندا هئا. ان ڳالهه کان، نه ته مسلمانن کي نفرت هئي، نه وري هندن کي ئي نفرت هئي. ڪجهه پوءِ خود هندن ان تي اعتراض ڪيو ۽ ٽنڊي ولي محمد وٽ هڪ خالي پلاٽ ورتي، ان کي مسان طور

Gul Hayat Institute

استعمال ڪيو. ان ڪان پوءِ ”گل شاهه“ وارو مقام به بندش هيٺ اچي ويو. هندن جو هڪ مسان پيو به هو، جو ٽنڊي آغا جي پر ۾ سيٺ اجومل جي ڪپهه جي ڪارخاني جي ويجهو هو، اهو گهڻو اڳي بند ڪيو ويو هو.

حيدرآباد شهر سان لاڳو، چند اهڙا به محلا يا پاڙا آهن، جي بذات خود ننڍا قصبا يا ڳوٺ آهن. انهن کي به ٽنڊا ڪري چوندا آهن. هاڻي اهي ميونسپالٽيءَ جي حدن اندر اچي ويا آهن. ٽنڊن ۾، اسٽيشن لڳ ”ڪلهوڙن جو ڳوٺ“، شهر جي اپرلدي طرف ”الهداد چنڊ“ جو ڳوٺ، ٽنڊو طيب، ٽنڊو يوسف، ٽنڊو مير محمود، ٽنڊو آغا، ٽنڊو نوڙهو، ۽ ٻيا ننڍا پاڙا اچي وڃن ٿا. شهر جي الهندي طرف ٽنڊو ماهي مياڻ، ٽنڊو مير نور محمد، ٽنڊو غلام حسين، حسين آباد (گدو) ۽ دوابي جا ڳوٺ اچي وڃن ٿا. هي سڀ ڳوٺ شهر جي حدن اندر اچن ٿا، اگرچ انهن مان هر هڪ کي پنهنجي تاريخ آهي، جا ڏاڍي دلچسپ آهي. مثال طور: گدوءَ جو ڳوٺ ان لاءِ ٻڌو ويو هو، جو هتي سنڌ جو مشهور سفارتڪار ديوان گدو مل ڪابل مان واپس اچڻ مهل منزل انداز ٿيو هو. ٽنڊو ولي محمد، موجوده هند تڏهن ٻڌو ويو هو، جو اصل جاءِ تي- يعني سول لائينس ويجهو- انگريز آفيسرن جا بنگلا ٺهرائڻ مقصود هو. گدوءَ جي شهر لڳ ننڍا هڪ يا ٻه ٻيا ڳوٺ به آهن: هڪڙو ڪلهوڙن جو (ٻيو) ڳوٺ ۽ هڪ پٺاڻن جو ڳوٺ.

پراڻي حيدرآباد جي اردگرد، باغات هوندي هئي، انهيءَ ۾ اڪثر ڪري سيني ميون جا وڻ هوندا هئا. اهي گهڻو ڪري خانگي باغ هئا. بعضي ميونسپالٽي به باغ رکائيندي هئي. اڳي ميونسپل باغن ۾ به ميوي جا ئي وڻ هولدا هئا، خواهه گلن وارا وڻ به هولدا هئا. خانگي باغن ۾ سڀ ڪان وڏو ۽ مشهور باغ، افندي باغ هو. هن کي تڏهن ”تروت جو باغ“ ڪري سڏيندا هئا. ٻيو وڏو باغ، مکي پريتمداس جو باغ هو. ان ڪان علاوه هڪ ٻئي هندو مکي صاحب جو به هڪ باغ هو جو هن ”گئو شالا“ ۾ تبديل ڪيو هو. شايد مکي هرڪشنداس نالو هئس. اهو باغ پوءِ گئوشالا باغ جي نالي سان سڏجڻ لڳو هو. قليليءَ جي پرئين پاسي- ڪاري موري طرف هڪ عاليشان ۽ خوشنما باغ هو، جنهن کي ڏولڻ داس جو باغ ڪري چوندا هئا. ساڳي طرح اچي موري، قليلي پار، ان ڪان به وڌيڪ خوشنما ٻيو هڪ باغ هو جنهن کي ”سيٺ ڪريم خواجي جو باغ“ ڪري چوندا هئا. حيدرآباد جي شهرين لاءِ هي هنڌ، گهمڻ جي لحاظ ڪان بهترين باغ هئا. ميوي وارن باغن ۾، مٿين باغن ڪان علاوه ٻيا ڪيترائي باغ هئا مثلاً اسٽيشن پار، ديوان جو باغ. ڪالي روڊ تي هڪ وڏو ميوي جو باغ. ساليانو يا سرڪاري باغ، موجوده راڻي باغ، ۽ ٻيا ننڍا اڪيچار باغ.

مٿي ذڪر ڪيل باغن ڪان علاوه، هن شهر ۾ ڪيترا سارا پارڪ ۽ گلن جا باغيچا به هولدا هئا. هنن ۾ سڀ ڪان وڏو ۽ سڀ ڪان شاندار پارڪ، اسٽيشن وارو باغ هو، جنهن کي

تڏهن "راڻيءَ جو باغ" چوندا هئا. موجوده راڻي باغ کي تڏهن "سرڪاري باغ يا داس گارڊن" سڏيندا هئا. حالانڪ ڪنهن به "داس" جو هن باغ سان ڪوبه تعلق ڪونه هو. ٻيو مشهور پارڪ "شامداس پروميني‍ڊ" جي نالي سان هو، جو ڏاڍو وڏو ۽ تمام ڊگهو باغ هو. ان کان علاوه هومسٽيڊ هال، ست پٽالو باغ، پريم پارڪ ۽ ساڌو هيرانند پارڪ به سٺا گهمڻ جا هنڌ هئا. اهڙيءَ طرح حيدرآباد جي شهر ۽ آن جي آسپاس رکيي ساوڪ ۽ گلڪاري ڏسڻ ۾ ايندي هئي. ماڻهن ۾ گهمڻ جو ايترو شوق هوندو هو، جو ڪن ڪن پارڪن ۽ باغن ۾ شام جي مهل ايتري ڀيهه هوندي هئي، جو وهڻ جي جاءِ به نه ملندي هئي. خاص ڪري پريم پارڪ ۽ هومسٽيڊ هال ۾ روز شام جو ڏاڍي ڀيهه ٿيندي هئي. هڪ پارڪ گدوبندر ۾، درياهه جي ڪناري ڪان به هوندو هو، جو گرچه ننڍو هو، پر هڪ سهڻو پارڪ هو. حيدرآباد جا شوقين گاڏين ۾ چڙهي، هيءُ پارڪ ڏسڻ ايندا هئا. هن پارڪ جي ڪري گدوبندر جو شان دوبالا ٿي ٻيو هو. هڪ شاعر ته ان تي ڏاڍو سنو هڪ نظم به ڻاهيو هو:

گدوبندر گلشن ۾ بهشتڪ بهاري آهه،
ٿئي ڀيهه پارڪ ۾ گهڻي، شام جو جت روز،
ڪرسيون لڳن جنهن جي ڪپ تي، وه وه جي واري آهه.

تڏهن گدوبندر ۾، درياهه جي ڪپ تي، شام جو ڪرسيون رکيون وينديون هيون، جتي ماڻهو اچي وهندا هئا ۽ درياهه جو نظارو ڏسندا هئا.

مٿي ذڪر ڪيل پارڪ درياهه جي ڪپ تي هو. ان جي برعڪس شامداس پروميني‍ڊ ڦليلي واهه سان برابر هلندو هو، جو تقريباً هڪ ميل ڊگهو هو. هي ٻئي پارڪ هاڻي ويران ٿي ويا آهن. اگرچه انهن جا اهڃاڻ موجود آهن، پر باغ نه آهن.

حيدرآباد شهر ۾ روشني ۽ پاڻيءَ وغيره جو اڳيون بندوبست:

ويهين صديءَ جي شروعات جي وقت کان وٺي ڏسجي ته معلوم ٿيندو ته اول ته تڏهن هي شهر ايڏو وڏو نه هو، ٻيو ته ان جي اردگرد اڪثر ٻنيون ۽ ميدان هوندا هئا ۽ ٻيون نه اهي شيون يا ڳالهيون، جن کان موجوده زماني جا ماڻهو فائدو حاصل ڪري رهيا آهن، سي لازماً نه هونديون هيون. مثال طور بجلي يا اليڪٽرسٽي اچا نه پئي هئي ۽ نه وري تڏهن ڪي نل ئي لڳل هوندا هئا.

جنهن صورت ۾ موجوده دؤر جي سائنسي ايجادن سان ڪو فائدو نه ورتو ويندو هو، تنهن صورت ۾ هتي جا رستا، چوراها ۽ گهٽيون، فانوس جي روشنيءَ ۾ روشن رکيا ويندا هئا. ويهين صديءَ جو پهريون چوٿون، يعني سال ١٩٠١ع کان ١٩٢٥ع تائين ائين هوندو هو. هر روز شام جو ميونسپالٽيءَ جا ماڻهو، ڪلهي تي ڏاڪڻ ۽ هٿ ۾ گاسليٽ جو دٻو کنيون، هر فانوس جي اڳ کان اچي بيهندو هو ۽ ڏاڪڻ ڪلهي تان لاهي، فانوس جي ٿنڀ سان

چپسان ڪري، مٿي چڙهي ويندو هو. سندس ڪلهي تي پراڻي ڪپڙي جو ٽڪر رکيل هوندو هو. هو ڪپڙي سان زور سان فانوس جي شيشن کي ۽ اندر رکيل چمنيءَ کي اگهندو هو، پوءِ ٿورو گاسليٽ وجهي، وَٽ کي ٺيڪ ڪري، فانوس ٻاري، لهي ويندو هو. محلي جا ٻار، عام طرح سان، فانوس جي پر ۾، سانجهيءَ جي مهل رانديون ڪندا هئا، تان جو رات گهاٽي ٿيندي هئي، پوءِ سڀ ٻار گهرن ۾ ويندا هئا.

شاهي بازار ۾ دڪانن تي به گاسليٽ جون بتيون ٻرنديون هيون. دڪانن ۾ اهڙيون ٽي بتيون هيون، جهڙيون اڃا تائين سنڌ جي ڳوٺن ۾ ٻاريون وينديون آهن. توڙيءَ واريون بتيون هنن جي وَٽ گول سلينڊر جهڙي هوندي آهي، جنهن ڪري چئني پاسن ڏانهن هڪ جيتري روشني پوندي آهي. اهي بتيون تڏهن اهڙيون ٽِڪيون محسوس ٿينديون هيون، جو سنهو سنهو ڪم، مثلا درزي يا سوناري جو ڪم به آسانيءَ سان ٿي سگهندو هو. حيدرآباد شهر جي گهرن ۾ تڏهن لالٽين يا شمعدان ٻرندا هئا. غريب ماڻهن جي گهرن ۾ گاسليٽ جون ڪُپريون ٻرنديون هيون.

شاهي بازار جي دڪانن تي ۽ بعضي گهرن ۾ به بجاءِ بجليءَ جي فئن جي، هٿ جي ڇڪڻ جا پنکا لڳل هوندا هئا. بازار، آفيسن يا ٻين اهڙن هنڌن تي، ڪڇي ۽ ڪولهي نينگرا ”سائين پکو ڇڪايو، سائين پکو ڇڪايو“ چوندا، گهمندا ڦرندا نظر ايندا هئا. هڪ ٽڪو يا وڌ ۾ وڌ ٻه آنو ڏيو هٿن ته خوش ٿي پکو ڇڪيندا هئا. وڏين آفيسن ۾ اهو ڪم ”پنکا ڪولي“ ڪندا هئا. ڪن ڪن اسڪولن ۾ به ڇت ۾ پنکا لڳل هوندا هئا، اتي پٽيوالا يا غريب شاگرد رسي ڇڪيندا هئا. جن اسڪولن ۾ مان پڙهيو هئس، انهن مان ڪنهن ۾ به پکو لڳل نه هو.

بجلي نه هئڻ ڪري اٽي پيهڻ جون انجڻيون ۽ ڪُٽر وغيره جا ڪارخانا به هٿ سان هلايا ويندا هئا. بعضي آئل انجڻ جي ذريعي، بعضي ڪنهن وهٽ کي ٻڌي ائين ڪندا هئا. خاص ڪري ڪُٽر جا ڪارخانا، آڳ کي ٻڌي هلايا ويندا هئا. جهڙيءَ طرح سان نار ۾ يا گهاڻي ۾ آڳ ٻڌبو آهي، اهڙيءَ طرح سان ڪُٽر جي مشين ۾ ٻڌو ويندو هو.

هڪ ڳالهه کي محسوس ڪيو ويندو هو، ته تڏهن هن شهر ۾ فانوس سهائين راتين جو نه ٻاريندا هئا، فقط اونداهين ۾ ٻاريندا هئا. سهاين راتين ۾ حيدرآباد شهر جا رستا ۽ گهٽيون، چنڊ جي ٿڌي روشنيءَ ۾ مُنور ٿي ويندا هئا. تڏهن آمد رفت گهٽ هئي ۽ نه وري چوريءَ جو ڊپ هوندو هو، جنهن ڪري ميونسپالٽي بچت ڪري، فانوس فقط اونداهين راتين ۾ ٻاريندي هئي. هيءَ پَر، بجليءَ جي پوڻ ڪان پوءِ به هلندي آئي، چنانچه ورهاڱي ڪان اڳ هن شهر حيدرآباد ۾ ڪاٻه ميولسپل بجلي نه ٻرندي هئي.

ننڍي وهيءَ وارا خاص ڪري سهائين راتين ۾ ونجهوٽي يا اهڙيون ٻيون رانديون ڪندا هئا. ننڍي هوڏي اسان به چنڊ جي ٿڌي روشنيءَ ۾ رانديون ڪيون هيون. بلڪ اها روشني راند لاءِ وڌيڪ موزون سمجهي ويندي هئي. ماڻهو ڳالهيون ڪندا هئا ته اڳي هتي

Gul Hayat Institute

آڻويهين صديءَ جي آخر ۾، حيدرآباد جي گهرن ۾ ساهون رات جي مهل چانڊوڪيءَ ۾، ستاري ۽ بادلي جي ڀرت جو ڪم ڪري سگهنديون هيون. اڳ وڏا هوندا هئا. چانڊوڪيءَ جي ڪابه ڪمي ڪين هئي، سو ان مان باقاعدي ڪم ورتو ويندو هو. اڄڪلھ اهڙيءَ ڳالھ تي ڪيل ڪجي. اڄڪلھ تہ روشنيءَ ۾ بہ اهڙو ڪم، سنهو سنهو ڪم ڪري نٿو سگهجي. جي هڪ ڪلاڪ لاءِ بجلي بند ٿي ٿئي تہ ڪم تہ نهيو، بازار بہ بند ٿيو پوي ٿي. سو چانڊوڪيءَ ۾ اڄ جو ماڻهو ڪوبہ ڪم ڪري نہ سگهندو.

جيسين هن شهر جي پاڻي وغيره جي مهيا ڪرڻ جو تعلق آهي تہ پتو پيو پوي تہ انڪل سال ١٩٢٠ع ڌاري شهر ۾ باقاعدي نلن جي ذريعي پاڻي مهيا ڪيو ويندو هو. جهڙن معلوم ٿيو آهي تہ ڀهرين روزانو پنج هزار ڪئان پاڻي شهر لاءِ ڇڪيا ويندا هئا، جي ٿوري آباديءَ جي ڪري پورا ٿي ويندا هئا، بلڪ بچت هوندي هئي. جڏهن اڃا نل نہ پيا هئا، تڏهن پُراڻن طريقن سان اهو پورائو ٿيندو هو. اول تہ حيدرآباد شهر جي ڀرسان ڦليلي ڦاٽ وهندو هو. اهو تڏهن ڦاٽ هو، اڃا واھ نہ ٿيو هو. ان جو پاڻي شايد اڄي موريءَ وٽان موڙي، شهر جي اڀرندي طرف هڪ کڏ ۾ جمع ڪيو ويندو هو. ميرن واري زماني ۾ ميءَ کڏ ئي شهر جي پاڻيءَ جو واحد ذريعو هئي. انگريزن جي دور ۾ جام شوري ڪان هڪ واھ جنهن کي پوءِ نئين ڦليلي سڏيو ويو هو، ڪوٽڙي هن پراڻي ڦليليءَ ۾، رشي ڪهاٽ وٽ ملايو ويو هو. ان واھ مان هڪ ننڍي شاخ شهر ڏي رکي ويني هئي. هن شاخ جو پاڻي ڀهرين ”ڏوهڻ واھ“ ۾ کڏ ٿيندو هو، اتان اهو تازو ۽ مٺو پاڻي وڃي ”سنگت واھ“ ۾ پوندو هو. هي واھ جنهن هند هو، اتي هينئر سٽي ڪاليج ۽ ڪپڙي مارڪيٽ آهي. البت هن هند واھ جو پاڻي هڪ تلاءُ جي صورت ۾ ٿي پکڙجي ويندو هو، جنهنڪري هتي يعني جتيل چاڙهي ڪان وٺي ڪنيارن جي پاڙي تائين هڪ وڏو ۽ ويڪرو تلاءُ هوندو هو. هن کي بعضي تلاءُ نمبر ڀهريون بہ چوندا هئا. هتي شهر جا ماڻهو وهنجڻ يا ڪپڙن ڌوئڻ لاءِ ايندا هئا. ماڻهو چوندا هئا تہ جڏهن ڦليلي چڙهندي هئي ۽ سنگت واھ ڀربو هو، تڏهن شهر وارن کي خوشي ٿيندي هئي. هندو ڙالوڻ، سون جي تعداد ۾ اکو پاڻڻ يا سنان ڪرڻ يا پاڻي ڀرڻ لاءِ قطارن ۾ سنگت واھ جي ڪپ تي ڏسبيون هيون. ڪن ڪن هنڌن تي پڙجون ڀوڙيون ۾ ٺهيل هونديون هيون، جتان ماڻهو لهي تلاءُ جو پاڻي ڀريندا هئا.

سنگت واھ ڪان پوءِ اهو پاڻي تلاءَ نمبر ٻئي ۾ ايندو هو. هي تلاءُ نوڙهي واري چاڙهي واري رستي ۾ گرونگر واري رستي جي وچ ۾ هوندو هو. هن هنڌ شهر جي ڏاڪڻي پاسي وارا، فقير جي پڙ ۽ قلعي دروازي جا ماڻهو، پاڻي ڀرڻ يا وهنجڻ لاءِ ايندا هئا.

تلاءُ نمبر ٻئي ڪان پوءِ اهو پاڻي تلاءُ نمبر ٽئين ۾ ايندو هو. هي تلاءُ سيني ڪان وڏو، ويڪرو ۽ ڪشادو هوندو هو. اڃا تائين، جڏهن تہ تلاءَ ڍڪجي ويا آهن، آتي جايون

نهي ويون آهن. تڏهن به آتي جي ماڻهن يا جاين کي ”تلاءِ نمبر ٽئين جا ماڻهو يا جايون“ سڏيو ويحي ٿو. هيءُ هڪ اهم ۽ مشهور محلو آهي. سچ ته سواءِ هن محلي جي سنڌي مسلمان ٻئي ڪنهن هنڌ ايترا نه ملندا.

تلاءِ نمبر ٽئين وٽ ٻين ڪنڊن ڪڙڇ ماڻهن سان گڏ، ڪيترا سارا پکالين جا به گهر هوندا هئا. اڄا به انهن جو اولاد آتي رهندو اچي. اهي ماڻهو ڏڪڻ تي وڏيون پکالون پري، شهر وارن کي پاڻي پهچائيندا هئا. جڏهن ته تلاءُ ڏٺجي ويا هئا ۽ نل عام ٿي ويا هئا، تڏهن به اهي ماڻهو پنهنجن ڏڪڻ تي پکالون رکي، انهن ۾ نل جو پاڻي پري ماڻهن کي پهچائيندا هئا. اسان جي نندي هوندي هڪ شخص، اسان جي پاڙي ۾ ايندو هو. ڪيس هڪ سهڻو ڏڳو هوندو هو. آن تي پکال رکيل هوندي هئي. ان مان ساندارا پري، في ساندارو هڪ پئسي ۾ ڏيندو هو. اسان جي گهر ۾ تڏهن ال لڳل هو، پر ٻين گهرن وارا، جن وٽ لل لڳل نه هئا، ڪانئس پرائيندا هئا. پاڙي جا پار ڪيس ”مامو جمعو“ ڪري سڏيندا هئا.

للڪي جو پاڻي، شروع شروع ۾ فقط شهر جي ماڻهن لاءِ رکيو ويو هو. يعني حاج ڪم ۽ پيئڻ لاءِ، جو اڄا هن شهر ۾ وڏا ڪارخانا ڪين هوندا هئا. اهو پاڻي گدوءَ ڪان، درياهه مان ڇڪي، پڪي قلعي ۾ آلدو ويندو هو. هتي سرن جي نهيل هڪ ٽانڪي هوندي هئي. ان مان وڏن پائپن جي ذريعي، شهر ۾ موڪليو ويندو هو. آن ٽانڪيءَ کي، حيدرآباد جا ماڻهو ”نل“ ڪري چوندا هئا. سڀ ڪان وڏو پائيپ، جو ٽانڪيءَ مان نڪرندو هو، سو شاهي بازار ڪان ويندو هو. هاڻي ان جاءِ تي به وڏا پائيپ لڳل آهن. هڪ نندو پائيپ، قلعي ڪان اپرندي طرف گرونگر ڏي ويندو هو. ٻيو وري آلهندي طرف، گاڏي ڪاتي ڏانهن ويندو هو. ننڍا پائيپ ۽ نل هنن مان نڪرندا هئا.

جيئن ته تڏهن حيدرآباد جو شهر ايڏو وڏو نه هو، نڪو وري ڪي ڪارخانا ٺهي وڏا ويا هئا، جنهنڪري نلن جو پاڻي چوويهه ڪلاڪ پيو وهندو هو. البته اڳي پاڻيءَ ڪي ائين ضايع ڪين ڪيو ويندو هو، جنهنڪري پاڻيءَ جي اٽاٽ ڪڏهن به ڪين ٿي هئي. جهڙيءَ طرح حيدرآباد جو شهر سٺي ۽ ٿڌي هوا ڪان مشهور آهي، تهڙيءَ طرح اڳي گهٽي ۽ تازي پاڻيءَ جي ڪري به مشهور هو. هندو ماڻهو ته ائين به چوندا هئا: ”حيدرآباد جي شهر ۾ گهر گهر ۾ پئي گنگا وَهي“. اهو فقط پاڻيءَ جي گهڻائي ۽ درياهه جي مٺي، تازي ۽ سٺي پاڻيءَ جي بدولت هو.

جيترقدر معلومات ملي سگهي آهي، اوترو مان پتو پيو ٿو ته جڏهن نل پيا هئا، تڏهن هن شهر جي واسطي پهرين پنج هزار گئلن ۽ پوءِ ڏهه هزار گئلن روزانو پاڻي موڪليو ويندو هو. پوءِ جيئن جيئن شهر ترقي ڪندو ويو، آبادي وڌندي وئي، تيئن اهو وڌندو پنجاهه هزار گئلن ٿيو. ليڪن اهو به هن شهر جي لاءِ گهٽ ٿي پيو هو، جنهن لاءِ ان کي

Gul Hayat Institute

وڏائي هڪ لک ڪٺلن ڪيو ويو. اهو به هن شهر لاءِ پورو نه ٿيو. ڇاڪاڻ ته آبادي تيزيءَ سان وڌي رهي آهي. هينئر جي خبر ناهي ته روزانو ڪيترا لک گئلن پاڻيءَ جا هن شهر لاءِ موڪليا ٿا وڃن.

حيدرآباد شهر جا پوليس ٿاڻا، چنگي ناڪا، باهه وسائڻ جون جايون، عبادت جون جايون آفيسون، وغيره وغيره:

موجوده صديءَ جي شروعاتي پنجويهن سالن دوران، جڏهن حيدرآباد جو شهر گهڻو ننڍو هو، تڏهن، ڏوهن کي روڪڻ لاءِ جاءِ بجاءِ ننڍا پوليس ٿاڻا، يا چونڪيون ٺهيل هونديون هيون. پوليس جو عملو به تڏهن گهٽ هوندو هو. ننڍين پوليس چونڪين کي هاڻي ختم ڪيو ويو آهي، ۽ وڏين اسٽيشنن جي عملي جو تعداد وڌايو ويو آهي. اهڙي چونڪي اڃا تائين ڪاهي روڊ تي موجود آهي، ان کي ”چڪلو پوليس چونڪي“ چيو وڃي ٿو. انگريزن واري دور ۾، هن شهر ۾ جي مشهور پوليس چونڪيون هيون سي هي هونديون هيون:

(١) تروٽ پوليس پوسٽ. هيءَ هڪ ننڍي پوليس چونڪي يا گهاٽ هوندو هو: هتي فقط هڪ يا ٻه جمعدار، ۽ چار ڪن سپاهي مقرر هوندا هئا. هي پوسٽ گرونگر روڊ تي ۽ يونيورسٽيءَ جي بي ايڊ جي شاگردن جي هاسٽل، جي نزديڪ هئي. هينئر آتي هڪ ننڍي مسجد ٺهي آهي، جا تڏهن ناهي وئي هئي.

(٢) فقير جو پڙ پوليس اسٽيشن. هيءَ هڪ وڏو ٿاڻو هو جو بلڪل آن هنڌ هو جتي هينئر پاڄيءَ وارا وهندا آهن. هتي عموماً هڪ سينئر صوبيدار ۽ ٻه ڪن جمعدار ۽ ڪيترا سارا سپاهي مقرر هوندا هئا.

(٣) ريلوي اسٽيشن پوليس ٿاڻو. هيءَ هڪ ننڍو گهاٽ هو، ۽ اسٽيشن روڊ ۽ شاهه مڪي رستي جي سنگم تي هوندو هو. هتي اڃا تائين پوليس آفيسر ويٺل ڏسڻ ۾ ايندا آهن.

(٤) ڪنٽونمينٽ پوليس اسٽيشن. هيءُ هڪ وڏو ۽ مشهور ٿاڻو آهي. هتي ڪيترائي آفيسر هوندا آهن. اڃا تائين شهر جي هڪ اهم پوليس اسٽيشن آهي.

(٥) مارڪيٽ پوليس اسٽيشن. شهر جي سڀ کان وڌيڪ گنجان علائقي ۾ آهي. هتي هميشه سينئر پوليس آفيسر ۽ گهڻو عملو رکيو ويندو آهي.

(٦) قليلي پوليس اسٽيشن. هي به هڪ وڏو ۽ اهم پوليس ٿاڻو آهي. هن ٿاڻي جي ايراضي - رينج - سڀني کان وڏي آهي. هتي به سينئر پوليس آفيسر مقرر هوندا آهن.

(٧) حيدرآباد سٽي پوليس اسٽيشن. هي شهر جو سڀ کان وڏو ۽ مرڪزي ٿاڻو آهي. شهر جو فوجدار ۽ ٻيا وڏا پوليس آفيسر هتي مقرر هوندا آهن. اڳي هن ٿاڻي کي چاڙهي به ڪري سڏيندا هئا. انگريزن جي دور ۾، سٽي ٿاڻي تي رڳو انگريز آفيسر رکيا ويندا هئا.

Gul Hayat Institute

(٨) گدو پوليس اسٽيشن. ٿاڻو گدو شهر ۾ آهي. هيءُ به هڪ اهم ۽ پراڻي پوليس اسٽيشن آهي.

(٩) سرو گهاٽ پوليس چونڪي. هيءُ ننڍو ٿاڻو يا چونڪي آهي جا گهڻو اڳي قائم ڪئي وئي هئي. حقيقت ۾ هن چونڪيءَ جي قائم ٿيڻ ڪانپوءِ، شاهي بازار جي هن هنڌ جو نالو ”سرو گهاٽ“ پيو هو. اڄا تائين هتي ننڍا پوليس آفيسر مقرر ڪيا ويندا آهن.

مٿي ذڪر ڪيل پوليس ٿاڻن کان علاوه، هن شهر ۾، يا شهر جي آسپاس ٻيا به ننڍا ٿاڻا آهن. مانا ڊوري پوليس پوسٽ: هيءَ ننڍي چونڪي شهباز بلڊنگ جي سامهون رستي جي ٻئي طرف آهي. ان کان سواءِ پائي خان جي چاڙهيءَ وٽ به هڪ چونڪي هئي، جا هاڻي ختم ڪئي وئي آهي: هاڻي ان چونڪيءَ تي خانگي ماڻهن جو قبضو آهي.

ٿوري آباديءَ جي ڪري، تڏهن ٽريفڪ به گهٽ هوندي هئي. اڳي ڪو ورلو حادثو ٿيندو هو. تاهم ٽريفڪ کي ڪنٽرول ڪرڻ لاءِ هيٺين چوراهن تي پوليس آفيسر مقرر هوندا هئا.

(١) قلعي دروازي واري چوراهي تي. (٢) ڳاڏي کاتي وارو چوراهو، سلطان هوٽل وٽ. (٣) چوڏڪي چاڙهي، سٽي پوليس ٿاڻي وارو، چوراهو. (۴) تلڪ چاڙهيءَ جي هيٺ، سينٽ ميري اسڪول وارو چوراهو. (٥) مارڪيٽ ٽاور وارو چوراهو. (٦) فقير جي پڙ وارو نوڙهي جي چاڙهيءَ جي هيٺ جو چوراهو. (٧) اسٽيشن وٽ زميندار هوٽل جي سامهون چوراهو. هتي عموماً شام جو پنجين وڳي کان رات جو نوين تائين، ٽريفڪ کي ڪنٽرول ڪرڻ جا پوليس آفيسر بيهندا هئا. هنن آفيسرن لاءِ ڪا خاص يونيفارم ڪين هوندي هئي. اهائي ڊريس جا عام سپاهي ڍڪيندا هئا، سا هي به ڍڪيندا هئا. هاڻي سوال آهي ته اڳي جا سپاهي ڪهڙي قسم جي ڊريس ڍڪيندا هئا. ان جو جواب هي آهي: اڳي هڪ سپاهيءَ کي مٿي تي ڪاري رنگ جي ڪُلاه سان ڳاڙهو پٽڪو، ٻُت تي هڪ بشرٽ جهڙو گيڊلو، ٽنگن ۾ چڏي يا نڪرس ۽ گوڏن تي پٽيون ويڙهيل هونديون هيون. پيرن ۾ هميشه وڏو لانگ بوٽ هوندو هئس. اڳي سپاهيءَ کي چنپل نه ڏيندا هئا. سپاهيءَ جي چيلهه جي گرد هڪ چمڙي جو پٽو هوندو هو، جنهن تي سنڌس نمبر آڪريل هوندو هو. سياري ۾ هر سپاهيءَ کي هڪ وڏو ڪوٽ پرانڌي ڏنو ويندو هو. اڄ واري لباس کان اهو لباس وڌيڪ مهانڳو، شاندار ۽ سٺو هوندو هو.

جمعدار به اهڙوئي لباس ڍڪيندا هئا. وڏا آفيسر، انسپيڪٽر يا سب انسپيڪٽر عموماً خاڪي پينٽ ۽ هئٽ يا خاڪي نڪرس ۽ هئٽ پائيندا هئا. اڳي هڪ صوبيدار يا سب انسپيڪٽر کي تلوار به ڏني ويندي هئي: جا اگرچه سونهن لاءِ هوندي هئي، پر ڏاڍي پٽي لهندي هئي. صوبيدار کي هڪ پستول به ڏنو ويندو هو. حيدرآباد جو هڪ آزمودگار پوليس آفيسر آغا ڪرم علي شاهه جڏهن خاڪي پينٽ، هئٽ ۽ تلوار پائي، ڊيوٽيءَ تي ويندو هو، تڏهن اهڙو

لهندو هو جو ماڻهو کيس فقط هڪ نظر ڏسڻ لاءِ حيران ٿيندا هئا. هو ڪجهه وقت لاءِ فقير جي پڙ جو سينئر پوليس آفيسر ٿي رهيو هو.

جيسين هن شهر جو تعلق آهي، ته ائين ته معلوم ٿئي ٿو ته اڳي جتي هڪ پوليس ٿاڻو يا چونڪي هئي، اُتي پر ۾ ئي هڪ چنگي يا ناڪو به هوندو هو، حالانڪ پوءِ ڪي ناڪا ويران به ٿي ويا هئا، تاهم هن صديءَ جي پهرين چوٿائيءَ ۾ هيٺيان ناڪا هوندا هئا:

(١) راجا واري گاڏيءَ جو ناڪو. هيءُ ناڪو اسٽيشن جي پر ۾، پوليس چونڪيءَ وٽ هڪ چنگي ناڪو هو، جو سڀ کان وڏيڪ اهم ۽ مشهور هوندو هو.

(٢) گڊس ناڪو. هيءُ به اسٽيشن واريءَ ايراضيءَ ۾، پڪي قلعي جي پُٺ کان هوندو هو.

(٣) ٽلاءُ نمبر ٽيون ناڪو. هيءُ گرونگر جي سامهون هڪ وڏو ناڪو هو، جو هاڻي ويران آهي.

(٤) ٽنڊي يوسف وارو ناڪو. هيءُ ٽنڊي يوسف واري ڦاٽڪ جي اڳ کان هڪ وڏو ۽ مشهور ناڪو هو، جو اڃا تائين ٻئي هنڌ تي قائم آهي.

(٥) اڇي موريءَ وارو ناڪو. هيءُ ڦليليءَ جي ڪپ تي، اڇي موريءَ وٽ آهي.

(٦) ڪاري موريءَ وارو ناڪو. هيءُ وري ڪاري موريءَ وٽ نهر جي ڪپر تي آهي.

(٧) دوابي وارو ناڪو. هيءُ مشهور ناڪو اڳي حيدرآباد جي سول اسپتال جي پرسان هو، هاڻي ان کي ڪنهن ٻئي هنڌ منتقل ڪيو ويو آهي.

هڪ ٻيو ناڪو به هو، جو هاڻي ويران آهي. اهو شهر جي وڏي پوسٽ آفيس جي بلڪل سامهون هوندو هو. هاڻي ان هنڌ تي ريڊيو اسٽيشن آهي.

هاڻي هن شهر جي چنگي ناڪن ۾ به خاصو اضافو اچي ويو آهي. جيئن شهر وڌندو ٿو وڃي، تيئن نون نون هنڌن تي چنگيءَ جي ضرورت پوندي ٿي وڃي. انهن سان منهنجو واسطو ڪونهي، باقي جيسين پراڻن ناڪن جو تعلق آهي، ته سواءِ هڪ-ٻن ناڪن جي، ٻيا سڀ اڃا تائين ڪم ۾ ايندا رهن ٿا.

حيدرآباد شهر ۾ ميونسپالٽيءَ جي طرفان چند اسپتالون، مسافرخانا ۽ اهڙيون ڪي ٻيون عوام جي فائدي ۾ ايندڙ جايون به قائم هيون، انهن مان ڪي اڃا تائين قائم آهن ۽ ڪن جو وجود ختم آهي. مثلاً تارا چند واري اسپتال، شهر جي آپرندي طرف ۽ ڊاڪٽر لڳيءَ جي ميونسپل اسپتال، شهر جي آلهندي طرف اڃا تائين ڪم ڪري رهيون آهن. حيدرآباد جي ميونسپالٽيءَ جو قائم ڪيل، فقير جي پڙ وارو مشهور آيرويدڪ دواخانو هاڻي بند آهي. ساڳيءَ طرح پائي وسيامل جو ٺهرايل مسافرخانو (اسٽيشن لڳ) به هاڻي بند آهي، اُتي ڪو اسڪول ڪيو ويو آهي. مارڪيٽ وارو اسپتال جي مريضن جي مائٽن وارو مسافرخانو پڻ ختم ڪيو ويو آهي. گاهه مارڪيٽ وٽ، ميونسپالٽيءَ جو ٻيل خانو هاڻي هميشه لاءِ ختم ڪيو ويو آهي.

Gul Hayat Institute

حيدرآباد ميونسپالٽيءَ جون اڳي ٻن هنڌن تي باهه وسائڻ جون جايون هيون. وڏي جاءِ فقير جي پڙ وٽ، بصر-ڀاڄيءَ جي ڀڙيءَ وٽ هئي. اگرچه هن جاءِ تي پراڻي طرز جي پمپ واري باهه وسائڻ جي مشين رکيل هئي، تاهم اڳ ڪان هڪ وڏي ۽ اوچي لوهي ٿنڀ ۾ لڳل هڪ شاهي گهنڊ هوندو هو. باهه جي لڳڻ جي صورت ۾، اول اهو گهنڊ وڄايو ويندو هو ۽ ان سان گڏ مشين کي تيار ڪري، ان طرف ڏي موڪليو ويندو هو: تا ته باهه وسائي وڃي. بعد ۾ سال ١٩٢٠ع ڪان پوءِ، شهر ۾ باهه لڳڻ جي صورت ۾ گهگهو (سائرن) وڄايو ويندو هو، ليڪن پوءِ به هيءُ شاهي گهنڊ ضرور وڄائيندا هئا. اسين پنهنجي جاءِ جي ڪُڏ تان ٻيهي ڏسندا هئاسين ته اهو لوهي ٿنڀ ۽ ان جي مٿان لڳل پيتل جو شاهي گهنڊ ڏسڻ ۾ ايندا هئا. گهڻو پوءِ ان گهنڊ کي لاٿو ويو هو.

حيدرآباد ۾ هڪ ٻي به اهڙي جاءِ هئي، جنهن کي باهه وسائڻ جي جاءِ ڪري چوندا هئا. اها مارڪيٽ جي ٽاور جي پر ۾ هوندي هئي. هتي هڪ گئريج جهڙي دڪان ۾ باهه وسائڻ جي موٽر بيٺل هوندي هئي. هن موٽر جي اها خاصيت هئي، جو هن جي هلڻ ڪري پاڻي خود بخود نلڪن ۾ چڙهندو هو، جتان پوءِ باهه وسائي ويندي هئي. شايد هاڻي اتي هڪ جي بجاءِ ٻه ڪن موٽرون آهن. حيدرآباد جي ميونسپالٽيءَ جي آفيس ساڳئي هنڌ، يعني سٽي پوليس ٿاڻي وٽ هئي. ٻيون آفيسون هن طرح جون هيون:

هڪ وڏي ڪورٽ، يعني سيشن ڪورٽ. هڪ فوجداري ۽ ٻي ديواني ڪورٽ. ٻين لفظن ۾ هڪ مئجسٽريٽ جي ڪرمنل ڪورٽ ۽ ٻي سول ڪورٽ. ڪليڪٽر، ڊپٽي ڪليڪٽر، مختيارڪار، هڪ سٽي مختيارڪار، هڪ ڪورٽ آف وارڊس ۽ انڪمبرڊ اسٽيٽس ڪورٽ (جنهن کي اڻ پڙهيل ماڻهو ڪٽل ڪاٽو چوندا هئا)، لئنڊ رڪارڊ آفيس، سٽي سروي آفيس ۽ ايس-پيءَ جي آفيس وغيره وغيره.

جيسين هن شهر جي عبادت گاهن، يعني مسجدن ۽ مندرن جو تعلق آهي، ته هڪ ڳالهه قابل ذڪر آهي ته حيدرآباد ۾ تڏهن مسجدون ته ڪوڙ هيون، پر جنهن کي مندر چوندا آهن، اهي ڪي ايڪڙ ٻيڪڙ هئا، باقي ٽڪاڻا قدري هوندا هئا. منهنجيءَ راءِ ۾ مندر جو اکر بعد ۾ ٻاهران ڪٿان آيو آهي. سنڌ جي هندو شاعرن به بيا ته اهڙا ڪيترا لفظ ڪم آندا آهن، مثلاً: مڙهي يا ڏيو، وڏ ۾ وڏ ته ٽڪاڻو. دلپت چيو آهي: ”مڙهي ۽ مسجد ۾ روشن هڪ ڏيو.“ بهرحال مان هن موضوع تي ڪو اٿارٽي نه آهيان، ليڪن هن شهر ۾ اڳي هندن جون جي پوتر جايون هيون، انهن جا نالا هي آهن:

(١) ڀائي ايسرداس جو بازار وارو مشهور ٽڪاڻو. (٢) سري گهاٽ وارو ڀائي گرپت جو ٽڪاڻو. (٣) قلعي دروازي وارو ٿهلرام وارو ٽڪاڻو. (٤) شاهي بازار، جمن شاهه جي پڙ ۾ ”سوائيءَ“ جو ٽڪاڻو. (٥) گروننگر واري مشهور دربار. (٦) ڀائي ڀهلاج جي دربار، وغيره.

Gul Hayat Institute

جڏهن حيدرآباد ۾ هندستان جي مختلف علائقن مان هندو ماڻهو ڪثرت سان اچڻ لڳا هئا، تڏهن هتي جي هندن انهن کي شهر کان ٻاهر ڦليليءَ طرف ۽ قلعي جي پٺ ڏانهن شوالا ۽ مندر ٺهرائي ڏنا هئا. اهڙا مندر ته ڪافي هئا، ليڪن انهن جا پوڄاري غيرسنڌي هندو هوندا هئا. ڦليليءَ جي ڪپ تي ”لڇمي نارائڻ جو مندر“ قلعي جي پٺ طرف راڻي باغ ۾ شوالو يا ٽنڊي طيب ۾ شوالو، اهي ٻي ماڻهو سنڀاليندا هئا، جي غير سنڌي هندو هئا. انگريزن واري دور ۾ هندستان جي علائقي يو پي، راجسٿان، بمبئي وغيره مان، هندن جو ڪافي تعداد آيو هو. منهنجي خيال ۾ مندرن جو ڪلت هتي انهن آندو هو.

حيدرآباد جي قديم مسجدن ۾ هيٺيون مسجدون اهم سمجهيون وڃن ٿيون:

(۱) مير ڪرم علي خان واري مسجد، شاهي بازار سترين جي گهٽي. (۲) مائي خيريءَ جي مسجد، فقير جو پڙ. (۳) مسجد مائي شهربانو، ٻاني خان جي چاڙهيءَ جي مٿان. (۴) مسجد گل جان، ٻن قبرن ويجهو. (۵) قديم مسجد، شاهه مڪي، ڪچو قلعو. هي سڀ پراڻيون مسجدون آهن. جيڪي بعد ۾ انگريزن جي دور ۾ ٺهيون تن ۾ هيٺيون مشهور مسجدون آهن:

جامع مسجد صدر، سلاوٽ مسجد مارڪيٽ، پنورهن جي مسجد ٽنڊو ولي محمد، جاڙي مسجد شاهي بازار، زوار حسين شاهه مسجد ٽنڊو آغا، کٽين جي مسجد گرونگر وٽ، نعلبندن واري مسجد پڪو قلعو، لوهارن جي مسجد ڏٽل شاهه چاڙهي، تيورن جي مسجد اونگ بازار، واڍن جي مسجد واڍن جو پڙ، مسجد سيد محمد شاهه قاضي صالح گهٽي، گنج بخش واري مسجد فقير جو پڙ، گنج بخش جي گهٽي، نهاين جي پڙ واريون ٻه مسجدون، ڪاهي روڊ تي ٻه مسجدون، چتن شاهه جي مسجد، ميمڻ جي مسجد، مسجد پير مکي، مسجد شاهه عبدالوهاب، مسجد سيٺ حافظ نهال شاهه جو پڙ وغيره وغيره.

انهن مسجدن کان علاوه ٻيون به ڪيتريون مسجدون آهن، سڀ نالا ڏيئي نٿا سگهجن. تاهم هي اهي مسجدون آهن، جي پاڪستان جي ٺهڻ کان اڳ جون آهن، يعني تڏهن جون آهن، جڏهن جو احوال لکي رهيو آهيان. قيام پاڪستان کان پوءِ هن شهر ۾ اهڙيون ته گهڻيون مسجدون ٺهيون آهن جو انهن جا نالا يا انهن جي ڪٿ ڪرڻ ڪم آهي. اسان جو مقصد فقط انگريزن واري زماني جي وڏين مسجدن سان آهي.

حيدرآباد جي ماڻهن جي پوشاڪ بابت:

انگريزن واري دور ۾، هن شهر جا هندو ڪافي ترقي ڪري ويا هئا. هو بلڪل ماڊرنائيزڊ ٿي ويا هئا. نتيجو اهو نڪتو ته پڙهيل هندو ماڻهو پلي ته هڪ هٽ واڻي جو پٽ هجي، ان دور ۾ ڪڏهن ڪڏهن انگريزي لباس، هٽ ۽ پينٽ به ڏڪيندو هو. هندو عامل ته هونءَ ئي ٻئي جي تقليد ڪرڻ جا هوشيار هئا، سي بلڪل انگريز لڳندا هئا. فقط وڏي عمر وارا

هندو، خصوصاً پائيبند پنهنجي پراڻي پوشاڪ پائيندا هئا. عاملن جا به بزرگ ماڻهو، اگرچ انگريزي ڪپڙا ڍڪيندا هئا، تاهم غلاميءَ جو ٽوپلو نه پائيندا هئا. مثال طور ديوان سنتداس هميشه ٽوپي ڍڪيندو هو، حالانڪ هڪ سوٽيڊ بوٽيڊ ماڻهو هو. هن شخص جي نالي سان اڃا تائين هيرآباد وارو "جيل روڊ" سڏجي ٿو. اسان جو پرنسپال مسٽر ايس. ايچ. پارواڻي به ساڳيءَ طرح ڪاري ٽوپي ڍڪيندو هو.

عاملن ڪان پوءِ حيدرآباد جي هندن ۾ پائيبندن جو نالو اچي ٿو. پائيبند ماڻهو عموماً ڏنوان پرش هوندا آهن. هو ڊگهو ڪوٽ، ڌوتي ۽ مٿي تي اڇي پڳ پائيندا آهن. بعضي پڳ جي بدران آڇي بخمل جي ٽوپي به پائين. مکي بگومل، جو حيدرآباد جي هندن جو پريومڙس جو، هميشه اهڙي ٽوپي ۽ پانجاسو پائيندو هو. مکي صاحب کي ڪڏهن به ڌوتي پائيندي نه ڏٺو ويو هو. مکي سينگهراج مل يا پائي ديولداس به ساڳيا اهڙا ڪپڙا ڍڪيندا هئا.

جيسين زالن جي پوشاڪ جو تعلق آهي ته مان ائين چوندس ته اسان جي ننڍي هوندي، يعني هن صديءَ جي شروعات ۾، هندو عورتون پوتي، چولو ۽ سٿڻ ڍڪينديون هيون. پائجامي کي هندو سٿڻ ئي چوندا آهن. ليڪن هندن جي زالن جا پانجاما ننڍي پانچي وارا ۽ بعضي پيرت سان پريل هوندا هئا. پيرت ۾ گهڻو ڪري بادلي يا ستاري جو ڪم هوندو هو. اڳي هندو عورتون گهر مان ٻاهر نڪرڻ مهل، مٿان پٺي جي اڇي چادر ويڙهي، شام جي وقت نڪرنديون هيون. ڪنهن ڀاءُ برادر جي گهر مان ليٿو پائي، ڏيئي پرٺي ڪان اڳ واپس پنهنجي گهر اچي وينديون هيون. مايون عموماً منهن ويڙهي فقط اکڙي ڪيدي پوءِ ٻاهر اينديون هيون. اکڙيءَ جي پرَ، ته گهڻو اڳي، اوچ ذات هندن جي عامل فرقي ۾ به هئي، پر بعد ۾ رڳو هندو پائيبندن جون مايون اکڙي ڪڍنديون هيون. شروع شروع ۾ هندن جي زالن ۾ ساڙهي پائڻ جو رواج بلڪل نه هو. عاملن جون زالون به ساڙهي ڪين ڍڪينديون هيون، ليڪن بعد ۾ انهن اهو فئشن اختيار ڪيو هو. هن فئشن جي ته شروعات عاملن ڪان ٿي هئي. گهڻو پوءِ پين هندن، پائيبندن وغيره ساڙهي کي اختيار ڪيو هو.

عاملن جون عورتون عموماً اهڙيون ساڙهيون ڍڪينديون هيون جن تي ڪو گل يا ڇيٽ وغيره نه هوندو هو. اهي ساڙهين کي باردر به نه هڻائينديون هيون. سادگي سندن ورثو هئي. پر عامل عورتن جي ساڙهيءَ پائڻ جو ڍنگ اهڙو اعليٰ هوندو هو، جو ڏاڍيون خوبصورت پيون لڳنديون هيون. حيدرآباد جا عامل، مرد خواه مايون، ڏاڍا حسين، ذهين ۽ فئشن وارا هوندا هئا. انهن جي ئي ڪري هن شهر کي تڏهن "سند جو پئرس" ڪري چوندا هئا.

ساڙهيون پائڻ ڪان پوءِ انهن وري وار ڪترائڻ به شروع ڪيا هئا، ۽ مٿا اگهاڙا رکنديون هيون. پر هڪ ڳالهه سندن خاص خوبي هئي، جو هو پنهنجين ساڙهين جون ڪوٽيون (بلائوسز) هميشه فل سائيز رکنديون هيون. اڄڪلهه وانگر پيٽ اگهاڙو ڪري ٻاهر نه نڪرنديون هيون.

ساڙهيون پوءِ حيدرآباد جي هندو پائيبندن جي زالن به پائڻ اختيار ڪيون هيون. هن قوم ۾ پئسو نسبتاً وڌيڪ هوندو آهي، سو آهي اڇيون ۽ گهٽي پرت واريون ساڙهيون پائينديون هيون. بعضي انهن جي ساڙهين تي بادلي ۽ ستاري جو ڪم به ٿيل هوندو هو ۽ انهن جا بارڊر به وڏا هوندا هئا. پائيبندن جون زالون ساڙهي پائي، مٿو ڍڪي ٻاهر نڪرنديون هيون: پر، عاملن جون زالون مٿو اگهاڙو ڪري هلنديون هيون. اگرچه پنهي کي پيٽ ڪجي، ته پائيبندن جون زالون ساديون سوديون، ٿوري فئشن واريون، مايون هيون. گهرن کان ٻاهر عموماً گهٽ نڪرنديون هيون: عامل عورتن تڏهوڪو نوڪريون ڪرڻ شروع ڪري ڇڏيون هيون. هو گهڻو ڪري يا ته اسڪول ٽيچر يا ته ڊاڪٽر هونديون هيون. منهنجيءَ راءِ ۾، سڄي براعظم ۾، اهڙي ذهين يا خوبصورت قوم ٻي ڪا به نه هوندي، جهڙي حيدرآباد جي عامل قوم هئي. البت ڪن هندن ۽ خطن ۾ مثلاً پنجاب ۾ خوبصورتي آهي، پر آتي نزاڪت اڻلڀ آهي. بمبئي ۽ هندستان جي ٻين صوبن ۾ اتي جي زالن ۾ اگرچه نفاست آهي، ليڪن حُسن ناهي. ان جي برعڪس حيدرآباد جي عاملن ۾ اهي ٻئي گڻ موجود هئا. هرعامل شخص هر لحاظ کان حسين ۽ خوش پوش هوندو هو.

جيسين پائيبندن جي عورتن جو تعلق آهي، ته اهي منهنجيءَ راءِ ۾، سنڌ ۾ مقيم ڪاٺياواڙي قوم جي عورتن جهڙيون هيون. صورت ۾ به ۽ ڪردار ۾ به. ٻنهي قسمن جي ماين جا منهن ويڪرا، اکيون وڏيون، پيشانيون ڪشاديون، بت ۾ نسبتاً پريل هونديون آهن.

ننڍي عمر جي نينگرن کي، هندو ماڻهو پائجامو ۽ قميص پهرائيندا هئا. ليڪن مٿي تي ٽوپي ۽ پير ۾ جتي پائڻ هڪ لازمي ڳالهه هئي. بلڪ اسڪول ۾ وڃڻ مهل ڪوٽ به ڍڪيندا هئا. بعد ۾، هندو نينگرن نڪرس پائڻ شروع ڪيون ۽ مٿا به اگهاڙا ڪيا. هاءِ اسڪول جي سطح تي بعضي پينٽ به پائيندا هئا. ڪانگريس تحريڪ جي اثر هيٺ، بعضي مٿي تي گانڌي ٽوپي به ڍڪيندا هئا: يا ڪاري ولائتي بخمل جي ٽوپي استعمال ڪندا هئا.

هندن جون نياڻيون، عموماً، پٽي سان پائجامو ۽ چولو، يا وري فراڪ پائينديون هيون. جنهن کي اسين پائجامو چئون ٿا، هندو آن کي سُٿڻ چوندا هئا. تمام ننڍي هوندي، مان ڏسندو هئس، ته هندو نينگريون عاملن ۽ پائيبندن جون، مٿي تي هلڪي، ڪاري ٽوپي به پائينديون هيون. اها ٽوپي بخمل جي هوندي هئي، مٿس موتين جي مڙهت جو سهڻو ڪم ٿيل هوندو هو. وارن تي ٽوپي ڏاڍي پئي نهندي هئي. گهڻو پوءِ انهن مٿو اگهاڙو ڪيو.

هاڻي مان هن شهر جي مسلمانن جي لباس جو ذڪر ڪندس. مسلمان مرد تڏهن مٿي تي سنڌي پٽڪو، جهولدار سلوار، ڊگهي قميص يا ڀاسي تي ڳچيءَ سان پهراڻ ڍڪيندا هئا. غريب توڙي امير جو لباس تقريباً ساڳيو هو. وڏ ۾ وڏ، ته امير ماڻهو مٿان ڊگهو ڪوٽ يا پيرن ۾ ولائتي بوٽ پائيندا هئا. رفتي رفتي، ڊگهي قميص جي بدران ننڍي قميص يا شرٽ، ۽

پٽڪي جي جاءِ تي "ترڪي ٽوپي" پائڻ لڳا. تڏهن ترڪي ٽوپيءَ جو جنون سڄي برِاعظم ۾ ڦهليل هو. شايد انگريز جي ٽوپلي کان نفرت ڪري، مسلمانن هيءَ ٽوپي اختيار ڪئي هجي، بهرحال، ٻار کان ٻڍي ۽ پڙهيل کان اڻپڙهيل تائين، پوءِ هرفرد اها استعمال ڪرڻ لڳو هو. ساڳئي وقت، حيدرآباد جا مسلمان، سلوار به گهٽائي، ته تختي يا وڏ ۾ وڏ چو تختي پائڻ لڳا. مسلمانن جا نينگر به سلوار، قميص ۽ ترڪي ٽوپي پائيندا هئا. اسين ننڍي هوندي سلوار جي بدران پائجاما ڍڪيندا هئاسين. ان زماني ۾ ڪوٽ ٽوپيءَ کان سواءِ، ڇوڪرا به گهر کان ٻاهر ڪين نڪرندا هئا. مون کي ياد آهي اسين نولراءِ هيرانند اڪيڊميءَ ۾ پڙهندا هئاسين. گرمين جا ڏينهن هوندا هئا. ماستر صاحب ۽ شاگرد، ڪوٽ ٽوپين سان ڪلاس ۾ ايندا هئا. ٻلي ته پگهر پيو نڪري. ڪوٽ يا ٽوپيءَ جي لاهڻ جي ڪنهن کي به اجازت ڪين هئي. گهڻو پوءِ، تقريباً سال ١٩٣٠ع ۾ انهن يعني مسلمانن سوٽ پائڻ شروع ڪيا. پڙهيل مسلمان اگرچه سوٽ پائيندا هئا، ته به مٿي تي اهائي مسلمانڪي ٽوپي (ترڪي ڪيپ) ڍڪيندا هئا، جيئن خبر پوي ته هو ڪير آهن. ان جي برعڪس پڙهيل هندو، يا مٿو اگهاڙو رکندا هئا، يا هٽ پائيندا هئا. ڪي ڪي هندو سوٽ تي به گانڌي ٽوپي پائيندا هئا.

جيستائين مسلمانن جي زالن جو تعلق آهي، ته مان چوندس ته گهڻو اڳي اهي سُوسيءَ جي سٿڻ، چوڙيواري، چولو ۽ رئو ڍڪينديون هيون. پيرن ۾ ٺونرواريون سنڌي جتيون پائينديون هيون. بعد ۾ سوسيءَ جي بدران ٻئي ڪپڙي، مثلا ساٽين ۽ پاپلين، وغيره جون سٿڻون ۽ سنڌي چولي جي بدران، جپان جا ٺاهيل اڳا ڍڪينديون هيون. اڄ جو فئشن ڪنهن زماني ۾ ڏاڍو گهڻو هو. هن قسم جي چولي جو اڳ پريل هوندو آهي. اڄا تائين حيدرآباد ۾ مقيم سنڌي پشوري ساڻهن جون مايون اڳا ڍڪينديون آهن.

رفتي رفتي، مسلمانن جي زالن ۾ ٻين قسمن جي ڪپڙن جو رواج پيو. مثلا سٽيءَ يا ريشم ۽ سٽيءَ جي ملاوٽ جي ڪپڙي، جهڙو دل کي پياس، پائڻ جو رواج ٿيو. ان سان گڏ سوسيءَ جي سوڙهي سٿڻ جي جاءِ تي وڏي پائنچي واري سلوار جو رواج ٿيو: ويڪري پانچي واري سلوار کي "علي ڳڙهه سلوار" ڪري چوندا هئا. پاڪستان جي قيام ٿورو اڳ، حيدرآباد جي مسلمان عورتن ۾ ساڙهيءَ جو به رواج پئجي چڪو هو. سنڌي ٺونرواري جتيءَ جي بدران انگريزي سئنڊل مقبول ٿي چڪا هئا. مگر هي سڀ جنسار گهر جي چوديواريءَ جي اندر هوندو هو. ٻاهر نڪرڻ مهل سخت پردو رکڻو پوندو هو. ڪن ڪن خاندانن جون مايون، جڏهن ٻاهر نڪرنديون هيون تڏهن گاڏين کي چادرن يا ڪيسن سان بند ڪري ٻلانڌ سوٽلن سان ٻڌي سوگها ڪري، پوءِ انهن کي اندر ويهاريو ويندو هو.

حيدرآباد جي شاهي بازار ۾ ڪابه عورت ڏسڻ ۾ نه ايندي هئي. هندو زالون ٿي بازار ۾ پرورلي ڏسڻ ۾ اينديون هيون، سو مسلمانن جي زالن جي نڪرڻ جو سوال ئي نٿو ٿئي.

Gul Hayat Institute

البته اهڙيون زالون، جن کي ضرورت پاھر نڪرڻ تي مجبور ڪيو هجي، مثلا دايون، تہ آهي بہ رئي جي مٿان چادر ۽ پين ڪپڙن سان گڏ پيشگير پائي، پوشيديون ٿي، پوءِ ٻاهر نڪرنديون هيون. اهڙيون زالون بہ منهن تي ”روءِ بند“ رکي پوءِ نڪرنديون هيون.

حيدرآباد جي مسلمانن جي زالن ۾ ”ڪاري چادريءَ“ جو رواج اڃا نہ پيو هو، تاهم ننڍي تهيءَ جي زالن ۾ اڃو، پٺي جو ٻرقعو مروج ٿي چڪو هو. جيئن تہ برقعو اصل ۾ سنڌ کان ٻاهران آيل هو، تنهن ڪري ان کي ”پشوري ٻرقعو“ ڪري چوندا هئا. موجوده ٻرقعو جنهن کي فقط چادري چئجي، گهڻو پوءِ مروج ٿيو هو. تاهم چادريءَ وارو ٻرقعو بہ هن شهر ۾ ورهاڱي کان گهڻو اڳ مقبول ٿي چڪو هو.

حيدرآباد جا هندو، انهن جون ذاتيون، فرقا ۽ عبادت ڪرڻ جو طريقو.

حيدرآباد جي هندن ۾ اگرچہ ڪيتريون ذاتيون هيون، تاهم انهن ۾ مکيہ فرقا يا ٽولا فقط ٻہ هئا: هڪڙا ”عامل“ ۽ ٻيا ”ڀائيبند“. ٻيا ٽولا يا فرقا ايتري قدر اهم نہ هئا. هي ٻئي ڇڙ سنڌي ماڻهو هئا. ٻيون هندو قومون يا فرقا عموماً هندستان جي ٻين خطن مان اچي حيدرآباد ۾ آباد ٿيا هئا. مثلا ڀيل، ڪولهي، سوچي وغيره، جن کي هتي جا هندو پاڻ کان گهٽ سمجهندا هئا. ڪم از ڪم آهي ڏاريا هئا، سواءِ جيسلميري برهمڻ جي، جي خود ٻاهران آيا هئا. ٻين سڀني کي هندو عامل خواه ڀائيبند ڏاريا ڪري، پاڻ کان گهٽ سمجهندا هئا.

جيستائين سنڌي عامل قوم جو تعلق آهي، تہ مان چوندس تہ هيءَ قوم پڙهيل، مهذب ۽ ترقي يافتہ هئي. هندو قوم جي سڄي انٽيليجنشيا عاملن تي مشتمل هوندي هئي. ڪم از ڪم ڪلهوڙن جي زماني کان وٺي، حيدرآباد جا عامل، اعليٰ عهدن تي فائز هئا. عاملن ۾ حيدرآباد جا آڏواڻي ۽ گدواڻي سر فهرست سمجهيا وڃن ٿا. انهن کان علاوه ٻيا بہ ڪيترا ئي عامل خاندان آهن: شهاڻي، لعلواڻي، چنديراماڻي وغيره. عاملن جو هڪ فرقو اهڙو بہ آهي، جيڪي ڇڙ حيدرابادي نہ آهن، انهن کي هو ”ساهتا عامل“ ڪري سڏيندا آهن. حيدرآباد وارا پاڻ کي ”خدابادي عامل“ سڏائيندا آهن.

جيستائين ڀائيبند ماڻهن جو تعلق آهي، تہ ٿلهي ليکي ائين آهي تہ جيڪڏهن عامل سرڪاري ملازمت ڪرڻ ۽ ٻين وڏين پروفيشنس، مثلا ڊاڪٽري، انجنيئرنگ ۽ پروفيسرشپ ۾ ڪامياب هوندا هئا تہ ڀائيبند وري بزنيس، انڊسٽري ۽ ڪارخانيداريءَ ۾ ڪامياب هوندا هئا. ان ۾ ڪو شڪ ڪونهي تہ حيدرآباد جا ڀائيبند ڀهرين ننڍا دڪاندار هئا، پر بعد ۾ هو ترقي ڪري وڃي ڪارخانيدار ٿيا هئا. تاهم پئسي گڏ ڪرڻ ۽ مادي ترقي ڪرڻ ۾ برِ اعظم جي ڪنهن بہ واپاري قوم کان پوئتي نہ هئا. سنڌ ورڪ وارو واپار، جيڪو ڀهرين ننگرٺٽي جي ميمڻن ۽ حيدرآباد جي حافظن جو ورثو هو، ان کي بعد ۾ هتي جي ڀائيبندن ئي سنڀاليو ۽ ان کي عروج تي آندو. ڀائي پوهومل ۽ ڀائي ڪيئومل، جن جا نالا سنڌ ورڪ جي مشهور پيشي سان وابستہ آهن، حيدرآباد جا ئي هئا.

پائيبندن ۾ ايتريون گهڻيون ذاتيون ۽ اکهيون آهن، جو انهن جو حساب ڪرڻ ڏکيو آهي. هر شخص پنهنجي وڏي ڏاڏي جي نالي سان پاڻ کي سڏائيندو آهي. تاراچند جو اولاد خود کي تاراچنداڻي ۽ توپڻ مل جو اولاد خود کي توپڻملاڻي سڏائيندو آهي. هنن ۾ ٻه چند حيدرآباد جا پائيبند پاڻ کي آتم سمجهندا آهن، ٻين کي هن قسم جي نالن سان سڏيندا آهن: مثلاً گهچپراڻي پائيبند يا ميرپوري پائيبند وغيره.

پائيبندن کان پوءِ حيدرآباد جي هندن ۾ "وانهن" جو نالو آهي. وانهان ٻـ دڪانداري ڪندا هئا، ليڪن هو غريباڻا ڌنڌا ڪندا هئا. جهڙوڪ ڏوڏيءَ جو يا پيگهڙن وڪڻڻ جو ڌنڌو ڪن. هي البته گهڻ مهذب ۽ سنساڻي قوم آهي. هنن جو عقيدو ماڻهن ۾ جنن وغيره جي واسي ۾ ڏاڍو مضبوط هوندو آهي. عام هندو چرچي ۾ وانهن کي "جنن جو اولاد" ڪري سڏيندا آهن.

سنڌي هندن ۾ ٻيون ٻـ قومون آهن، جهڙوڪ: سونارا. هنن جي باري ۾ خود هندو چوندا آهن ته اهي "شودر" آهن، "وئش" نه آهن.

هندن ۾ سڀ کان آتم، سندن عقيدي موجب برهمڻ يا ٻانيڻ آهن. هنن کي هندو ڏاڍي عزت ڏيندا آهن. واضح هجي ته حيدرآباد جي برهمڻن ۾ ٻـ مکيه ٽولا آهن: هڪڙا نيچ سنڌي ۽ ٻيا اهي، جي هندستان کان آيا هئا. نيچ سنڌي برهمڻ کي "سارسوت"، ۽ غير سنڌي برهمڻ کي "پشرڪرڻا" ڪري سڏيندا آهن. پشرڪرڻا يا پوڪرڻا، اڪثر ڪري مارواڙ ۽ راجستان جي ٻين خطن مان آيا هئا. سنڌ ۾ رهڻ ڪري ۽ سنڌين سان لهه وچڙ ڪري، اهي ٻه خود کي سنڌي سڏائيندا هئا، ليڪن اها ڳالهه سندن کاڌي وغيره مان ظاهر ٿيندي هئي. مثلاً سارسوت برهمڻ ماس مڇي ٻه کائيندا هئا، پر پشڪرڻا فقط دال ڀاڄيءَ تي گذران ڪندا هئا. سارسوت برهمڻن ۾ ٿوريون نکون يا پاڙا آهن. "سيت پال" سڀني نکن ۾ برک آهي. پشڪرڻن ۾ انيڪ نکون آهن، مثال طور: اوجها، پٽيا، ٻوڏا، جوشي، ڪيوليا ۽ ماپارا.

مٿي ذڪر ڪيل سنڌي هندن جون قومون پاڻ کي اوچ يا مٿاهون تصور ڪنديون آهن. پهرين برهمڻ ۽ پوءِ عامل، جن جو ڪم ڌرم ۽ تعليم سان آهي ۽ بعد ۾ پائيبند آهن. ان کان پوءِ وانهان ۽ سونارا. سواءِ پشڪرڻن جي، ٻيا سڀ نيچ سنڌي آهن.

Gul Hayat Institute

آهي هندو، جي سنڌ ۾ هندستان کان آيا هئا، اهي ٻه هن شهر ۾ ڪافي تعداد ۾ هئا. انهن ۾ ڪولهي، ڀيل، سوچي، مينگهواڙ سوايا آهن. انهن جون ٻوليون ٻـ پنهنجيون آهن، تاهم سنڌي ٻه ڳالهائيندا آهن. حيدرآباد ۾ هڪ غريب هندو قوم رهندي آهي، جي ٻڙها يا گرگلا سڏجن ٿا. هي ٻه اصل ۾ غيرسنڌي آهن. مسڪين ماڻهو آهن.

جيسين پوشاڪ يا خوراڪ جو تعلق آهي، ته مان چوندس ته حيدرآباد جا عامل ڪپڙي لٽي ۽ خوراڪ ۾ بلڪل انگريز آهن. گوشت وغيره خوب کائين. ٻين هندن جي برعڪس،

ڌوتي کي نفرت سان ڏسن. سچ تہ عامل ماڻهوءَ کي ڌوتي پائڻ بہ نہ ايندي آهي. وڏيءَ عمر وارا عامل سلوار، مٿي تي ميراٽي ٽوپي وغيره ڍڪيندا هئا.

پاڻيبند گهڻو ڪري ڌوتي، ڊگهو ڪوٽ، مٿي تي پڳ رکن. سنڌن ڪاڌو سواءِ وڏي گوشت جي ساڳيو مسلمانڪو هوندو آهي. انهن جي برعڪس برهمڻ ۽ ٻيون ڪي هندون قومون، مثلاً ڀاٽيا، گوشت وغيره ڪي هٿ بہ ڪين لائيندا آهن، ويشنو ماڻهو هوندا آهن. برهمڻ مٿي تي ڳاڙهي رنگ جي پڳ ۽ پيشانيءَ تي سنڌور جو تلڪ هڻي، پوءِ ٻاهر نڪرندا آهن. نوجوان يا پڙهيل برهمڻ انگريزي ڪپڙا بہ ڍڪين.

مذهب جي لحاظ کان مٿيان سڀ فرقا هندو آهن، ليڪن حيدرآباد جا عامل نہ تہ هندن جي مندرن ۾ وڃن، نہ وري ڪي منسا رکن. عامل عموماً صوفي هوندا اهن. هو الله تعاليٰ جي هيڪڙائي ۾ يقين رکندا آهن. البت سِک ڌرم جو مٿن گهڻو اثر پيل آهي. عاملن جا نالا بہ مسلمانن جي نالن جهڙا يا انهن جي نالن جي ويجهو هوندا اهن. مثلاً ولي رام، عالم چند، حشمت راءِ وغيره. بعضي پاڻيبندن جا بہ اهڙا نالا هوندا آهن، مگر هنن جي نالن پويان هميشه ”مل“ يا ”داس“ لکيو ويندو آهي. مثال طور: راموسل، ڌرمداس وغيره. هي ماڻهو مندرن ۽ ٽڪاڻن ۾ مٿو ٽيڪين. منجهن ٻيون رسمون بہ اهن، مثلاً اکو پاڻ وغيره. منهنجيءَ راءِ ۾ سواءِ رامائڻ يا مهاڀارت جي علم جي، هنهنجي ڌرم جي ٻي معلومات عام هندن ۾ خير ڪا هوندي آهي.

جيسين برهمڻن جو تعلق آهي، تہ انهن جو تہ ڌنڌوئي آهي ڌرم جي معلومات حاصل ڪري ٻين تائين پهچائڻ، سي ڌرم سان بخوبي واقف هوندا آهن. هنن کي هندو ڌرم جا ٽنيا ڪوئي سکهجي ٿو. برهمڻ لوڪ عام طرح سان هندن جي ٽڪاڻن ۾ نہ ويندا آهن، انهن جا مندر آهن جي الڳ ٿين ٿا، البت هاڻي آهستي آهستي ٽڪاڻن ۾ بہ مندرن وارا بت اچي ويا آهن، جنهنڪري هندن جي پوڄا جي جاين ۾ هرقسم جا بت ڏسبا آهن.

عام طرح سان هندن جي مندرن ۾ هيٺيان بت هوندا آهن:

رام جندر جو بت يا مورتي، ان سان گڏ سيتا ماتا ۽ لڇمڻ جي مورتي.

ڪرشن مهراج جي مورتي، اڪيلو ۽ هٿ ۾ بنسري يا گوپين سان گڏ.

رامچندر جي مورتيءَ سان گڏ بعضي هنومان جي مورتي بہ هوندي آهي. بعضي هنومان اڪيلو هوندو آهي. ان کان سواءِ مهاديو يعني شِوَ مهاراج جي مورتي ۽ شوَ جو لنگ هوندو آهي. بعضي گڻيش مهاراج جي مورتي بہ رکيل هوندي آهي.

هندن جا ڪي مندر الڳ بہ هوندا آهن. مثلاً ڪالي ديويءَ جو مندر، ان ۾ فقط ڪاليءَ جو مجسمو ٻيٺل هوندو آهي. شوالي، يعني شو جي مندر جي اڳيان در وٽ، عموماً ڳانءِ جو بت ويٺل رکيو ويندو آهي. هاڻي تہ شوالن ۾ شوَ جي مورتيءَ کان سواءِ ٻيا بت بہ رکيا ٿا وڃن.

Gul Hayat Institute

هندن جي عبادت جو طريقو اهو اهي جو هو بت يا مورتيءَ جي اڳيان بيهي مٿو ٽيڪيندا آهن. بعضي اتي بيهي ڀڄن به ڳائيندا آهن. يا ته فقط "جئي، جئي" چوندا آهن. هڪ مورتيءَ جي ان طرح پوڄا ڪري، پوءِ ٻئي بت يا مورتيءَ جي اڳيان نمن. هندو پنهنجن ٻتن کي ڀڳوان چون، يا ٺڪر ڪري سڏيندا آهن. انهن جي اڳيان روئين، اکيون اگهن ۽ پنهنجيون مرادون پيش ڪن.

سک پنٿ جي اثر هيٺ هندن پاڻ پوڄا لاءِ مندرن کان علاوه درٻاريون به قائم ڪيون هيون. درٻار ۾ فقط گرنٿ صاحب جو آچاوڻ ٿيندو آهي. گرنٿ صاحب تي ٽيڪا ٿيندي آهي. اهڙين درٻارن ۾، حيدرآباد جي مشهور درٻار گرونگر آهي. نالي مان ئي ظاهر آهي ته اتي گرونانڪ بابا صاحب جي تعليم جوئي پرچار ٿيندو هوندو. ان ۾ ڪو شڪ ناهي ته ائين به ٿيندو آهي، پر بعضي هن ساڳئي درٻار ۾ يوپي ۽ ٻين هندستان جي علائقن جا پنڊت رامائڻ به پڙهندا هئا، ڪُجا درٻار، ڪُجا رامائڻ؟

مندرن، ٽڪاڻن، شوالن وغيره ۾ جيترو تعداد هندو مردن جو ويندو آهي، اوترو بلڪ وڌيڪ تعداد هندو ماين جو به ويندو آهي. هندو مايون ڏاڍيون ڌرماتما هونديون آهن. ڪي هندو ماڻهو پنهنجيءَ پوڄا پاٺ ۾ ڏاڍا پابند هوندا آهن. پر نوجوان طبقو ۽ انگريزي تعليم يافته جوان مندرن ۾ گهٽ ويندا آهن. جيئن مسلمانن جا نوجوان مسجدن ۾ وڃڻ کان نٽائيندا آهن، تيئن انهن جو نوعمر طبقو به عموماً مندرن ۽ درٻارن ۾ وڃڻ کان نٽائيندو آهي.

حيدرآباد جي هندن ۾ مختلف پنٿ ۽ ڪي تحريڪون.

سواءِ برهمڻن جي باقي عام هندن عاملن، ڀائيبندن وغيره ۾ "سک پنٿ" جو اثر ڪافي معلوم ٿيندو آهي. ڪيترا هندو قسم کڻڻ مهل ڀڳوان جو قسم نه، پر گروءَ جو سنهن ڪري چوندا هئا. سڄي سنڌ جي هندن تي عام طرح ۽ حيدرآباد جي هندن تي خاص طرح گرو صاحب جي سکيا جو اثر هوندو هو. ڪيترائي هندو سک ٿيا هئا. پيا جي سک نه ٿيا هئا، ته به سندن نالن وغيره مان پتو پوندو هو، ته مٿن ان پنٿ جو اثر هو. اسان جي اسڪول جو پرنسپال مسٽر رام سنگهه هڪ آڏواڻي عامل هو، پر سندس نالو خواه عقيدو سکن وارو هو. منسُڪاڻين جي سڄي آکهه سک پنٿ جي پيرو هئي. شهاڻي عاملن جا به نالا اهڙا هئا جهڙا سکن جا هوندا آهن. مثلاً صاحب سنگهه، چندا سنگهه.

هندو ڀائيبندن ۾ هڪ فرقو اهڙو به هو، جي پاڻ کي گرونانڪ جي درٻار جا باوا سڏائيندا هئا. هي ماڻهو درٻار جي خدمت ۾ رڌل رهندا هئا. حيدرآباد جو مشهور ڀائو، ڀهلاج به هڪ درٻار هلائيندو هو، اها درٻار قليلي روڊ تي هئي. ان کي سڏيندائي هئا ڀهلاج پوري. ڀهلاج ڀائي جيءَ ساک گهڻن هندن ۾ تعصب پيدا ڪيو هو.

حيدرآباد جي هندن ۾ هڪ ڳالهه بلڪل نمايان هئي ته ڪوبه سنڌي هندو، ڪنهن به مندر، شوالي وغيره جو سرڪردو يا پوڄاري نه هوندو هو. هائو، نذرانو ڏيڻ لاءِ يا مٿو ٽيڪڻ لاءِ هو ضرور ويندا هئا، مگر انهن مندرن وغيره جي هلائڻ وارا هو نه هوندا هئا. اهو ڪم يو پي، سي پي يا هندوستان جي ڪنهن ڀائي جو هوندو هو. ان مان اهو مطلب به ٿو نڪري ته "سنڌ جي هندن کي اها شئي هندوستان وارن سيکاري." جي ائين آهي ته پوءِ اصل سنڌي هندو ڇا ڪندا هئا؟ سو معلوم ڪرڻ گهرجي. مون سنڌ جي ڳوٺن ۾ به وڃي ڏٺو هو، جتي به ڪو مندر هو، ته ان جو پوڄاري يا هلائڻ وارو غير سنڌي هندو ئي هو. ڪي مندر ته ماڳهين غير سنڌين جا هئا، جهڙوڪ ڪالي ديويءَ جو مندر.

مان هن موضوع تي ڪا اٿارٽي نه آهيان، تاهم مون جيئن ڏٺو هو، سو ائين ته انگريزن جي دور ۾، جڏهن سنڌ ۽ هندوستان جي وچ ۾ ماڻهن جي اچ وڃ وڌي وئي هئي، تڏهن هندوستان جي ڪن خطن، مثلاً بمبئي ۽ يو پي وغيره جا هندو، جي ظاهراً هتي روزگار لاءِ ايندا هئا ۽ هندن کي عرض ڪندا هئا ته ڪين مندر ٺهرائي ڏين، ته هو آتي پڳوان جو نالو وٺن. سنڌ جا ماڻهو عموماً يو پيءَ جي هر فرد کي، ڀلي ته هو ڪير به هجي، مهراج ڪري سڏيندا هئا. ائين ڇو هو؟ سا خبر ناهي، پر سچ ته ائين هوندو هو. جنهن سبب انهن هندوستاني ماڻهن، خود کي سچ پچ مهراج سڏائي، تلڪ لائي، ڪو مندر يا شوالو ٺهرائي، ان کي هلائڻ جو خيال ڪيو هجي ته به عجب ناهي. اسان جي اڳيان، شهر جي قليليءَ جي علائقي ۾ ائين مندر پيا ٺهندا هئا ۽ غير سنڌين کي انهن ۾ پيا آباد ڪندا هئا. هڪ راجستاني ماڻهوءَ ته اصل ڪمال ڪري ڇڏيو. ڳچيءَ ۾ هڪ گهنڊ وجهي، شهر مان ڪجهه چوندو ويندو هو. ماڻهو ڳالهيون ڪندا هئا ته ويچارو برهمڻ، ائين ان لاءِ ٿو ڪري ته ڪو ڌرماتما ڪيس مندر ٺهرائي ڏئي ته هو ان ۾ ويهي ۽ ڏٺيءَ جا ڳڻ ڳائي.

درحقيقت هندوستان ۾ روزگار جو مسئلو ڏکيو هوندو هو، تڏهن به اتي ماڻهو ڏاڍو ڏکيو وقت گذاريندا هئا. ويچارن کي هر قسم جي حرفت هلائڻي پوندي هئي. سنڌ جا سچار ۽ رحمدل هندو، انهن کي نيڪ سمجهي وڏيون رقمون خرچي، ڪين مندر ۽ شوالا ٺهرائي ڏيندا هئا. هائي جڏهن مندر به ٺهيو ۽ پوڄاري به مقرر ٿيو، تڏهن ڪو نه ڪو ماڻهو يا مائي مٿو ٽيڪڻ لاءِ اچي نڪرندو. اهڙيءَ طرح پوڄاريءَ کي روٽي به ملي ۽ رهڻ لاءِ جڳهه به.

انگريزن جي دور ۾ رشي گهاٽ وٽ، رستي جي ٻنهي پر ۾، هندوستان جو هڪ پئيو جهڳي هڻي اچي ويٺو. اسين هر روز شام جو قليليءَ ڏانهن گهمڻ لاءِ ويندا هئاسين ۽ روز ان جهڳيءَ وٽان لنگهندا هئاسين. هن شخص ڇا ڪيو جو پنهنجي جهڳيءَ جي پر ۾ هڪ ننڍي پيٽ ڪنئي ۽ جڏهن پيٽ سڪي تيار ٿي، تڏهن مٿيءَ مان اتي هنومان جي مورت ٺاهيائين ۽ ڪيترا ڏينهن ائين پئي ڪيائين، جڏهن مورتي مڪمل ٿي، تڏهن ان کي سنڌور جو رنگ

هنيائين. اهو سڀ ڪجهه اسان جي اڳيان ڪندو رهيو. آخرڪار ان ڪي باقاعدي هڪ ننڍو مندر بنائي، پاڻ پوڄاري ٿي ويٺو ۽ اهي سنڌي هندو، جن ڪيس روز ائين ڪندي ڏٺو هو، سي ان مندر ۾ اچي، مٿو ٽيڪي، پيسا رکي ويندا هئا.

هاڻي سوال آهي ته ڇا، سڀ هندو اهڙا سوڙهل هئا، جن ڪي هي هندستاني ٻاوا ٺڳيندا هئا؟ نه. انهن ۾ هڪ ٽولو اهڙو به هو، جي ڪليو ڪلايو بُت پرستيءَ کي ننديندا هئا. اهي حيدرآباد جا عامل هئا. پلا اهي ڪهڙي پوڄا ڪندا هئا؟

ان جي جواب ڏيڻ کان اڳ، مان ٿورو عرض ڪندس: مون هنن ٻنهي فرقن سان گڏ وقت گذاريو هو. منهنجا سڀ اُستاد ۽ ماستر صاحب، هندو ئي هوندا هئا. اهي ته اهڙا هوندا هئا، جو مان ڇا چوان. ڪيترا انهن مان ”ذڪر قلبي“ به ڪندا هئا. اهي عامل، گهڻو ڪري صوفي منش هوندا هئا. انهن جا مرشد به نيڪ ۽ الله وارا ماڻهو هئا، جن جي اثر الهن کي روحاني پرواز عطا ڪيو هو. ڪي ته ڪلمي طيبه جو به ذڪر ڪندا هئا يا جهڙو ذڪر کين سندن مرشد ڏنو هجي. ڪي هندو صوفي منش ته وڏي منزل جا مالڪ هئا. اسان جو سائين ماستر هري رام ائين چوندو هو ”منهنجي اڳيان منهنجي مرشد جي تصوير ان طرح آهي، جو جيڏانهن به نهاريان ٿو ته مون کي منهنجو مرشد ڏسڻ ۾ ٿو اچي.“ سچ ته هيءَ وڏي منزل آهي، جنهن کي ”فنا في شيخ“ ڪري چوندا آهن. حيدرآباد جو مشهور وڪيل دادا تيرٿداس، هوتچند واڌواڻي جو انگريزن جي زماني ۾ مختيارڪار به هو، چوندو هو ”ادا، ماڻهن جا مرشد وڏا وڏا رئيس ۽ زميندار آهن، منهنجو مرشد ڏاڙهون فقير آهي.“ ڏاڙهون فقيو جو فوٽو اسان به ڏٺو، هو هڪ صحيح الله وارو هو. اهي صوفي ماڻهو سڀ پڙهيل ۽ عامل قوم مان هئا.

انگريزن جي ئي دؤر ۾ هندن ۾ هڪ تحريڪ جنم ورتو هو، ان کي ”آريه سماج“ تحريڪ چون ٿا. آريه سماجي وڏي واڪي سان بت پرستيءَ جي مخالفت ڪندا هئا. دراصل اها تحريڪ هندن ۾ اسلام ۽ عيسائيت جي لاءِ جا همدردي هئي، ان کي ختم ڪرڻ لاءِ پيدا ٿي هئي. ان دؤر ۾ هندوستان جا هندو، هزارن جي تعداد ۾ مسلمان يا ڪرستان ٿيندا ٿي ويا. هيءَ تحريڪ ان کي بنجو ڏيڻ لاءِ وجود ۾ آئي هئي. ڪن هندن، پنهنجن پيائرن کي، جڏهن بت پرستيءَ کي نفرت ڪندي ڏٺو، تڏهن کين هيئن چوندا هئا ته انهن پراڻن ڪتابن سان ڳولي ڪڍيو آهي ته ”بُت جي پوڄا قديم هندو ڌرم ۾ منع آهي.“ ان لاءِ انهن وڏن بزرگن جا ڪي حوالا به ڏنا هئا. حيدرآباد جي آريه سماج جي آفيس جي اڳ کان بورڊ تي هڪ دفعو ائين به لکيو هئائون: ”سري ڪرشن مهراج، هر قسم جي مورتي (يعني بت) خواه اها مٽيءَ، ڪانيءَ يا سون يا چانديءَ جي هجي، کي مٿي ٽيڪڻ جي منع ڪئي آهي.“ حالانڪ هندو ته خود سندس مورتيءَ کي پوڄيندا هئا ۽ سڀ کان گهڻو جنهن بت جي اڳيان مٿو ٽيڪيندا هئا، اهو سري ڪرشن مهراج جو ئي پتلو هوندو هو.

آريه سماج تحريڪ: مشرقي پنجاب ۾ گهڻو زور ورتو هو. قاديانين جو وجود به مشرقي پنجاب مان ئي شروع ٿيو هو. انگريزن انهن جي همت افزائي ڪئي، ليڪن سنڌ ۾ اهڙيون سڀ تحريڪون ناڪامياب ويون هيون. حيدرآباد ۾ ايڪڙ ٻيڪڙ ڪو اهڙو هندو هو، جو آريه سماجي ٿيو هو. مون کي حيدرآباد جي فقط ٻن ماڻهن جو نالو اچي ٿو، جي هئا: هڪ حڪيم تلسي داس ۽ ٻيو دُوارڪا پرشاد. بهرحال منهنجي راءِ ۾ جنهن کي "هندو ڌرم" چئجي، سو آن هر قسم جي تحريڪ جو نالو آهي، جنهن هتي براعظم ۾ جنم ورتو هجي. آن لحاظ سان، سک، جي خود کي الڳ ٿا سمجهن سي به هندو ڌرم جي حلقي جي اندر آهن. آريه به آهن. ان ڪري جڏهن راجا رنجيت سنگهه پشاور فتح ڪيو هو، تڏهن هندن وڏي سڌ چيو هو: "راجا صاحب ته پٺاڻن جي ملڪ ۾ به هندو ڌرم جو جهنڊو هڻي ويو." حالانڪ رنجيت سنگهه هڪ سک هو.

هن ننڍي مضمون ۾، هندو ڌرم تي يا هندو ڌرم جي ڪنهن فرقي يا پنٿ تي مان تنقيد نه ٿو ڪريان. مون کي سڀني مذهبن لاءِ عزت آهي. البته هڪ ڳالهه مون جانچي آهي: ته هندن ۾، هڪ ٻئي جي مندرن ۾ وڃڻ جي مذهبي يا اخلاقي منع هوندي آهي. منهنجو هڪ دوست ۽ پاڙيوارو جوان ڏامودر هڪ ڏينهن مندر ۾ پئي ويو. شام جو وقت هو. مندر قلاءِ نمبر ٣ وٽ هو. ان جي پر ۾ ئي مشهور دربار گرونگر قائم آهي. اوڏانهن به ڪي هندو جوان، پاڙي جا نينگر ٿي ويا: مون ڏامودر کي چيو "اوهين هنن دوستن سان گڏ نه ٿا وڃو، هو به ته پوڄا ڪرڻ ٿا وڃن." جواب ڏنائين "هنن جي پوڄا جي جاءِ ٻي آهي. اسان جو مندر ٻيو آهي."

ٿورن لفظن ۾، ته جيئن مسلمانن ۾ شيعه ۽ سُني هڪ ٻئي جي مسجدن ۾ وڃي بندگي ڪرڻ کان عموماً گوشو ڪندا آهن، تيئن هندو به ڪن. مٿيون شخص ڏامودر اگرچه هڪ پاڻيو هو، هڪ برهمڻ نه هو: تڏهن به هن جيئن پاڻ چيو هئائين "واڻين واري" پوڄا جي جاءِ تي بندگي ڪرڻ ٺيڪ نه سمجهيو هو.

حيدرآباد ۾ تڏهن ڪي پوربي ڀئيا به رهندا هئا. هنن جي اڳيان جيڪڏهن فقط نالو سري ڪرشن وٺبو هو، ته هو چڙندا هئا. بعضي ڏاڍو ناراض ٿيندا هئا. هندو نينگر انهن کي ان طرح چيڙائيندا هئا. ٻيا وري جيسلمير جا برهمڻ هوندا هئا، جن جي اڳيان اگرچه سري رام جو نالو وٺندا هئا ته ناراض ٿيندا هئا. اهي ٻئي فرقا حيدرآباد ۾، پڪي قلعي وٽ رهندا هئا. روز روز هڪ ٻئي سان مقابلا ڪندا هئا. جيڪڏهن هڪ ٽولي وارو چوندا "جئه سري رام" ته ٻئي ٽولي وارا اترونئي زور سان چولدا هئا: "جئه سري ڪرشن. آها انهن جي هر روز جي ڪيڪار هولدي هئي. بعضي ائين ڪندي وڙهي به پوندا هئا.

اگرچه هي ماڻهو غير سنڌي هندو هئا ۽ سنڌ جي هندن سان اٿڻ ويهڻ به نه هو، نه وري سندن عادتون سنڌين واريون هيون، تاهم هو هندو هوندا هئا. [باقي آئنده]

امداد حسيني [ڊاڪٽر اسدالله شاهہ جي ياد ۾]

هوءَ جي هليا هوتَ سُونهارا

اهو هڪ جهُڙالو ڏينهن هو. ٻُوند ٿي برسي. آئون ڄامشوري جي نڪرين ڏانهن نڪري ويو هوس. الاءِ ڇو سارنگ رُت ۾ نوٽ پڙجيو پڙجيو پئي آيا. واٽس وريس تہ ٿاڙي جو هڪ نينگر ڊوڙندو آيو ۽ ڇيائين: ”توهان کي گهر ٿيا سڏين، ضروري ڪم آهي.“ سان گهر جي در ڏانهن ڀڪس. در کليو تہ سحر نيم جي ابتڙ سُرڪن ٻدران لڙڪن سان منهنجي آجيان ڪئي: ”جانان، ڀائو قاضي......“ لطيف آباد ڏانهن ويندي مون سوچيو: ”اڃا هفتو کن اڳي ٿي تہ اسين ساڳئي گهر ڀائو قاضيءَ کي ٻئي ڄائي جون مبارڪون ڏيڻ ويا هئاسين. ۽ هاڻ......!“

وڻجارن وري، پرهہ ڦٽهہ ڇوڙيا،
اوليون پسي ان جون، پيڙ ڳچ ڳري،
ويندس ماءِ مري، ساري سامونڊين کي.

ڊاڪٽر قاضي اسدالله شاهہ ”بيخود“ حسينيءَ کي ڳوٺ جا ماڻهو ”سائين قاضي“، مِٽَ مائٽ ۽ جيڏا سرتا ”قاضي صاحب“ سڏيندا هئا ۽ اسين جيڪي کانئس ننڍا هئاسين، اهي کيس ”ڀائو قاضي“ سڏيندا هئاسين. ڀائو قاضيءَ تي اهو نالو سندس ڏاڏي علامہ اسدالله شاهہ ”فدا“ جي نالي پٺيان رکيو ويو هو. سندس نانو سيد حافظ شاهہ (ڀريون) ڪافيءَ جو سرموڙ شاعر ۽ ٺٽڙ جي ثقافتي سرگرمين جو روح روان هو. ان ڪري علم ادب، ٻوليءَ، شاعريءَ ۽ راڳ سان چاهہ کيس ورثي ۾ مليو. ٺٽڙ جي وايومنڊل سونَ تي سُهاڳي وارو ڪم ڪيو.

اِهو آهو عرصو هو، جڏهن سيد عبدالحڪيم شاهہ (سيد وڏي) جيَ رحلت تي چڪي هئي، ۽ سندس هٿان رکيل پيڙهہ آڪڙڻ لڳي هئي.

Gul Hayat Institute

”سيد عبدالحڪيم شاهه ١٣٥٤هه ۾ رحلت ڪئي. سندس وفات کان اڳي ئي سندس ٽي ڀائر: حاجي غلام شاهه، علامه اسدالله شاهه ”فدا“ ۽ محمد حافظ شاهه ”حافظ“ وفات ڪري چڪا هئا. باقي سندس ننڍو ڀاءُ حاجي علي اصغر شاهه، ڪجهه وقت اڳي ٽکڙ مان لڏي، پنهنجو نئون ڳوٺ ”اصغر آباد“ جي ناليءَ سان ٻڌي وڃي ويٺو(١). سيدن مان ڪو وڏو رهيو ڪونه - عبدالحڪيم شاهه جي وڏي پٽ ملوڪ شاهه کي پڳ ٻڌايائون: پر هو تمام سادو ۽ دل جو نرم هو، انهيءَ ڪري هرڪو سيد پاڻ کي وڏيرو سمجهڻ لڳو. عبدالحڪيم شاهه جي وفات کان پوءِ، ٽکڙ تي اچي زحمت نازل ٿي. سيدن جي اڻبڻت ڪري، ڳوٺ ۾ بدامنيءَ پنهنجو بدنما منهن ڏيکاريو. چوري عام جام ٿيڻ لڳي (٢). يا ته هتي علم ۽ ادب جو چرچو عام هو، ماڻهو ديناريءَ ڏانهن راغب هئا، يا ته هينئر جوا جو زور ۽ ڏنڊي ڪونڊي جو شور هر گلي ڪوچي مان اچڻ لڳو. ڪمزور ڌر (هندن) مان زوري ۽ ظلم زور وٺندا ويا، گهڻا هندو ٽکڙ مان ترڪي ويا. ايتري قدر جو پاڪستان کان اڳي، هندن جا باقي پنج يا ڇهه گهر وڃي بچيا هئا، نه ته اڳي سندن اٽڪل ٻه سئو دڪان هئا، جن مان ئي بازار جي رونق هئي (٣).“

منهنجي ناني سيد عبدالحڪيم شاهه جي دور جو واقعو آهي، ته ڪنهن شخص (شايد حبيب ڏوٿي يا براديءَ، جيڪي سندس حاضريءَ جا نوڪر هئا) کيس مبارڪ اچي ڏني. پاڻ وراڻيائين: ”ابا، خير مبارڪ: پر ڇا جي؟“ ان شخص چيو: ”سائين وڏا، توهان کي پٽ ڄائو آهي.“ ان تي سيد وڏي وراڻيو: ”مون سمجهيو ته ڳوٺ ۾ ڪو نئون گهر لڏي آيو آهي!“ ۽ هاڻي اها ئي ٽکڙ هئي، جنهن مان ماڻهو لڏي رهيا هئا ۽ ڏک اهو ته ٽکڙ جي تباهي وڏن سيدن جا پويان آڻي رهيا هئا:

ويا سي وينجهار، هيرو لعل وٽن جي،
تنين سندا پويان، سيهي لهن نه سار،
ڪُتين ڪُت لُهار، هاڻي انهيءَ پيٽين.

ائين ناني عبدالحڪيم شاهه جي لاڏاڻي سان ٽکڙ سهاڳڻ سان قري ڏهاڳڻ ٿي پئي ۽ ان جي رتورت ٻانهن جي پڪل چوڙين کي سيدن جا ماڻهو روڙڻ لڳا ۽ نڪ جي نٿ کي ڏاوڻ سوڌو پٽي لاهڻ لڳا. حافظ حامد، مخلص، علامه اسدالله شاهه ”فدا“، حافظ شاهه، دلگير ۽ بسمل جي سڪي ستابي ۽ سهاڳڻ ڀاڳڻ ٽکڙ جو، ان جي سپوت سائين ميران محمد شاهه اجهو هيئن چِٽ چِٽيو آهي:

---

(١) ”اصغرآباد“ کي چامڙڪي به چوندا آهن. (٢) چوري ۽ گهر ۾ ٽپي پوڻ وارا ڏنڊا به سيدن جا ماڻهو ڪندا هئا. (٣) تذڪره شعراءِ ٽکڙ ص ص ١٦، ١٧.

”...مون تہ انھن مست کندڙ مجلسن ۾ شرڪت ڪري، ساقيءَ جي ساغر مان سرڪ چکي ھئي، جنھن جو ڪيف، باوجود دور دوران جي ۽ باوجود مشرق و مغرب جي سير و سياحت جي، اڄ ڏينھن تائين منھنجي دل و دماغ تي طاري آھي. شاھہ صاحب جي مصرع:

جيڪي ڏٺو ھو سو مون ڏٺو،
جيڏيون ڙي اوھان نہ ڏٺو ھوا۔

جي مصداق آھي. نہ مون کي پيرس جي ”آپيرا ھائوس“، لنڊن جي ”آلبرٽ ٿيئٽر“ يا قاھرہ جي ”ڪيسينو بديعہ“ مان اھا راحت روحاني رسي جا مرحوم محمد حافظ شاھہ جي اوطاق جي ايوان ۾ عيسي ۽ موتيي شيديءَ جي ڪافين ۽ ڪلامن مان حاصل ٿي، ۽ نہ مون کي ڪڏھن بمبئيءَ جي ”تاج محل“، لنڊن جي ”وارچيسٽر ھوٽل“، پئرس جي ”جارج دي سئنڪ ھوٽل“ يا جرمنيءَ جي ”فرئنڪفرٽ ھوف ڪلب“ يا مئڊرڊ جي ”ڪيفي روزا“ جي ماحول ۾ سيني جو سرور ۽ دلي سڪون حاصل ٿيو، جو ’دائود موچيءَ‘ جي دڪان، ’قاسم کٽيءَ‘ جي ايوان ۽ ’برھان لوھار‘ جي دود مان ۾ ويلن جا ويلا ويھي، جھونجھارن جون جنگيون ۽ جلھون، مکھڙن جون ڪتو تيون ۽ کھاڻيون، شاعرن جون في البديھہ وايون ۽ وراڻيون ۽ ’ٻڍي ڪنيير‘ جون ڪچھارتون ۽ ڳالھيون ٻڌي حاصل ٿيم.“(۱)

پر ھوءَ انھن ماڻھن جي بہ پاڙ پٽجي وئي ۽ تکڙ ھڪ ڀيرو وري سڪ جو ساھہ پٽيو. ان دؤر ۾ توڙي جو حافظ ”بسمل“ (۱۳۳۵ھ) ۽ محمد خان ”غني“ ڪذر معاش لاءِ تکڙ کان ٻاھر ھٿ پير ھڻڻ لڳا ھئا، تڏھن بہ ھو تکڙ جي ادبي عظمتن ۽ علمي روايتن جا رکوال ۽ علمبردار ھئا ۽ ٻي ڳالھہ تہ ھو تکڙ مان لڏي لاسي نہ ويا ھئا: سندن گھر ٻار تکڙ ۾ ھو: شادي مرادي، عيد برات ۽ موڪلون ھو تکڙ ۾ گذاريندا ھئا ۽ تکڙ جا جيڪي بہ ماڻھو نوڪرين ۾ ٻاھر ھوندا ھئا، اھي ويڪ ايند تي چنچر جو ڳوٺ ڏانھن ائين پڄندا ھئا، جيئن ٽريا آتي ۾ ٽر ڏانھن پڄندا آھن. ھوءَ مينھن ھجي، لاري بند ھجي، جبل مان ڪٽڙ کان پنڌ اچڻو پوي... ڪٽي چا بہ ٿي پوي! ”بسمل“ تہ ڪجھہ عرصو حيدرآباد ڇڏي، تکڙ موٽي بہ آيو ھو ۽ ڪيس معلم جي حيثيت سان مقبري واري مڪتب ۾ رکيو ويو ھو:

”... جتي بندہ (ڊاڪٽر صاحب) بہ سائس گڏ روزانو تکڙ مان پنڌ ڪري ويندو ھو، ۽ وري شام جو موٽي ايندا ھئاسين.“ (۲)

۽ ان ۾ شڪ ناھي تہ ڊاڪٽر صاحب کي فارسيءَ جو پھريون سبق بہ ”بسمل“ ڏنو ھوندو. اھڙو ئي فارسيءَ جو ابتدائي سبق ”بسمل“ مون کي بہ ڏنو ھو ۽ مڪتب توڙي گھٽين ۾، جتي بہ ملندو ھو، سبق پڇندو ھو.

---

(۱) تذڪرہ شعراء تکڙ ص ص ۹، ۱۰. (۲) تذڪرہ شعراء تکڙ ص ۱۴۲.

Gul Hayat Institute

خود ڀائو قاضيءَ جي خاندان ۾ ”سعيد“ ٽکڙائيءَ جھڙو لاثاني شاعر موجود هو، جيڪو پرائمري اسڪول ۾ سندس استاد به رهيو هو ۽ پنهنجي دؤر جو هڪ وڏو شاعر هو. نانسي حافظشاهه جي اوطاق، چاچي الله بخش شاهه (ڊاڪٽر صاحب جي پيءُ) جي سنڀال هيٺ رهي ۽ اتي اهوئي منبدل متل رهيو ۽ ان جي ثقافتي مرڪز واري حيثيت برقرار رهي. ڊاڪٽر صاحب جي دل ۾ علم ادب جي چاهه جي ٻهرين چٽنگ به اهڙين ئي ڪچهرين ۾ دکي، جيئن پاڻ ”تذڪره شعراء ٽڪڙ“ جي انتساب ۾ لکيو اٿئين:

”جن جي (سندس والد) وقت بوقت ادبي ۽ علمي ڪچهرين مون ۾ سنڌي علم ادب لاءِ محبت ۽ ادبي ميدان ۾ قدم رکڻ لاءِ اشتياق پيدا ڪيو.“

ڳوٺ ۾ روزانو شام جو ٽپال ايندي هئي. ”الوحيد“ ۽ ”زميندار“ اخبارن کي وڏي چاهه سان پڙهيو ويندو هو ۽ حڪيم وريل جي اسپتال ۾ ٻين مهاڀاري لڙائي، خاڪسار تحريڪ ۽ مسلم ليگ تحريڪ تي هرشام خيالن جي ڏي-وٺ ٿيندي هئي. ان کان اڳ ”خلافت تحريڪ“ ۾ ٽڪڙ جا ماڻهو، علامه اسدالله شاهه ”فدا“ جي سرواڻيءَ ۾ ڀرپور عملي ٻهرو وٺي چڪا هئا. سائين ميران محمد شاهه به اهيءَ دؤر ۾ سياسي ڪاميابيون حاصل ڪري رهيو هو. اهڙي ئي ادبي، سياسي ۽ ثقافتي پس منظر ۾ ڊاڪٽر اسدالله شاهه ”بيخود“ حسيني پليو نپنيو، وڌيو ۽ ويجهيو.

ڊاڪٽر اسدالله شاهه ”بيخود“ حسينيءَ جو جنم ١٢ اپريل ١٩٣١ع ۾ سيد الله بخش شاهه جي گهر ۾ ٿيو. ابتدائي تعليم پاڻ ٽڪڙ جي پرائمري اسڪول ۾ ورتائين (هاڻ ته اهو اسڪول کنڊر آهي، پر ڪڏهن ان جو اوج هو). ميٽرڪ نورمحمد هاءِ اسڪول مان ١٩٥٣ع ۾ ڪيائين. مون کي ياد آهي ته پاڻ جڏهن موڪلن ۾ ڳوٺ ايندو هو، تڏهن سندن گهر جي ڀرسان لنگهندي ڪڏهن ڪيس پرٽ پرينڌي، ڪڏهن ڪارچوپ تي اڳڻ اٽندي ڏسندو هوس. ائين ثانوي تعليم پاڻ هٿ جا پورهيا ڪري پڙهيو. پڙهڻ جي ڏس ۾ ماڻٽ اسان کي سدائين ڀائو قاضيءَ جو مثال ڏيندا هئا. ١٩٥٧ع ۾ بي. اي ڪيائين. ساڳئي سال لنڊن يونيورسٽيءَ جي ”اسڪول آف اورينٽل اينڊ آفريڪن اسٽڊيز“ ۾ ريسرچ اسسٽنٽ سنڌي مقرر ٿيو، ۽ ان سان گڏوگڏ ڪلاسيڪي فارسيءَ ۾ بي. اي آنرز پڻ ڪيائين. ائين ڊاڪٽر صاحب خاندان جو پهريون شخص هو، جنهن يورپ ۾ اعليٰ تعليم حاصل ڪئي. ان ريسرچ بابت پاڻ ٻڌايائين ته، ٻيٽن سنڌي لفظن تي، جيئن ”ڪِٽ-ٻِٽ“ آهي، جنهن جي الڳ الڳ ڪابه معنيٰ نه آهي، مسٽر مچل جي نگرانيءَ ۾ ڪم ڪيو هئائين. ڊاڪٽوريٽ جي ڊگري ڪيمبرج يونيورسٽيءَ مان ورتائين، ڊاڪٽوريٽ لاءِ سندس مقالي جو عنوان هو: ”ايران ۾ تيموري دؤر ۾ مذهبي طبقن جو معاشري ۽ سياست تي اثر.“

ڀائو قاضيءَ تي هن قسم جي ليک لکندي، دل دک سان ڀريل آهي ۽ يادن جو هڪ سلسلو آهي، جيڪو ڪٿي به نٿو کٽي. مخدوم صاحب سان رس رهاڻيون، گرامي صاحب جون گڏيل پريون ڳالهيون، سائين ميران محمد شاهه جون صحبتون، احسن الهاشمي، رباني، محبوب سروري،

ڀائو حافظ شاهہ (ڀيون)، شبير، سوز، عارف، نورل شاهہ، ڀائو قمر، ڀيرل شاهہ، ادي گل بي بي، ادي مهتاب، ادي شمس النهار، عيني، طوطي، ادي بي بي، چاچا الهہ بخش شاهہ، چاچي آگل، ناني حاجياڻي، ادا امير، منظور... انيڪ چهرا، ڪردار، شهر، ڪهاڻيون، مشاعرا، راڳ روپ... حسين بخش، مصري فقير... ڀٽ شاهہ، هالا، ٽکڙ، چار ڏاتار، جهول، جيڪب آباد، حيدرآباد... راڄ جا فنڪشن ۽ چوٽ جي مياڻ تي ٻلن جون دعوتون (اهڙي ئي هڪ دعوت (١٨ جون ١٩٥٣ع) ۾ سائين ميران محمد شاهہ ڊاڪٽر صاحب کي ”تذڪره شعراء ٽکڙ“ لکڻ تي آماده ڪيو هو).

هتي هڪ حيرت جهڙي ۽ ساڳي وقت ڏکوئيندڙ ڳالهہ ڪري ڇڏيان تہ جڏهن ڊاڪٽر حسينيءَ جي سوانح جي ڳولا ڪيم، تڏهن معلوم ٿيو تہ پرشين ڊپارٽمينٽ، سنڌ يونيورسٽي (جتي هو ١٥ آگسٽ ١٩٦٠ع کان استاد هو)، سنڌي ادبي بورڊ (جتي هو اعزازي سيڪريٽري ۽ ميمبر رهيو هو) ۽ سنڌ ٽيڪسٽ بوڪ بورڊ (جتي هو ٢٠-١٠-١٩٧٢ع کان ٢٧-١٠-١٩٧٥ع تائين چيئرمن رهيو هو) ۾، ڪٿي بہ سندس بايو-ڊيٽا نہ هئي.

سيد ملوڪ شاهہ جي وفات کان پوءِ (تڏهن پاڪستان ٺهي چڪو هو)، سيد عبدالحڪيم شاهہ جو ننڍو پٽ سيد حاجي فتح علي شاهہ ڳديدار ٿيو ۽ جيڪو ڪانئس بہ وڌيڪ ٽڏو ۽ رحمدل ثابت ٿيو. هتي هڪ ڳالهہ اڳوات ئي آڪلائي ڇڏيان تہ ٽکڙ ۽ ڊاڪٽر حسينيءَ جو ذڪر گڏوگڏ ڪٺو ٿيندو، ڇاڪاڻ تہ ٻنهي کي الڳ الڳ اسين سمجهي نہ سگهنداسين. اهو انهيءَ ڪري بہ ضروري آهي، جو ڊاڪٽر صاحب، سائين ميران محمد شاهہ کان پوءِ ٽکڙ جي اتهاس جو آخري نمائندو هو.

پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ ئي سندن گهر حيدرآباد لڏي آيو:

”... گهڻا سيد ۽ ٻيا سرند ماڻهو ڳوٺ ڇڏي، پنهنجي لاڳاپي وارن هنڌن، جهڙوڪ حيدرآباد، ٽنڊي محمد خان وغيره وڃي ويٺا. ڪيترا هاري ناري، ٻني ٻاري جي تلاش ۾ ٻين پاسن وڃي نڪتا.“(١)

ائين ٽکڙ پنهنجي مڪمل زوال ڪي ويجهو ٿيندي ويئي. سيدن (جن ۾ ڀائو قاضيءَ جن جو گهر بہ اچي وڃي ٿو) ۽ ٻين سرند ماڻهن جي ڳوٺ مان لڏي وڃڻ جا ڪارڻ بدامني، ڳوٺ جي لوپ ۾ اچڻ، ٻوڏ جي خطري سان گڏ هڪ ٻيو بہ ڪارڻ هو. ٿيو هيئن جو ٻاڙي ۾ سومرن جو ڳوٺ هو، اتي ڦُل ماڇيءَ ڏاڙو هنيو. سومرن جي واهر لاءِ ڳوٺ جا ماڻهو چاچا الهہ بخش شاهہ جي اڳواڻيءَ ۾ نڪري پيا. ڦُل، چاچا کي سڃاڻي ورتو ۽ واڪو ڪيائين: ”سائين الهہ بخش شاهہ، مون تنهنجو ليمڪ پاڻي ڪاڍو آهي، تون ڪُرن جي جهيڙي مان نڪري وڃ.“ پر چاچا ائين نہ ڪيو، نيٺ ڦُل ڏاڙي هڻڻ کان سواءِ موٽي ويو. ان مامري ۾ سيدن جي ڌر جو هڪ ماڻهو (لڀار) بہ مارجي ويو هو. ان کان پوءِ ڦُل وري اسان جي ڳوٺ جي لاريءَ کي ڦريو، ان ڦر ۾

(١) تذڪره شعراء ٽکڙ ص ١٧.

Gul Hayat Institute

۾ پوليس وارن جو خون ٿيو هو. ان صورتحال کان پوءِ ٿي چاچا الهه بخش شاهه، چاچي اشرف شاهه، چاچي اڪرم شاهه، چاچي روشن شاهه، نانا وڏي ۽ سڪندر شاهه ۽ مامي حاجي فتح علي شاهه وارا حيدرآباد لڏي آيا. رڳو ماما حاجي فتح علي شاهه ٿي پوءِ ڳوٺ واپس موٽي آيو.

دراصل ڳوٺ ڦٽڻ جي شاخ، حافظ حامد جي ڳوٺ ڇڏڻ سان ڳنڍجي چڪي هئي: جڏهن سيد غلام محمد شاهه (هڻن ڀاڙي وارو) جي ملڪيت ڦٻائي وٺي هئي ۽ معاملو وڃي ڪورٽ ۾ پهتو هو. اهو نانا عبدالحڪيم شاهه جي دور جو واقعو هو. حافظ حامد ڦريل ڌر جو پاسو ڪنيو. ان ماڻهي کان پوءِ ٿي حافظ حامد وطن جا وڻ ڇڏيا. اهو بلڪل غلط اهي، تہ تڪڙ ڪي حافظ حامد جي پٽ لڳل اهي: چاڪاڻ تہ حافظ حامد ”هٿ ڀاراتي“ کان متاهون هو: ائين چوڻ وڌيڪ صحيح ٿيندو تہ حافظ حامد ڳوٺ سان ڏکوئجي ويو هو. ناني عبدالحڪيم شاهه جي دور جي ڀڄاڙيءَ جو ٿي هڪ واقعو آهي، تہ سيدن جو ماڻهو گلاب خاصخيلي وائين جي گهر ۾ ٽپي پيو هو. وائيا دانهن ڪئي سيد وڏي وٽ آيا. سندس ڀائٽيي سيد قنبر علي شاهه سندس فيصلي ڪي مان“ نہ ڏنو ۽ اوطاق مان اٿي هليو ويو. تڏهن سيد وڏي وائين کي چيو: ”بابا، هاڻ توهان جي حفاظت جو بار مون مٿان نہ رهندو!“ وائين جا گهڻا گهر تڏهن ٿي ڳوٺ مان لڏي ويا هئا.

جنوري ١٩٥٣ع ۾ ڊاڪٽر حسينيءَ جي والد وفات ڪئي ۽ ان جي وڇوڙي جي ورلاپ شاعريءَ جو روپ ورتو، ۽ جڏهن سائين ميران محمد شاهه سندس ڪلام ڏٺو، (جنهن کي ڊاڪٽر صاحب بہ ’انڌيون منديون ڪافيون‘ ٿو سڏي)، تڏهن چيائين: ”شعر ڀاڻ وڏي ڳالهه آهي، تون تہ بلڪل ڪونہ ٿو ڄاڻين“(١).

ان کان پوءِ ٿي ڀاڻ محمد خان ”غني“ صاحب کي استاد ورتائين. تن ڏينهن ۾ ”هاشمي پرنٽنگ پريس اسٽيشن روڊ حيدرآباد سنڌ“ ۾ ادبي ڪچهريون اڪثر متل رهنديون هيون. سنڌيءَ جي هڪ معياري ۽ مهٽي رسالي ”روح ادب“ جو اجراءُ بہ انهن ڏينهن ۾ ٿيو، جنهن ۾ ڊاڪٽر صاحب ”غني“ صاحب جو پاڻهن ٻيلي هوندو هو. ان ٿي عرصي ۾ ”شبير“ ۽ ”سوز“ بہ شاعري ڪرڻ لڳا هئا. شعر تہ اڳ بہ چوندو هوس، پر سرن تي آڌارڪ. بحر وزن جي ڄاڻ خير ڪا هيم. تڏهن اڳ ڀِٽي ننڍيءَ جي گهر رهندو هوس ۽ اها جاءِ (اِي ١٩، گهٽي نمبر ٣ پڪو قلعو) پائو قاضيءَ جن جي گهر (اِي ٢٥) جي سامهون هئي. هو جيئن چوندا آهن تہ: ”ياران چڙ پڙ لائي، سيڏا روح بہ نہ رهيا“ سو مون کي بہ مشاعرن ۾ پڙهڻ جو چاهه جاڳيو. ڊاڪٽر صاحب، تڏهن مون کي بحر وزن جو پهريون سبق ڏنو. اهو سبق ايڏو تہ منجهائيندڙ لڳو، جو ان چاهه تان ٿي هٿ کڻي ويس. ان عرصي ۾ سندس ملاقات گرامي صاحب

---

(١) تذڪره شعراء تڪڙ ص ٢١٢ ۽ ٢١٣

سان ٿي ۽ پاڻ سندس آڏو ”زانوئي تلمذ“ ته ڪيائين. انهيءَ ئي عرصي ۾ ڊاڪٽر حسينيءَ جو قبله مخدوم محمد زمان ”طالب المولي“ سائينءَ سان ناتو جڙيو، جيڪو آخر تائين جڙيو رهيو:

”آڪٽوبر ۱۹۵۳ع ۾ حضرت ”طالب المولي“ قبله جن سان ملاقات ٿي، انهيءَ کان پوءِ رفته رفته سندن ويجهڙائي نصيب ٿيندي ويئي. سندن الفت ۽ شفقت، محبت ۽ صحبت ۽ سندن مست ڪن مجلسن ۽ محفلن، راڳ ۽ رهاڻ جي رس ۽ چس، حوص ۽ هوس جي بنيادن کي پڇي پورا ڪري ڇڏيو.“ (۱)

تڏهن اهي مست ڪن محفلون امين منزل هيرآباد ۾ ٿينديون هيون ۽ پانو قاضيءَ سان ”شبير“، ”سوز“، ”عارف“، (”فتبال“ ٽڪڙائي)، انهن محفلن ۾ باقاعدگيءَ سان شريڪ ٿيندا هئا. اتان موٽي اچي مون سان انهن مجلسن جي رنگ-رس جو ذڪر ڪندا هئا، ۽ آئون هڪ پيرو وري ويڳاڻو ٿي پوندو هوس. انهن محفلن ۾ آئون گهڻو پوءِ شريڪ ٿيس، جڏهن اهي محفلون ۳-سول لائينز ۾، ۽ پوءِ امين منزل گاڏي ڪاتي ۾ ٿينديون هيون. اهي ئي محفلون هيون، جتان مون گهڻو ڪجهه پرايو، ۽ سکيا جا اهي ڏاڪا طيءِ ڪيم جيڪي پنهنجي ٻولي، ادب، شعر، راڳ، سنگيت ۽ مجموعي طور تي پوري اتهاس کي سمجهڻ لاءِ ۽ ان تي فخر ڪرڻ لاءِ پيڙهه جي حيثيت رکن ٿا. سو ڊاڪٽر صاحب اهڙين ئي محفلن ۾ رچي راس ٿيو. طرحي مشاعرا، موضوعي مشاعرا، في البديهه مشاعرا ۽ راڳ-رنگ. پر پوءِ اهي محفلون اجڙي ويون. هرڪو ٽڙي پکڙي ويو. اهڙو واءُ وريو جو ميز تي رکيل پنا اڏامي ويا. هاڻ ته انهن کي ميڙڻ ۾ به وقت لڳندو. شبير شعر چوڻ ڇڏي ڏنو، ”سوز“ ڳوٺ ٻنين تي هليو ويو، گرامي صاحب نوڪريءَ ۾ ڦاسي ويو، پانو قاضيءَ ۽ شبير کي آئون اڪثر چوندو هوس ته:
”توهان مون کان اڳي شاعري ڪئي، ۽ اڳي ئي ان عذاب مان جان ڇڏائي ويا ۽ مون توهان کان پوءِ شاعري شروع ڪئي ۽ اڃا تائين ڦيو پوڪيان.“

بابا ۽ چاچا جن سگهن پنڌن ٿان جهڙوڪر ڇڄي ويا هئا، پر پوءِ ڪو وقت اهڙو آيو، جو اسين سڀ وري هڪٻئي جي ويجهو اچي ويا سين. اهو اسان جي ننڍي ڀاڻي (ڀاڻي ٽمر) جي ڪوشش سان ٿيو. پانو حافظ شاهه جيتوڻيڪ اسان کان وڏو هو، پر پوءِ دوستن وانگر ٿي رهيا سين. وير به ويساند نه پوندي هئي، پر پانو قاضيءَ سان اهو دوستيءَ وارو دم نه، پر وڏن وارو احترام ۽ تقدس رهيو.

پاڻ منهنجو ڀيرين سنڌي ادبي بورڊ، جتي آءٌ لائبررين هوس ۽ پاڻ اعزازي سيڪريٽري هو، ان کان پوءِ سنڌ ٽيڪسٽ بڪ بورڊ، جتي آءٌ سبجيڪٽ اسپيشلسٽ هوس ۽ پاڻ چيئرمن هو، باس رهيو. مون کي ياد آهي ته هڪ ڀيرو، ادبي بورڊ واري دؤر ۾، منهنجي هڪ نظم تي ڳالهائڻ لاءِ مون کي گهرايائين. مون ته ان کي ڏاڍو ايزي ڪري ورتو.

---

(۱) ٽماهي ”مهراڻ“ (شاعر نمبر) ص ۳۴-۳۵.

ٻر مون ڏٺو ته پاڻ ڏاڍي پيڙا ڀوڳي رهيو هو؛ ڇاڪاڻ ته ڪيس خبر هئي ته هڪ شاعر جي حيثيت ۾ سندس ذميواريون ڪهڙيون هيون! ۽ اهو به ته نوڪري ۽ شاعري ٻه الڳ الڳ راهون آهن؛ پر هتي اسان وٽ سلهاڙيون پيون آهن! مون کي ياد آهي ته جڏهن منهنجي هاٺوڪي سروس لاءِ انٽرويو ڪال ٿيو، تڏهن پاڻ چيائين: ”آءٌ توهان جي انٽرويو ۾ ڪا به مدد نه ڪري سگهندس، ڇو ته توهين منهنجا سوٽ آهيو!“ سنڌ ٽيڪسٽ بڪ بورڊ جي آفيس به سنڌ ٽي دور ۾ ڄامشوري شفٽ ٿي ۽ ٽيڪسٽ بڪ بورڊ جي جديد پريس به سندس ئي ڪوشش جو نتيجو هئي. هتي شايد چوڻ اهو پئي چاهيم ته پاڻ ڪڏهن به ”ٽپيڪل باس“ نه رهيو هو.

انهيءَ کان اڳ مون سائس ”ڊڪشنري آفيس“ ۾ ”لوڪ ادب رٿا“ هيٺ پڻ ڪم ڪيو هو، جتي شيخ محمداسماعيل، ممتاز مرزا ۽ ڪڏهن ڪڏهن ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ سان پڻ ڪچهري ٿي ويندي هئي. سائين ميران محمد شاهه وٽ ته هونئن به روز شام جو حاضري پربي هئي؛ ۽ ”ڪليات ميران“ کي سهيڙڻ ۾ به سائس گڏجي ڪم ڪرڻ جو وجهه مليو. قبله ”طالب المولي“ سائينءَ جن جون مجلسون ته هيون ئي علم ادب، شعر، راڳ ۽ رنگ ۾ رتل. انهن ئي محفلن ۽ مجلسن، صحبتن ۽ سنگتن مان ماڻهو پرائي ٿو.

اهو هڪ اتفاق چئجي يا قدرت جي رمز، ته اسان جو ڏاڏو علامه اسدالله شاهه ”فدا“ به گهر پرڻيو: پهرئين گهر مان کيس پٽ ڄائو، جنهن جو نالو پنهنجي پيءُ جي نالي پٺيان الهه بخش شاهه رکيائين. اهو اڃا ننڍڙو ئي هو ته سندس ماءُ گذاري ويئي ۽ سار سنڀال سندس سڳي ماسيءَ جي ٻلي ٿي؛ جنهن سان پوءِ ڏاڏي جي شادي ٿي. ان گهر مان کيس ٻه نياڻيون هڪ پٽ سيد فضل محمد شاهه (منهنجو پيءُ) ڄائو، ته ڏاڏا وفات ڪئي. ڀائو قاضيءَ کي به پهرئين گهر (ادي شمس النهار) مان سڪي پٺي پٽ ڄائو، ته سندس نالو پنهنجي پيءُ جي نالي پٺيان سيد الهه بخش شاهه رکيائين. هو اڃا سال جو مس هو، ته ادي شمس النهار وفات ڪئي ۽ سار سنڀال سندس سڳي ماسيءَ (ادي بي بي) جي ٻلي ٿي، جنهن سان پوءِ ڀائو قاضيءَ لائون لڌيون؛ ان گهر مان جڏهن کيس ٻن نياڻين کان پوءِ پٽ ڄائو ته پاڻ وفات ڪيائين:

لڌيو لطيفن، پلاڻي پنڌ پيا،
هتان حبيبن، ڪونه ڏکوئيو ڪڏهين.

ڊاڪٽر اسدالله شاهه ”بيخود“ حسيني صحيح معنيٰ ۾ هڪ عالم هو. لسانيات، اسلامي تواريخ، تصوف ۽ لاڪيٽي لطيف تي سندس ڪافي مطالعو هو. مون کي ياد آهي ته ڀٽ شاهه تي ادبي ڪانفرنس جي موقعي تي جڏهن پاڻ پهريون ڀيرو ايڏي وڏي اسٽيج (تڏهن ادبي ڪانفرنس آڊيٽوريم ۾ ٿيندي هئي) تي آيو ۽ ”شاهه جي مستي“ جي عنوان سان مضمون پڙهيائين، تڏهن کيس ائين داد مليو هو، جيئن شعر تي داد ملندو آهي. ڊاڪٽر حسينيءَ ”پيام غمگسار

عرف حافظ شاهه جو ڪلام“، ”تذڪره شعراء ٺٽو“، ”ڪليات دلگير“ جهڙيون تصنيفون سنڌي ادب ڪي ڏنيون آهن، جن جي ڪري ’ادبي تواريخ‘ ۾ کيس سدائين ياد رکيو ويندو. شاهه تي لکيل مضمون ۽ ساٿاري اديبن تي لکيل خاڪا، سندس نثر جا شاهڪار آهن. شاعريءَ ۾ پاڻ بيت، غزل، ڪافي، نظم ۽ آزاد نظم جي صنفن تي لکيو اٿس. پڇاڙڪن ڏينهن ۾ ڊاڪٽر اسدالله شاهه ”بيخود“ حسيني، خانداني شجري جي فارسي متن کي سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪري رهيو هو. ڊاڪٽر حسيني، نه رڳو اسان جي خاندان جي، بلڪ ٺٽو جي عالمن جي به جهڙوڪر آخري نشاني هو — ۽ سندس وفات سان ان سلسلي جي پڄاڻي ٿئي ٿي. هاڻي اسان جي خاندان ۾ اهڙي ڪابه هستي ڪانهي، جنهن سان ادب، ٻوليءَ ۽ ثقافت جي موضوع تي ڪا ڳالهه ڪري سگهجي!

۲۴ جولاءِ ۱۹۸۱ع جي صبح ساجهر پاڻ هي فاني جهان ڇڏيائين. اهو جمعي جو ڏينهن هو ۽ ۲۱ رمضان ۱۴۰۱هه هئي ۽ حضرت علي عليه السلام جي شهادت جو ڏينهن هو. مقبري ڏانئين سڄي وات مينهن پئي پيو. آخري رسمن ادا ڪرڻ کان پوءِ واپس ورندي به مينهن پئجي رهيو هو ۽ مون سوچيو: ’هي کهڙو مينهن آهي، جيڪو اسان تي وسي رهيو آهي!‘ ۽ مون بس ۾ ويٺل چهرن ڏانهن نهاريو ۽ ڏٺم ته هڪ چهرو، جيڪو سڀني کان وڌيڪ روشن هو، هاڻ اسان ۾ نه رهيو هو، پر ان چهري جي ياد ذهن مان ڪڏهن به نه اجهامندي! مون بس جي دريءَ کان ٻاهر نهاريو ۽ سوچيو: ’ڪڏهن هن ٺٽي ڪنجي ٽڪر تي سارنگ رُت ۾ ڀائو قاضي جيڏن سرتن سان پڪنڪ تي آيو هوندو ۽ ڳاڙهيون ۽ سنگها چونڊيا هوندئين — ٻلر جو پاڪ پاڻي پيتو هوندئين...!‘

مون کي ڀائو قاضيءَ سان آخري ملاقات ياد اچي وئي. مون کيس ٻڌائڻ تي چاهيو ته ٺٽو تي هڪ طويل نظم شروع ڪيو اٿم ۽ ٺٽو تي ناول به لکڻ ٿو چاهيان! ان ڏس ۾ سندس راءِ وٺڻ ٿي گهريم؛ هونئن به ادب توڙي ذاتي مسئلن ۾ به سندس راءِ مون لاءِ سدائين اهم پئي رهي آهي؛ ”تذڪره شعراء ٺٽو“ جي نئين ايڊيشن بابت به ڳالهائڻو هو؛ پر آءٌ کيس ٻي ٻڌندو رهيس... پاڻ چيو هئائين: ”توهان تنقيد ۾ وچڙو لهجو ڪتب آنيو، جيئن ’منهنجي خيال ۾‘... يا... ’آءٌ سمجهان ٿو‘...!“ بس لطيف آباد ڏانهن مڙڻ لڳي هئي ۽ مون سوچيو: ’اچا هفتو ڪن اڳي ٿي ته اسين ساڳئي گهر ڀائو قاضيءَ کي پٽ (سيد عون محمد شاهه) ڄائي جون مبارڪون ڏيڻ ويا هئاسين. ۽ هاڻ...!‘:

وشال آهه نيلاڻ آڪاش جي،
نه پڇرو نه پڇري ۾ آهي پکي!

Gul Hayat Institute